

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társ szerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REITŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

„...Et pigmenta multa habebant.”

Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez

0. A következőkben a címben idézett szöveghely [P.MAG. I (p. 36)]¹ körüljárásával egyetlen szó, a *pigmentum* jelentése meghatározásának problémáit vetem föl s próbálom megoldani. A magyarországi latinságban — legalábbis a Magyarországi Középkori Latinság Szótára cédulaanyagának tanúsága szerint — ez a jelzett szó összesen két előfordulási helye közül az első. Az alcímet magát pedig az indokolja, hogy — ha jól látom — a jelentésével összefüggő kérdéseket nem lehet megoldani a P. mester használt forrásokra ill. Névtelenünk szövegének az e forrásokhoz való viszonyára vonatkozó néhány alapvető kérdés tisztázása, ill. az eredmény tudatosítása nélkül. Így elemzésünk végeredménye nem csupán egy mű egy szavának jelentésmeghatározása lehet (egy szócikk összeállítása céljából), hanem az adott szöveg (éppen az oly fontos anonymusi szöveg) jobb megértéséhez is egy apró lépéssel közelebb vihet; továbbá, mivel egyetlen szó is néha egy egész mű szövegtörténetét magába sűríti, egy darab tudománytörténetet is megmutat; másrészt, az itt használt módszer általánosabb érvényű szótárszerkesztési tanulságokkal szolgálhat.

1. Szkítia-Szittyország s a szitty nép paradicsomi ősállapotáról szóló leírás — a *pigmentum* szövegkörnyezete — így hangzik P. mester Gesta Hungarorumának 1. fejezetében:

„*Quod Scithica gens fuissent (sic!) sapientissima et mansueta, qui terram non laborabant et fere nullum peccatum erat inter eos. Non enim habebant domos artificio paratas, sed tantum temptoria de filtro parata. Carnes et pisces et lac et mel manducabant et pigmenta multa habebant. Vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum. Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur. Non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant, habentes animalia multa et victualia sufficienter. Non erant enim fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem*”.²

1.1. Anonymus első kiadója, I. G. Schwandtner (1746) a kétségkívüli *pigmenta* olvasatot *iumenta*-ra javította.³ E coniecturát tette magáévá aztán St. L. Endlicher

¹ A magyarországi latin forrásokat az MKLSz (Magyarországi Középkori Latinság Szótára) szabványai szerint idézem.

² PMAG. I (p. 36). = P. magistri, qui Anonymus dictiur. Gesta Hungarorum. Praefatus est textumque recensuit Aemilius Jakubovich. Annotationes exegeticas adiecit Desiderius Pais. In: *Scriptores rerum Hungaricarum* [SRH]... Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Vol. I. Budapest 1937. caput I., p. 36.

³ I. G. SCHWANDTNER, *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres et genuini*... Vol. I. Vindobonae 1746. p. 7 (ugyanezen coniectura található Schwandtner hat további Anonymus-szövegkiadásában is).

(1827)⁴, s egy kritikai jegyzet formájában még az SRH Jakubovich—Pais-féle kiadásában (1937) is tovább él a *iumenta*.⁵ Erre a szövegre megy vissza Szabó Károly fordítása (1860): „Sok barmot tartnak”,⁶ továbbá Pais Dezső (1926): „Sok barmot tartottak”,⁷ s még Szilágyi Loránd is (1947) is „Rengeteg barmot bírtak” fordítást ad.⁸

E coniecturát az indokolta, hogy nemigen illenek bele a szövegösszefüggésbe a *pigmentum*nak a klasszikus latinból legjobban ismert jelentései: 'χρῶμα' — 'festékanyag', 'φῶκος' — 'arcfesték, kenőcs', vagy kései jelentése: '(növényi nedvekből készített) illatos kenőcs, gyógszer'. A *pigmenta* helyett javasolt, ahhoz hangzásban, írásképpen eléggé hasonló *iumenta* viszont tartalmilag is jól beleilleszkedni látszott abba a sorba, amelyet a „*Carnes et pisces...*”-től kezdődően négy mondat alkot:

— ételek, italok (*carnes, pisces, lac, mel*); (*pigmenta* → *iumenta*(?)) (1.)

— öltözködés (*pelles ferarum*) (2.)

— gazdagság (*aurum, argentum, gemmae* (3.), ill. *animalia multa, victualia*) (4.).

Logikusnak tűnő gondolat tehát, hogy az első mondat második felében, az előbbieket kiegészítéseként, vagy valamilyen élelemmel is kapcsolatba hozható szó áll (pl. a *iumenta*), vagy pedig ivásra vonatkozó dolog megnevezése; a hamarosan említendő „fűszeres bor”-változat tartalmazza ezt a megoldást. A *iumentum* ugyan elsősorban 'igavonó, teherhordó állat'-ot jelent, de használatát alátámaszthatná a negyedik mondat frappáns párhuzama: ti. az „*animalia multa et victualia sufficienter*” khiasztikus válasza az első mondatra; továbbá a 12. fejezet egy mondata: „*Omnia iumenta eorum (sc. Hungarorum) victualibus et aliis necessariis oneravit (sc. dux Galiciae) et pecudes ad victum condonavit sine numero.*”⁹

1.2. Mindezt föl lehetne tehát hozni a *iumenta* coniectura védelmében, ha nem tudnánk — már a múlt század vége óta¹⁰ —, hogy az 1. fejezetben P. mester forrása nagyrészt a Pompeius Trogust kivonatoló Iustinusból készült Exordia Scythica egyik változata; s ebben valóban meg is találjuk a majdnem szó szerinti párhuzamot: „... *habebant et pigmenta multa*”. Így a bármennyire is tetszetős javítást végképp nem lehetett tovább tartani, mint ahogy már M. Florianus (1883) is visszatért a kódex olvasatához.¹¹ Fejérpataky (1892 és 1900) némileg még bizonytalankodott,¹²

⁴ St. L. ENDLICHER, *Anonymi Belae regis notarii De Gestis Hungarorum liber*. Viennae 1827. p. 4. (Ugyanez található az 1849-es szentgalleni kiadásban is.)

⁵ „Fortasse pro: iumenta”: SRH p. 66³⁴.

⁶ *Béla király nértelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről*. Ford. Szabó Károly. Pest 1860. p. 5. (e szöveget változatlanul követik a későbbi, részben átdolgozott kiadások).

⁷ *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Ford., bev. és jegyz. ell. PAIS Dezső. Bp. 1926. p. 23.

⁸ SZILÁGYI Loránd, *P. magister forrásai és módszere*: MNy XLIII (1947) p. 120.

⁹ P. MAG. 12 (p. 50).

¹⁰ Franz RÜHL, *Zu den Quellen des anonymen Notars des Königs Bela I.*: Forschungen zur Deutschen Geschichte, 1883, pp. 601–608.

¹¹ M. FLORIANUS, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. Vol. II. p. 3.

¹² L. FEJÉRPATAKY, *Béla király nértelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól*. Budapest 1892. p. 8. (Változatlan szöveg az 1900-as kiadásban; itt azonban tollhibának tartja a szót, *iumenta* helyett. p. 395^b).

de Juhász László (1932)¹³ éppen az Exordia Scythicára hivatkozva elvetette a *iumenta*-t. Annál furcsább a Jakubovich—Pais-féle kiadás már említett bizonytalankodása, holott egyébként jegyzetben hivatkozik az Exordia Scythicára. Ráadásul a forrásokat feltüntető marginális jegyzetekben e fő forrást meg sem említi, csupán Iustinust, (akit *nem* használt P. mester), s Regino-t.

1.2.1. A *pigmenta* olvasat mellett maradvá szintén többértelmezés kínálkozott. Az egyik — ha jól látom — Bartal Antalra megy vissza, aki az Anonymus-helyet DuCange megfelelő szócikke alapján értelmezte: '*potio ex melle et vino et diversis speciebus confecta; édes mézbor*'. Gall. '*pigment*'.¹⁴ Ezt az értelmezést követi Pais Dezső újabb fordítása (1975); „Bőven volt fűszeres boruk”, s a kérdésben ez ideig ez volt az utolsó szó.¹⁵

A középlatin szótárak (DuCange, Niermeyer) tanúsága szerint a *pigmentum*nak '*vinum conditum, pigmentatum*' jelentése — írásban — 1100 körül jelenik meg,¹⁶ de egy nem sokkal későbbi Petrus Venerabilis-adat jelzi,¹⁷ hogy jóval régebben kialakult jelentésárnyalatról lehet szó. A *pigmentum*nak ez a jelentésbővülése nyilván a *vinum pigmentatum* szerkezet alapján fejlődött ki: e kifejezés adatai kevéssel korábban is előfordulnak.¹⁸

1.2.2. Közvetlenül a *pigmentum*ból specializálódhatott a '*piper*' jelentés (első adata 984-ből származik).¹⁹

1.2.3. A tágabb értelemben vett '*condimentum*'-(ételek v. italok ízesítésére használt) fűszer' jelentésre — valószínűleg ehhez az értelmezéshez kapcsolódik Erdélyi László fordítása: „Sok fűszerük (*pigmenta*) volt”²⁰ — eddig a legkorábbi (c. 700) adatot a *Mittellateinisches Wörterbuch* „*caryophyllum*”-szócikkében talál-tam.²¹ (A fenti időhatárok más adatok révén még sokkal korábbra is tolódhatnak.)

1.2.4. Elemzésünk egy későbbi pontja miatt érdemes itt tisztázni a *pigmentum* szó jelentését a *Vulgata* nyelvében. A *Vulgatában* ugyanis a *pigmentum*, szinonímájával, az *aroma*-val együtt, úgy tűnik mindig '*odoramentum*' — 'jó illatú anyag, füstölőszer', ill. néha '*unquentum*' — 'kenet' jelentésben áll. A számos példából a legjellemzőbbeket kell idéznünk:

Ex. 30:23–25. Sume tibi *aromata* . . . , myrrhae . . . siclos et *cinnamomi* medium . . . , *calami* . . . , *casiae* . . . siclos . . . ; faciesque unctionis oleum sanctum, *unquentum* compositum opere *unquentarii*.

Ex. 30:34–35. Sume tibi *aromata*, *stacten* et *onycha*, *galbanum* boni odoris et *thus* . . . ; faciesque *thymiama* compositum opere *unquentarii*.

¹³ P. Magister quondam Bele regis Hungarie notarius, Gesta Hungarorum. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Szeged 1932. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). p. 2. (Vö. p. 44., 3. jegyzet).

¹⁴ *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Condidit Antonius BARTAL. Lipsiae-Budapestini 1901. p. 491. s.v. pigmentum.

¹⁵ ANONYMUS, Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest 1975. (Ford. Pais Dezső: a hasonmáskiadás melléklete p. 79).

¹⁶ *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* . . . DuCange . . . Editio nova. Tom. VI. 1885. p. 316–7. s.v. pigmentum.

¹⁷ Uo. p. 317: „ . . . vulgari nomine pigmentum vocatur”.

¹⁸ Uo. p. 316.

¹⁹ Uo. p. 317.

²⁰ ERDÉLYI László, *Krónikáink magyarul*. Szeged 1943. p. 13.

- 4Reg. 20:13. Ezechias... ostendit... domum *aromatum* et aurum et argentum et *pigmenta* varia, *unquenta* quoque.
- (cf. Is. 39:2. Ezechias... ostendit... cellam *aromatum* et argenti et auri et *odoramentorum* et *unquenti*).
Esth. 2:12. Oleo ungerentur *myrrhino*... , *pigmentis* et *aromatibus* uterentur.
- Cant. 3:6. Quae est ista, quae ascendit per desertum, sicut virgula fumi ex *aromatibus myrrhae* et *thuris* et universi *pulveris pigmentarii*.
- Cant. 5:13. Genae illius sicut areolae *aromatum* consitae a *pigmentariis*. Labia eius lilia distillantia *myrrham* primam.
- Eecli. 24:20—22. Sicut *cinnamomum* et *balsamum aromatizans* odorem dedi, quasi *myrrha* electa dedi suavitatem odoris; et quasi *storax* et *galbanus* et ungula et gutta... , et... *balsamum*... odor meus. Ego quasi *terebinthus* extendi ramos meos.
- Marc. 16:1. Emerunt *aromata*, ut venientes ungerent Iesum.
- Ioan. 19:39—40. Venit... Nicodemus... ferens mixturam *myrrhae* et *aloes*... et ligaverunt illum (*sc. corpus Iesu*) linteis cum *aromatibus*.

A példákat ad infinitum lehetne szaporítani, de így is világosan látszódnak az *aroma-odorum-unguentum-pigmentum* szócsoport szoros összetartozása, jelentésfedése, ill. hogy melyik növényeket vagy ásványi anyagokat s azoknak milyen használati körét jelölték. Ezzel szemben a kifejezetten ételízésítésre használt fűszerfélék, mint pl. a *coriandrum*, *cyminum*, *mentha*, *anethum* mellett soha nem áll se az *aroma*, se a *pigmentum*.²² S idézzünk még egy jellemző adatot: a *pigmentumot* Isidorus is az *odorumenta*, ill. *unquenta (medicinalia)* fogalomkörébe vonja.²³

2. Miután elősoroltuk a Gesta-hely *pigmentumának* értelmezési kísérleteit s egyúttal számba vettük a szóba jöhető jelentésváltozatokat, vizsgáljuk meg, hogy az Exordia jelzett szöveg helyén pontosan mit jelent e szó. Nyilvánvaló ugyanis, hogy P. mester *pigmentuma* értelmezéséhez is az Exordia Scythica szövegéből kell kiindulnunk.

2.1.1. Mint ismeretes, az Exordia Scythica két fő változatban maradt ránk. A régebben ismert, a IX. v. X. századi Codex Florentinus Laurentianusban (L) található változatban a főtebb Anonymustól idézett részlettel párhuzamba állítható szöveg így hangzik:

„Nullum agrum exercent. Nullus celus inter eos furtus gravior. Nulla domus, nisi sola tentoria. Lacte et melle vescuntur. Vestem laneficie ignoti, sed pellis ferarum morenarum ad vestimenta utendo. Aurum et argentum nimis, sicut lapidis ibidem invenitur; et multa alia gemmarum diversitas et pigmentarum immensitas apud eos abundabilis. Nihil alienum concupiscent, quia omnis divitiarum copiosum est. Pecora et alimenta immensitas. Nullusque vitius inter Exitas est, sed solus Matrimonius”.²⁴

2.1.2. A másik változat a XI. századi Codex Bambergensis Exordia Scythica (B), mely néhány jellemző eltérést leszámítva, lényegében azonos egy XI/XII.

²¹ *Mittellateinisches Wörterbuch. II. Band.* Berlin 1969. col. 317. s.v. caryophyllum: „GLOSS. med. p. 15, 13 careofilum species pigmenti”.

²² A két csoport közötti egyetlen átfedés (Mk. 15:23 *myrrhatum vinum*) sem igazán vonható ide.

²³ *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX.* Recognovit W. M. LINDSAY. Oxonii 1911. (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis). Liber IV, xii, 4 és IV, xi, 4.

²⁴ *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum tomus XI. Chronicorum minorum saec. IV. V. VI. VII. Vol. II.* Berolini 1894. Ed. E. Mommsen. p. 319.

századi vatikáni (P) és egy XIV. századi vatikán-urbinói (U) kódex szövegével. (Régen tisztázott tény, hogy P. mester szövege az utóbbihoz áll a legközelebb, de nem azonos vele.)²⁵ E kódex így írja le Szkítiát:

„*Et dicunt quidam, ut (quod U) aliquando fuisset gens 'sapiens et' (om. U) mansueta. Aetiam nec campos laborabant (-bat U) et nullum peccatum erat inter eos. Non habebant domos, sed tantum tendas (om. B). Lac et mel manducabant. Vestiti erant de pellibus ferarum. Aurum et argentum et gemmas sicut lapides habebant et pigmenta multa. Non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant. Animalia et victualia multa habebant. Non erant fornicatores, sed solummodo suas habebant (uxores ins. U).*”²⁶

2.2. Mindkét esetben, ha a megfogalmazás itt-ott el is tér egymástól, az *aurum*, *argentum*, *gemmae* és *pigmenta* bőségét leíró mondat szerkezete azonos. A szövegösszefüggésből az is egyértelműen adódik, hogy a *pigmentum*nak az arannyal, ezüsttel, drágakövekkel azonos értékű dolgot kell jelentenie; kézenfekvő, hogy ez nem lehet 'festék', nem lehet — már csak a föntebb jelzett kronológiai okok miatt sem — 'fűszeres bor', a specializálódott 'bors' jelentés is későbbi, s talán más (dél-francia—hispan) nyelvterülethez is tartozott, így mindenképpen a 'fűszer' jelentést kell a *pigmentum*nak tulajdonítanunk, legyen az az ételek ízesítésére használt '*condimentum*', vagy még inkább: '*odoramentum*'. (A későbbiek alapján ez utóbbi jelentés felé hajlom — ha jogosult a szigorú megkülönböztetés.) Ez egyben azt is jelenti, hogy a Gesta-hely értelmezésekor is valószínűleg ebből a jelentésből kell kiindulni.

2.3. Mielőtt azonban P. mesterhez fordulnánk, később fölmerülő problémák megoldásához szükséges lépésnek látszik, hogy — némi kitérével ugyan — itt tisztázzunk néhány alapvető kérdést az Exordia Scythica változatainak egymáshoz, ill. Iustinushoz való viszonyával kapcsolatban.

2.3.1. Egyik változat sem egyszerűen szó szerinti Iustinus-idézet.²⁷ Iustinussal összehasonlítva, mind szerkezetben, mind megfogalmazásban számos kisebb-nagyobb átalakítás figyelhető meg a kusza, rettenetes grammatikájú, talán súlyosan romlott Exordia Scythica Laurentianában is — mely viszont elég közel áll Iustinushoz —, még inkább a jóval sí mább, de a Iustinus-szövegtől erősebben eltérő bambergi variánsokban. A szerkezetbeli módosítások nagy része azonban közös mindkét csoportban, sőt a számunkra most fontos szöveg hely közvetlen környezetében teljes az azonosság; s a megfogalmazásban is szép számmal akadnak közös elemek. (Az eltérések és egyezések részletes bizonyítást nem is kívánó szemléltetésére párhuzamba állítottuk az Exordia Scythica-változatok, Iustinus és P. mester szövegét. Vö. Melléklet.) Így bizonyítást nem képzelhető el, hogy a két Exordia Scythica-csoport egymástól függetlenül jött volna létre. Mivel pedig a bambergi kódex grammatikailag jó, de Iustinustól távolabb álló szövegéből nem jöhetett létre a Laurentiana, s viszont, semmiképp nem képzelhető el, hogy a Laurentianához hasonló szövegből álljanak elő a másik csoport simán futó, voltaképp hibátlan

²⁵ FÖTI József Lajos, „Góg és Mágóg”: ItK 23 (1913) p. 55. GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. p. 49–53.

²⁶ Kiadását 1. a 24. jegyzetben. Csak az U-kódex eltéréseit tüntetjük fel.

²⁷ *M. Iuniani Iustiniani Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. Post Fr. Ruehl iterum edidit Otto SEEL. Stuttgart 1972. p. 18–19.

Melléklet 28

Iustinus	Exordia Scythica (Laur.)	Exordia Scythica (Bamb.)	P.MAG.
Neque... agrum exercent...	Nullum agrum exercent.	... nec campos laborabant	... terram non laborabant
Nullum scelus	Nullus celus	et nullum peccatum	et fere nullum peccatum
apud eos furto gravius...	inter eos furto gravius.	erat inter eos.	erat inter eos.
Nec domus illis ulla...	Nulla domus,	Non habebant domos,	Non enim habebant domos
	nisi sola tentoria.	sed tantum (tendas).	artificio paratas,
	Lacte et melle vescuntur.	Lac et mel manducabant.	sed tantum temptoria de filtro parata.
Lanae his usus ac vestium	Vestem laneficie	Vestiti erant	Carnes et pisces et lac et mel manducabant
ignotus et... pellibus...	ignoti, sed pellis	de pellibus	et pigmenta multa habebant.
ferinis ac murinis	ferarum morenarum	ferarum.	Vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum.
utuntur...	ad vestimenta utendo.		
Aurum et argentum	Aurum et argentum nimis	Aurum et argentum et gemmas	Aurum et argentum et gemmas
	sicut lapidis	sicut lapides habebant,	habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur.
	ibidem invenitur;		
	et multa alia gemmarum di-	et pigmenta multa.	
	versitas et pigmentarum in-		
	mensitas apud eos abundabilis.		
non perinde ac reliqui	Nihil alienum concupiscent.	Non concupiscebant aliena...	Non concupiscebant aliena...
mortales adpetunt.			
... nihil alienum concupi-			
scuntibus.			

mondatai, továbbá, nem valószínű az sem, hogy egymástól függetlenül keletkezve később hatottak egymásra, föltételezhető, hogy közös ősiük egy olyan Iustinus-kivonat, mely egészen közel állott az eredetihez, szinte csak tömörített változat volt, ill. néhány mondat fölcserélődött benne.²⁸ (E szerkezeti módosítások közül egy *tartalmilag* is lényegesnek tűnik, s erre hamarosan rá is térünk.)

E régebbi kivonat — „ős-Exordia Scythica” — föltételezésével jól értelmezhető a két fő változat egyezéseinek és eltéréseinek keletkezése: a Laurentiana hűbben követi az „ős-Exordia Scythicát”, de rengeteg szövegromlással vagy barbarizmussal maradt ránk jelenlegi alakjában; a „bambergi” csoport (Cod. Bamb., Vat., Vat.-Urb. és a P. mester használta ismeretlen kódex) feltételezhető közös őse — „ős-Exordia Scythica Bambergensia” — viszont alaposabban átformált szövegezésben közvetíti amazt. (A „bambergi” változatok kevés eltérést nem számítva lényegében azonosak, a köztük levő eltérések, elsősorban is a kölcsönös kihagyások viszont világosan arra mutatnak, hogy egyik változat sem megy közvetlenül vissza a másikra, s így az „ős-Exordia Scythica” és a „bambergi” variánsok között még legalább egy közvetítő szövegnek kell állnia, melyből aztán az utóbbiak származnak, s melyet „ős-Exordia Scythica Bambergensia”-nak neveztünk).

2.3.2. A kutatásban fölmerült a Iustinustól eltérő adatok, ill. kiegészítések eredetének kérdése. (Lényeges ez most számunkra is, mert a *pigmentum*os részlet egy a kiegészítések közül). Vajon nem önálló hagyományra támaszkodnak-e? Ez a Iustinustól független hagyomány azonosítható-e Pompeius Trogus elveszett művével, s így esetleg az Exordia Scythicát nem Iustinus, hanem Pompeius Trogus kivonatának kell-e tekintenünk? Mommsen cáfolta, hogy az eltérések (Cassiodoruson keresztül) Pompeius Trogusra mennének vissza.²⁹ Alfred Klotz a kiegészítéseket önkényeseknek tartja, szerinte a „szöveg nem vezet túl Iustinuson”.³⁰ Franz Rühl³¹ viszont, akinek véleményét voltaképp Otto Seel³² is magáévá tette, Cassiodorus Gót története közvetítésével Trogusban és egy az Aethicus Istricusszal szorosan összefüggő szövegben vélte megtalálni a kiegészítések forrását, mely egyben a *barbár* szkitákról rajzolt képet is közvetítette volna.

2.3.2.1. A kérdés részletes taglalása túl messzire vezetne tárgyunktól, s az egész középkori Szkitia-hagyomány kritikai felülvizsgálását igényelné. Itt most csak egyetlen mondatot vegyünk szemügyre. Az Exordia Scythica említett szerkezeti változtatásai közül a legfontosabb az, hogy Iustinus négy mondata fölcserélődött benne; az eredeti sorrend: — a legnagyobb bűn a szkiták szemében a lopás; majd ezt folytatva: — aranyat és ezüstöt nem kívánnak (1); tejet és mézet esznek (2); textíliák helyett vadbőrökbe öltöznek (3); majd mintegy összefoglalásul: — a másét nem kívánják, s ez a „*continentia morum*” a forrása „*iustitia*”-juknak. Iustinus szerint

²⁸ Az Exordia Scythica változatait és P.MAG. szövegét az egymásnak megfelelő tagok szerint tördelve, kihagyások nélkül adjuk, s velük párhuzamosan Iustinus szövegét kihagyásokkal és az előbbiek szövegével való párhuzamosság érdekében rendre fölcserélve, egymástól elválasztott mondatokkal ill. mondatrészekkel.

²⁹ I. m. p. 310.

³⁰ PWRE XXI, col. 2312. s.v. Pompeius 142 (= Pompeius Trogus).

³¹ Idézi: Otto SEEL: In: Pompei Trogi Fragmenta. Collegit Otto SEEL. Lipsiae 1956. p. 41.

³² Uo. praef. p. XV.

tehát a más-tulajdona-nem-kívánásának az oka a szkítáknál a gazdagság nem-ismerése, pontosabban a róla való lemondás. Az Exordia Scythica összeállítója viszont nem csupán szerkezeti változtatást hajt végre, amennyiben az (1) mondatot a (3), az öltözködést jellemző mondat elé szúrja be; tartalmát is épp az ellenkezőjére változtatva nagy gazdagságról, aranyban, ezüstben, állatokban való bővelkedésről beszél, s ezzel indokolja a más tulajdona nem kívánását. Ez a fajta átszerkesztés és legalábbis ez a mondat tehát mindenkire másra inkább támaszkodhat, mint Pompeius Trogusra, ugyanis semmi indokát nem látni: ha a mesés gazdagságról szóló híradás lett volna Trogus eredetije, miért változtatott volna rajta Iustinus?

E változtatásokat egy, csak a „bambergi” variánsokban található mozzanat megfigyelésével kielégítően értelmezhetjük. Az idézett Szkítia-leírást ugyanis — némi eltéréssel — a „*Dicunt quidam, ut (quod) aliquando fuisset gens sapiens et mansueta*” mondattal vezetik be. A paradicsomi-kánaáni gazdagság ábrázolása után még az erkölcsi tisztaságot jellemzik, majd így zárják a szkíták bemutatását: „*Postea, ut dicunt quidam, ad tantam crudelitatem pervenit iam dicta gens, ut carnem humanam manducaret et sanguinem biberet.*” Nyilvánvaló, hogy az ős-Exordia Scythica Bambergensia s talán már az ős-Exordia Scythica szerzője a Iustinusnál talált szkíta-képet megpróbálta összeegyeztetni a szkítákról, azaz általában a vad nomád népekről alkotott, immár megváltozott képpel, mely a korban több más népleírásban is élt. Ismereteit egy szembeállítás (*aliquando — postea*) formájában hozza egymással összhangba; az ósállapot képét egészen mesésre színezi, míg az eldurvulást egyetlen szörnyűséggel jellemzi.

A kiegészítések forrását tehát a megváltozott szemléletet mutató középkori hagyományban kell keresnünk. Ezért bizonytalannal állíthatók párhuzamba azok a szövegek, melyek — bár hasonló mozzanatok tartalmazznak — nem ebben a szemléletben íródtak; így nemigen gondolhatunk arra, hogy pl. közvetlenül Pomponius Mela leírásaihoz jutott volna hozzá az Exordia szerzője, jóllehet néhány — távoli — párhuzamot fölfedezni vélhetünk a két szöveg között.³³

Egy az Aethicus Istricus Cosmographiájához hasonló jellegű és tartalmú népleírás ismerete viszont nagyon is föltételezhető.³⁴ Az Exordia Scythica Laurentiana kuszaságban méltó párja, Aethicus, néhány szembeszökő párhuzamot kínál, mint pl. „*arena . . . in alequibus (sic!) locis aurum differt*”, vagy „*aromata nec pigmentum ad nullum opus visum*”. Talán egy ilyen műre támaszkodva ill. azzal polemizálva szerkeszti meg az Exordia Scythica Névtelenje a maga Iustinus-kivonatát. (Részben

³³ POMPONII MELAE *De Chorographia libri tres*. Ed. Gunnar RANSTRAND. Göteborg 1971. 2,1,10: „Agathyrsi ora artusque pingunt”; „Satachae auri argentine, maximarum pestium, ignari”.

³⁴ AETHICUS ISTRICUS, *Cosmographia* 3 (42) (p. 30. ed. H. WUTTKE 1854): „Herbarum copia. Silvis fecunda. Pecorum et iumentorum opulenta. Lac et mel plurimum gignit. Vitis illic incognita. vinum tamen non incognitum et oleum. Aromata nec pigmentum ad nullum opus visum, nec usui acceptum, arma bellica [gi]gnari et fabrorum fornacem industrii; mina enim ferri plurimum gignit. Flumina inrigua, arenaque in alequibus locis aurum differt.” 5 (67) (p. 67. ed. H. WUTTKE 1854): „Quarum multae sunt gentes sparsimque diffusae, e quibusque nonnullae portentuosae ac trucissimae carnibus humanis et eorum sanguine vivunt, plurimae etenim agrorum cultores existunt. Pecodum et armentorum, aequorum, bubulorum multitudine uberrima atque salubres. Sunt etiam et plures partes terrae inaccessibiles et inhabitabiles. In plerisque namque locis aurum probatissimum et gemmas pulcherrimas affluunt”.

pl. éppen az ellenkezőjét — „*ad nullum opus visum*” — állítja Aethicus annak, amit az Exordia Scythica közöl — „*multa habebant*” —). Kronológiailag sem állnak túl messze egymástól: az Exordiát általánosan a 7. századra datálják, Aethicust H. Berger 6—7. századnak véli.³⁵ Az „*aromata nec pigmentum*” párhuzam számunkra azért is különösen fontos, mert egy az Exordiával nagyjából azonos korban keletkezett szövegben mutatja e két szó szoros összetartozását, — ami a *pigmentum* jelentésmeghatározásában nem jelentéktelen szempont, s amelynek valószínű okára a következő pontban mutatunk rá, — még ha egyelőre nem is bizonyított, hogy éppen Aethicus Istricus lenne az Exordia Scythica egyik forrása.

2.3.2.2. Az a szemlélet, amely szerint a szkíták hajdani egyszerűsége nem a nomádok kemény, szigorú élete (vö. Iustinus), hanem a paradicsomi gazdagság és tisztaság, részben már meglehetett az ős-Exordia Scythicában, hisz az előbbieken vizsgált mondat helye és tartalma azonos mind a Laurentianában, mind a Bambergiensiában. Viszont, bár számolhatunk azzal is, hogy a Laurentiana esetleg hiányosan vagy kissé átalakítva közli a közös eredetit, mégis valószínűbb, hogy az ős-Bambergensia szerzője legalábbis új motívumokkal tovább erősített ezen a szemléleten. Egy sor jelét figyelhetjük meg ennek a tendenciának. Iustinus és a Laurentiana (tehát valószínűleg az ős-Exordia Scythica) szerint is semmi bűn nem volt a szkítáknál nagyobb, mint a lopás. A bambergi változatokban a mondatból teljesen elmarad az összehasonlítás, s így lesz: a szkítáknál semmi bűn nem volt. A „*lac et mel*” említése már bibliai felhangokat is megszólaltathat, s ezért a *vescuntur* fölcserélését a *manducabant*-ra talán nem értelmezzük túl, ha kifejezett bibliai nyelvi hatást gyanítunk — a Vulgatában ugyanis összehasonlíthatatlanul gyakoribb a *manducare* —. Még inkább föltételezhető e hatás az „*Aurum et argentum . . .*”-mal kezdődő mondatban. Figyeljük meg a következő Vulgata-helyeket:

3Reg. 10:25, 27. . . . *deferebant ei (sc. Salomoni) munera, vasa argentea et aurea, vestes et arma bellica, aromata quoque . . . Fecitque, ut tanta esset abundantia argenti in Ierusalem, quanta et lapidum . . .*
(cf. 2Par. 9:27. *Tantumque copiam praebuit argenti in Ierusalem quasi lapidum . . .*)

S az 1.2.4-ben már idézett hely:

4Reg. 20:13. *Ezechias . . . ostendit . . . domum aromatum et aurum et argentum et pigmenta varia . . .*
(cf. Is. 39:2).

Az arany, ezüst, drágakövek bőségének hasonlítása a kövekéhez: eléggé triviális dolog, s eredetét önmagában véve még nem kellene keresnünk más forrásban.³⁶ Viszont, egy sor Vulgata-helyből, s különösen a jeruzsálemi templom és kincstár leírásából úgy tűnik, hogy az *aurum, argentum, gemmae, (lapides), pigmenta* (és szinonímái) sok szállal egymáshoz kapcsolódva összefüggő szövevényt képeznek: egy rendszert, toposzt alkotnak. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a mesés gazdagság e bibliai toposzának hatását tételezzük föl az Exordia Scythicában, akár közvetlenül, akár közvetetten (egy az Aethicus Istricushoz hasonló vagy azzal azonos forrás révén).

³⁵ PWRE Erster Band. 1894. col. 698.

³⁶ Különösen nem úgy, ahogy azt Mészáros Ede teszi, aki az Exordia Scythicáról tudomást sem véve a hasonlatot Anonymus-inak tartja, s azt egyenesen a Vulgatából eredezteti: *Qua ratione Anonymus Hungaricus in conscribendis gestis suis Sacra Scriptura usus sit*. Quinqueecclesiis 1936. p. 15.

2.3.3. E kitérő végkövetkeztetéseként megállapíthatjuk, hogy a „*pigmenta multa habebant*” vagy ehhez hasonló kifejezés az *Exordia Scythica* minden fönmaradt variánsában azonos helyen, a szkíták gazdagságának a leírásához kapcsolódva található. Majdnem biztosnak tekinthetjük tehát, hogy a P. mester használta példány sem tért el ettől.

3. Mindezzel azonban korántsem tekinthetjük lezártnak a *pigmentum* jelentése meghatározását P. mester *Scythicájában*; mégpedig azért, mert a „*pigmenta multa habebant*” (valószínűleg) eredeti helyétől elválasztva áll előttünk: „*Carnes et pisces et lac et mel manducabant et pigmenta multa habebant. Vestiti enim erant...*”.

Mivel magyarázzuk ezt az eltérést?

3.1. A további lépéshez mindenekelőtt a kutatás két alapvető, megnyugtatóan tisztázott eredményére kell hivatkoznunk: **1.** Anonymus nem a feltételezett régi Gestából vette át az őshazának és a régi szittyáknak az *Exordia Scythica* alapján megrajzolt képét, hanem ő maga használta az eredetit, s nyilván minden változtatás az ő keze nyomát viseli magán. (Leszámítva természetesen azt a tényt, hogy nem autográfal van dolgunk. Ennek rovására azonban, valószínűleg, csak kisebb-nagyobb hibákat lehet írni, s nem pedig stiláris vagy tartalmi módosításokat).³⁷ **2.** Említettük már, hogy P. mester szövege a vatikán-urbinoi változathoz áll a legközelebb, de azzal sem egészen azonos.³⁸ A 2.3.3. pont alapján ezt a megállapítást azzal egészíthetjük ki, hogy bár végső soron nem lehet teljes bizonyossággal kizárni, hogy az idézett kifejezésnek Anonymus forrásában más volt a helye, valószínű, hogy Anonymus forrása ezen a ponton nem tért el a legközelebbi rokonaitól.

3.2. Esetek egész sorában látjuk: P. mester olyan tisztelettel bánik forrásaival, hogy csak itt-ott módosít rajtuk, elsősorban beszúrásokkal; e forrást idézve kétszer is változatlanul hagy egy olyan fordulatot, mely már az *Exordia Scythicában* is a „levegőben lógott” („*Scithe antiquiores populi*”, talán mert idézetnek tekinti, vagy esetleg ő is abszolút középfoknak értelmezi a jelzőt, mint fordítói: 'jó régi'). Joggal fölmerül a kérdés: hogyan értette P. mester az *Exordia* szövegét; vajon nem értelmezést, átértelmezést jelent-e már önmagában is az a tény, hogy más szöveggörnyezetbe helyez egy mondatot — ha tényleg az ő, nem pedig forrása változtatásáról van szó? Nem jelenti-e eljárása azt, hogy a *pigmentum* (esetleg 'aroma' vagy 'condimentum' jelentésében, de mindenféleképpen az értékük szerint csoportosított dolgok közül) átkerül az ételfélék közé, hogy ezzel a legjobb esetben is 'condimentum' legyen, sőt talán inkább 'vinum pigmentatum'?

3.3. P. mester szövegváltoztatásait megvizsgálva azonban kijelenthetjük, hogy csak apró — ugyan nagyon tudatos — változtatásokat tesz, s nem is annyira, vagy nem csak tartalmi módosításokról van szó, mint pl. a túl hihetetlenül hangzó „*nullum peccatum erat inter eos*” enyhítése a *fere* szócskával.

3.3.1. Sokkal inkább gondolhatunk a túlzottan lapidáris mondatok elsősorban stilisztikai szempontú bővítésére, kiegyensúlyozására, egymáshoz igazítására.

³⁷ GYÖRFFY György, i.m. pp. 51—52'. KRISTÓ Gyula, *Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák*: FilKözl XVI (1970) 106—115.

³⁸ Néhány hely éppen közelebb áll a Laur, szövegéhez (Bamb. *tendas*, Laur. *tentoria*, P.MAG. *temptoria*; Bamb. —, Laur. *invenitur*, P.MAG. *inveniebat*).

Ilyen kiegyensúlyozás és egyben tartalmi kiegészítés a „*Carnes et pisces*” betoldása a „*lac et mel*” elé, bizonyonnyal Regino alapján: „*Venatu ac piscatione victum cotidianum quaeritant*”.³⁹ Vagy a P. mester használta „bambergi” változatban minden bizonyonnyal nem szereplő *morenarum* (de vö. Laur.: „*pellis ferarum morenarum*”) beillesztése, nyilván szintén inkább Regino alapján („*ferinis ac murinis*”), mégpedig értelmezve: *zobolorum* alakban! Talán a legszebb példa, amint az eredeti „*Non habebant domos, sed tantum tendas* (recte: *tentoria*)” mondatot pontosítva egyben jelentékenyen ki is bővíti azt, s kiegészítése („*artificio paratas*” — „*de filtro parata*”) nyilván egészen tudatos, a P. mester stílusába illő szóismétlés, párhuzamos szerkesztés.

A mondatok egymás mellé szerkesztésére példaként említhetjük még az *enim* betoldását, lépten-nyomon, mégpedig nem okadó értelemben,⁴⁰ hanem *'autem'*, *'dè'* jelentésben.

3.3.2. Az anonymusi eljárást legsajátosabban éppen a „*pigmenta multa habebant*” kifejezéssel kapcsolatban ragadhatjuk meg. A kifejezés áthelyezését tehát stiláris okokkal magyarázzuk, és Anonymusnak tulajdonítjuk.

Az első fejezet kezdetén, Szkítia földrajzi határainak leírásából kikökenve — vagy inkább kilendülve —, az Exordia Scythica két motívumát is fölhasználva így ír P. mester: „(*Scythia*) *a tergo... habet flumen, quod dicitur Thanais*”, majd — Horváth János kifejezésével élve⁴¹ — erről asszociálja: „*cum paludibus magnis, ubi ultra modum habundanter inveniuntur zobolini ita, quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde, verum etiam bubulci et subbulci ac opiliones sua decorant vestimeta* (recte: *vestimenta*) *in terra illa*”. A gazdagság motívumához újabb asszociáció társul: „*Nam ibi habundat aurum et argentum et inveniuntur in fluminibus terre illius pretiosi lapides et gemme*.”⁴² Az Exordia Scythicát kiegészítő „*in fluminibus terre illius pretiosi lapides et gemme*” talán több, mint pusztán véletlen asszociáció; előreutalhat az Apafarkas-epizódra, sőt esetleg onnan szűrődött vissza ez a motívum. E két összekapcsolódó motívummal mindenesetre finoman azt jelezheti a Névtelen, hogy az elhagyott — paradicsomi — őshaza helyett ugyanolyan gazdag hazát találnak a szittyá-hun-magyarok: Erdélyországban...⁴³

A Horváth János által olyan érzékletesen jellemzett Repetitionsstil jegyében,⁴⁴ a második, gyakorlatilag az Exordia Scythicát idéző Szkítia-leírás „*Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides*” motívumához érve P. mester újra, csekély változtatással betoldja a „*quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur*” mellékmondatot, mely után azonban már nincs helye egy tartalmilag „levegőben lógó”, stilsztikailag pedig itt használhatatlanul „lapos” „*et pigmenta multa habebant*”-nak. Ezután pedig nemigen képzelhető el jobb elhelyezés, mint a *mel* után, mert ahogy a *pigmenta* eredeti helyén az *aurum, argentum, gemmae* mellett értéke szerint

³⁹ Regino Prumiensis abbas, *Chronicon sive Annales ...* Ed. H. PERTZ. *Monumenta Germaniae Historica* I p. 600.

⁴⁰ A fordítók jobbára ilyen értelemben fordítják, vagy kihagyják e szót.

⁴¹ HORVÁTH JÁNOS, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest 1954. p. 216.

⁴² P.MAG. I (p. 34).

⁴³ P.MAG. 25 (pp. 65–66).

⁴⁴ I.m. p. 207.

csoportosítva állott, így esetleg egy másik osztályozás szerint növényi-állati termékek közé kerül, s ráadásul, az előző, kissé rövid mondatot szerencsésen bővíti.

Megjegyezzük azt is, hogy bár nem autográf van a birtokunkban, mindenképp figyelembe kell venni, hogy a „*manducabant*” után álló pont, ha nem is jelenti új mondat kezdetét, bizonyos tagolást viszont jelezhet, csakúgy mint pl. a „*terram non laborabant*”-ot az „*et fere nullum peccatum erat inter eos*”-tól elválasztó pont.

3.4. A változtatás tehát nem föltétlenül jelenti azt, hogy P. mester táplálékkal vagy itallal kapcsolatos jelentést tulajdonított volna a forrásában talált *pigmentum*-nak. Egy 'fűszeres bor' jelentésnek nem csak az szólna ellene, hogy talán ez lenne az egyetlen, végső soron francia nyelvterületről származó szava a Gestának, amelyet — úgy mond — párizsi vagy orléans-i tanulmányai alatt ismert volna meg, hanem grammatikai érv is: e jelentésben csak *pigmentum multum* állhatna P. mesternél, hiszen a *multus*-t teljesen szabályosan használja singulare tantum mellett, igaz saját fogalmazású szövegében (P.MAG. 56 (p. 111): „*auro multo*”). Legföljebb tehát így lehetne értelmezni a többes számot: „sokféle fűszeres boruk volt”(?)

4. Egy sokkal lényegibb, már általános érvényű szempont döntheti el igazán a kérdést. Egy szó jelentésének meghatározásakor nem lehet kritikátlanul, hazard módon átvenni jelentésmegadásokat más szótárak bármennyire is tetszetős megoldásaiból, különösen, ha azok nyelvi anyaga igen eltérő területekről származik. Mindig tekintettel kell lennünk a szerzők nyelvét elsősorban meghatározó műveltségre, a körre, melynek műveiket szánják. Egy klerikus műveltségű szerző — s mi más lenne e korban egy gestaíró notarius — nyelvezetének végső soron a latin Biblia az egyik legdöntőbb forrása,⁴⁵ — akár közvetlenül, akár a liturgia közvetítésével, s főntebb (1.2.4.) már jeleztük a Vulgata egyértelmű szóhasználatát: *pigmentum* = 'odoramentum', néha 'unquentum', de soha nem 'condimentum'.

4.1. A *pigmentum* másik — és egyben eleddig utolsó — középkori előfordulása szintén ebbe az irányba mutat. Liliomos hercegünk, Szent Imre XIV. századra datált verses officiuma *Ave, flos nobilium* kezdetű Magnificat-antifónájának egy részlete így hangzik: „*Salve, spes humilium,| sydus sine macula,| lucerna fidelium,| rubens mundi rosula,| valle candens lilium,| pigmentorum cellula*”.⁴⁶

Garmadával idézhetnénk azokat a párhuzamos helyeket, amelyek a metaforasor kiindulópontjául szolgálhattak; a „*valle candens lilium*”-hoz:

Cant. 2:1. *Ego flos campi, et lilium convallium.*

Egy következő Canticum-hely már a „*pigmentorum cellula*”-hoz vezet át:

Cant. 5:13. *Genae illius sicut areolae aromatum consitae a pigmentariis. Labia eius lilia distillantia myrrham primam.*

⁴⁵ Ezzel természetesen nem gondoljuk azt, hogy jóserint egyetlen (mégoly fontos) műből, legyen az a Vulgata vagy a benedeki Regula, levezethető egy-egy mű, műfaj stb. szókincese. mint azt a kutatástörténetben nem egyszer vélték. Sőt, a Vulgata használatában is a liturgia által leginkább forgatott részek ill. nyelvi fordulatok jöhetnek legelőször számításba.

⁴⁶ DANKÓ, *Hymn.* p. 229.

S kapcsoljuk ide a már többször idézett jeruzsálemi kincstár leírását:

Is. 39:2. *Ostendit eis cellam aromatum . . . et odoramentorum et unguenti . . .*

párhuzamos helyével együtt:

4Reg. 20:13. *Ostendit eis domum aromatum . . . et pigmenta varia, unguenta quoque!*

Sőt, az egész metafora-sornak van egy meglepő sorrendi egyezést mutató párhuzama:

Eccli. 50:6—8. Quasi *stella* matutina in medio nebulae,
et quasi luna plena, in diebus suis *lucet*;
et quasi sol refulgens, sic ille effulsit in templo Dei.
Quasi arcus refulgens inter nebulas gloriae.
et quasi flos *rosarum* in diebus vernis,
et quasi *lilia*, quae sunt in transitu aquae,
et quasi *thus* redolens in diebus aestatis.
(A laudatio Simonnak, Onias fiának, a főpapnak szól).

Nem kockáztatnám meg, hogy pontosan ezekből a helyekből „ollózták” volna „össze” a versrészletet, de a párhuzamok önmagukért beszélnek: a „*valle candens lilium*”-hoz egy másik Cantica Canticorum-versből asszociálódhatik, az Ecclesiasticus-hely párhuzamával megerősítve, a *pigmenta*, s ez egykönnyen léphet szinonimája, az *aromata* helyére a *cella aromatum* szerkezetben (Is. 39:2).⁴⁷ Az sem lehetetlen, hogy a *lilium convallium* szerkezetet Szentviktori Ádám XII. századi *Salve, Mater Salvatoris* kezdetű Szűz Mária-szekvenciája közvetítette,⁴⁸ csakúgy, mint a *pigmentorum cellulához* is föltűnő párhuzamot kínál e szekvencia két sora: „*Cella, custos unguentorum, | cella pigmentaria*”! (Ugyane vers „*vas electum . . . | vas caelestis gratiae | . . . | vas insigne*” szerkezetei bukkannak föl a *Regis regum civis, ave* kezdetű magyarországi Szent László-himnuszban is).⁴⁹

S talán így lett, ilyesféleképp, a jeruzsálemi király büszkén mutogatott „illatszer-kincsesházából” Szent István király kincse-reménységének jelzője az „illatszeres szelence” . . .

4.2. Nem Imre herceg az egyetlen árpádházi szent, akit ilyesféle, a Cantica Canticumból és az Ecclesiasticusból merített hasonlattal illetnek középkori szerzőink. A XIV. századi krónikakompozíció így szól Szent László királyról: „At rex Ladizlaus in ampliora semper se extendens et de virtute in virtutem proficiens quasi virgula fumi ascendens ex aromatibus mire (*sic*) et thuris et universi pulveris pigmentarii (Cant. 3,6), qui non solum in Hungariam, sed etiam in universa regna Christianitatis respersit suavitatis odorem.”⁵⁰ A számos ótestamentumi előfor-

⁴⁷ Hasonló szerkezetet találunk a XV. századi *Florens Yesse regula* kezdetű Mária-szekvenciában: „*domus aromatica*” (In: DANKÓ *Hymn.* p. 299).

⁴⁸ DREVES-BLUME. *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung*, 1 p. 269.

⁴⁹ MEZEY László, *Athleta Patriae, Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása*. In: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. MEZEY László. Bp. 1980. p. 45.

⁵⁰ *Chron. saec. XIV. (S)* 139 (p. 416).

dulásból a *suavitatis odor* és a *suavitas odoris* szerkezetekben idézzük az egészen pontosan megfelelő és nagyon jellemző Ecclesiasticus-helyeket: 39:18, ill. 35:8; 24:20 („*quasi myrrha dedi suavitatem odoris*”); 38:7 („*unquentarius faciet pigmenta suavitatis*”)! Ez utóbbi locus egészen világosan mutatja, hogy miként kapcsolódhatik össze a szövegben idézett Cant. 3:6 a sok párhuzamba állítható Ecclesiasticus-hellyel, s hogy mennyire összetartoznak a Vulgata egymástól távolinak tűnő részeiben elszórt „elemek”.

5. A gondolatmenet számos bizonytalan pontja ellenére úgy véljük, hogy az Exordia Scythica *pigmenta* szavát P. mester *odoramentum* — ‘fűszer, illatos anyag’-jelentésben ismerte és használta föl Gestájában, s számíthatott arra, hogy e ritka szót olvasói is így értelmezik.

A fentebbiek alapján tehát a következőképpen szerkesztjük meg a MKLSz szócikkét:

pigmentum, -i n. *aroma, odoramentum* — *fűszer (mint illatszer)*.

Carnes et pisces et lac et mel manducabant *Scythae* et pigmenta multa habebant... Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur (cf. *Exordia Scythica, cod. Bamb. ed. Momm-sen 1894, p. 319*: Lac et mel manducabant... Aurum et argentum et gemmas sicut lapides habebant et pigmenta multa): P.MAG. I (p. 36). Salve, spes humilium,/sydus sine macula,/ lucerna fidelium,/ rubens mundi rosula,/ valle candens lilium,/ pigmentorum cellula: XIV Dankó, *Hymn.* p. 229. — [2]

DÉRI. BALÁZS

„... et pigmenta multa habebant”

Remarques à quelques questions des sources du maître P.

C'est à propos d'une expression d'Anonymus — du maître P. — auteur anonyme de Gesta Hungarorum médiéval („pigmentum”) que l'étude expose des résultats nouveaux en connexion avec les sources du maître P. L'auteur veut servir la meilleure compréhension du texte par la détermination exacte du mot et en faisant le tour du lieu de texte. En dernière analyse, en utilisant les méthodes employées, il prépare, pour le Dictionnaire de la Latinité Médiévale de Hongrie en train d'élaboration, l'article „pigmentum”, et il établit des leçons générales pour l'élaboration des dictionnaires.

Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán?

Az első hazai nyomda felszerelésével kapcsolatban az ötszáz éves jubileum során két eltérő vélemény alakult ki. Az egyiket a jelen sorok írója képviselte,¹ amely szerint — többek között — arra a következtetésre jutott, hogy Hess csak öntött betűket hozott magával Budára. Ezt az álláspontot Soltész Zoltánné tagadta:² szerinte Hess matricákkal érkezett hazánkba. A fenti két ellentétes véleménnyel kapcsolatban Varjas Béla igen egyértelműen foglalt állást, amikor saját korábbi — Fitz munkájára támaszkodó — elképzelését az „egyetlen antikva típus matricái”-ról³ megváltoztatva, később az öntött betűkkel kapcsolatos felfogást osztotta.⁴

Másfél évtized után újra foglalkoztatni kezdett a magyarországi könyvnyomtatás kezdeteinek problémája. Elővéve az időközben összegyűjtött nem kevés jegyzetet, időszerűnek tűnt a Hess-féle nyomdával kapcsolatos kérdéseket sokoldalúan újra megvizsgálni. A meglehetősen összetett és sokrétű téma jelentős terjedelmű kifejtésére eddig már négy cikk keretében került sor ennek a folyóiratnak lapjain.⁵ Míg a korábbi írások egyáltalában nem vagy csak érintőlegesen foglalkoztak a matrica kérdésével, addig a következőkben most elsősorban erről lesz szó.

Az első magyarországi nyomdára vonatkozó források köre igen csak szűk. Ezek közül elsődlegesnek minősül a műhely ma ismert két kiadványa, ill. ezeknek valamennyi fennmaradt példánya, továbbá az egyetlen szövegszerű dokumentum: a *Chronica* ajánlása. Ennek az írásnak a jelentőségét nem csupán a hazai tipográfia, de a hazai kultúrtörténet egésze szempontjából is már viszonylag korán felismerték. Jól példázza ezt Paulus Wallaszky latin nyelvű könyve, aki a lipcei példány ismertetése során 1769-ben közreadta a *Chronica* latin nyelvű előszavának teljes szövegét.⁶ Néhány évtized múlva a Hess-féle műhely történetének német nyelvű megírása során Jakob Ferdinand von Miller — Széchényi Ferenc könyvtársa — újra lenyomtatta a Hess-féle ajánlás eredeti latin szövegét.⁷ Kubinyi Ágost, mint a Nemzeti Múzeum igazgatója immár magyar nyelven számolt be a *Chronica* Bécsből

¹ *Magyar Könyvszemle* 1973. 138—149.

² *Magyar Könyvszemle* 1974. 1—13.

³ *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 81.

⁴ *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 43.

⁵ *Magyar Könyvszemle* 1988. 1—19, 95—139, 236—247, 1989. 1—19.

⁶ WALLASZKY, Paulus: *Tentamen historiae litterarum...* Lipsiae 1769. 96—97.

⁷ *Zeitschrift von und für Ungern*. III. Pesth 1803. 307—308.

megvásárolt példányáról röviddel annak megtörténtét követően. Írásában ismét közreadta az előszó teljes, eredeti szövegét.⁸

A fenti három közléséből jól kiolvasható a hazai szakirodalom nyelvi formálódása is a 18. és 19. században: először külföldön latinul, majd itthon németül, végül magyarul megjelent írásokban a *Chronica* ajánlásának mindig az eredeti latin szövegét adták közre. A 19. század végére a nemzetközi tudományosságnak ez a korábban egyeduralgoló nyelve immár hazánkban is annyira háttérbe szorult, hogy időszerűvé és szükségessé vált ennek a rendkívüli fontosságú szövegnek magyar nyelven történő közzététele. Fraknói Vilmos az ajánlás címzettjéről írt tanulmányában jelentette meg ezt elsőként.⁹ Fordítása — némi változtatásokkal — hamarosan újra nyomdafestéket kapott a *Chronica* hasonmáskiadásához írt tanulmányában.¹⁰ Ennek német nyelvű változatában azután Hess írása immár németül is napvilágot látott.¹¹

Fitz József a Hessről írt alapvető monográfiájában¹² természetesen részletes vizsgálat tárgyává tette az ajánlás szövegét, amelyhez ezt — több részletben — újra lefordította.¹³ Ennek során helyenként követte Fraknóit, máshol viszont nem. Teljesen önállóan átültette magyarra Hess latin nyelvű ajánlását Gerics József.¹⁴ Csupán egy részét fordította le a Hess-féle szövegnek Varjas Béla, de a fentiekől függetlenül.¹⁵ Úgyanő azután ennek a publikációjának átdolgozott, német nyelvű változatában e mondatokat németül is közreadta.¹⁶ A félévezredes jubileum alkalmával jelent meg, újabb hasonmáskiadásban a *Chronica* teljes szövege annak magyar nyelvű fordításával — természetesen az ajánlással egyetemben — Horváth János gondozásában.¹⁷

Visszatekintve a fenti, meglehetősen hosszú összeállításra jól érzékelhető, hogy milyen fontosnak minősítette immár évszázadok óta a magyar szakirodalom ennek a Hess által írt szöveget. Nyilván ezért tulajdonított Soltészné is olyan rendkívüli jelentőséget az abban olvasható egyik mondatnak, amelyiknek magyar fordítása így hangzik:¹⁸ „És ha napról napra nagyobb műveket fogok nyomtatni, úgy hiszem, azokat is a Te fényes nevednek kell majd ajánlanom.”¹⁹ Ebből Soltészné azt a

⁸ *Társalkodó*. Pest 1843. június 8. 45. sz. 179.

⁹ FRANKÓI Vilmos: *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898. 13–14.

¹⁰ *Budai Krónika*. Bp. 1900. 9–10.

¹¹ *Die Ofner Chronik*. Wien—Bp. 1900. 10—11.

¹² Jellemző ennek a tanulmánynak súlyára, hogy annak öt részletét 1965-ben a nyomdai kéziszedő-tanulók újra elkészítették: *Írások a felszabadulásról*. — Hess András. Bp. 1965 Kossuth Zsuzsa Gimnázium és Ipari Szakközépiskola. 35–94.

¹³ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932. (A továbbiakban: FITZ, Hess) 31, 65, 81—82.

¹⁴ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az állam alapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 141.

¹⁵ *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 82.

¹⁶ *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 43.

¹⁷ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

¹⁸ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

¹⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 10. Érdemes itt megjegyezni, hogy a nyomdász másik munkája, a kis *Basilius*-kötetben nem olvasható semmiféle ajánlás sem.

következtetést vonta le, hogy Hess ebben az esetben „a könyvnyomdáktól távoleső Budán nem tervezhetett folyamatos munkát matrica nélkül.”²⁰

Ezzel szemben Varjas már meggyőzően érvelt amellett, hogy „sem neki [Hessnek], sem Kárainak nem volt valamiféle előre elképzelt könyvkiadói programja, terve javaslata.”²¹ Az ajánlásból Soltész né által kiemelt mondatnak valójában nincs valami különös súlya, hiszen ez a humanista irodalom állandóan ismételt, sztereotip fordulatainak tárházából igencsak jól ismert. Még az ebben a vonatkozásban nem túlságosan gazdag hazai szakirodalom is beszámol pontosan erről. Révész Mária a Bolognában tanító Romulus Amasaesus-nak — feltehetően 1509-ben — Várdai Ferenc, akkori váci püspökhöz intézett panegirisa ismertetésében olvasható: „...azzal a szokványos ígérettel vesz búcsút hősetől, hogy legközelebb nagyobb munkával kedveskedik...”. Ehhez azután Révész jegyzetében még kiegészítésként hozzáfűzte: „Nagyobb munkának a kilátásba helyezése is gyakori motívum a panegyricusban.”²²

A fentiek fényében tehát újra végig kell gondolni Soltész né meglehetősen messzemenő következtetéseit Hess terveit illetően, amely a tipográfiai kiemelt mondata summázásában így hangzik: „S ha ezt leírta, nyíltan birtokában volt az ehhez szükséges felszerelés: betűtípusának matricái és az öntőkészülék.”²³ A fenti állítás korábban legnyomósabbnak tűnő indoka, a két budai kiadvány között észlelt sorméretkülönbség²⁴ magyarázata viszont az, hogy a papír a nyomtatás előtti nedvesítés során elsősorban a sűrű, vízszintes bordázat mentén nyúlik meg. A fólió méretű *Chronicában* ez nem vezetett változáshoz a sorok közötti távolságban, hiszen a papír mindenekelőtt vízszintes irányban zsugorodott némileg össze a száradás során. Ezzel szemben a negyedréteg alakú Basilius esetében, ahol is a papírív eredeti állásához képest a nyomáskor a szöveg kilencven fokban elfordításra került, a megnedvesített anyagra készült szöveg sorai a száradáskor bekövetkezett kisméretű (kb. egy százalékos) összehúzódás következtében valamivel közelebb kerültek egymáshoz.²⁵ Ezért tehát elesik a két Hess-féle nyomtatvány között észlelhető sorméretkülönbség magyarázatához az átöntés feltételezésének eddigi szüksége.²⁶

²⁰ *Magyar Könyvszemle* 1974. 10–11. — Ennek kapcsán megjegyezhető, hogy a nyomdai munka matrica nélkül is folyamatosan végezhető volt. A hazai műhelyek közül nem kevés a későbbi évszázadokban is kizárólag csak öntött betűkkel dolgozott, mert nem volt matricájuk. Ha a betűk kopottsága már veszélyeztette a kiadványok olvashatóságát, újabb — rendszerint külföldön vásárolt — öntvényekkel frissítették fel felszerelésüket. A szövegtípusok ilyen fokú elhasználódására azonban még a rendszeresen működő officinák esetében is számos évet, sőt akár évtizedet követően került csupán sor. Miután Hess betűin — összehasonlítva a *Chronica* szövegének elejét a *Basilius* végével — a kopásnak semmi kézzelfogható jele sem tapasztalható, bizonyos, hogy nyomdájá tevékenységének beszüntetéséhez sem a betűöntvények elhasználódása miatt bekövetkezett technikai lehetetlenülés vezetett.

²¹ *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 83. — Később ugyanez megismételve: *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 44.

²² Révész Mária: *Romulus Amasaesus*. Szeged 1933. 28.

²³ *Magyar Könyvszemle* 1974. 12.

²⁴ *Magyar Könyvszemle* 1974. I–4.

²⁵ A sorok közötti távolságnak kisméretű megváltozásáról az ősnymtatványokkal foglalkozó szakirodalom már korábban is tudósított. Ennek magyarázatául a következő szempontok szolgáltak: a papír nyomás előtti különböző intenzitású megnedvesítése, anyagában eltérő összetételű papírok,

A két kiadvány típusa között valójában semmiféle eltérés sem észlelhető, sem a betűk formájában, sem azok élességében. Az átöntés alapvető oka általában a sokat használt típusok kopottsága volt. Az ilyen munka elvégzését követően azután a betűk vonalai a korábbiakban tapasztaltaknál némileg karcsúbbakká és kontúrjaik pedig jóval egyenletesebbekké váltak. Mindebből semmi sem tapasztalható a *Chronica* és a *Basilius* betűinek összehasonlítása során. Ráadásul a nem kevés költséget, fáradságot és időt igénylő átöntés Hess esetében semmiféle gyakorlati előnnyel sem járt volna: indoklására nem hozható fel egyetlen logikus érv sem. Az átöntés feltételezésének tárgytalanná válásával immár nem áll fenn a matricák budai jelenlétének kényszere sem.

Hess betűinek a római Lauer-féle műhely típusaival való bizonyos mértékű összefüggése, amelyről mind Fitz,²⁷ mind Soltészné írt,²⁸ önmagában nem szolgál bizonyítékkal, de még csak érvként sem abban a kérdésben, hogy Hess vajon öntött betűket, vagy matricákat, sőt elvben esetleg akár patricákat hozott-e magával Budára. Az itteni betűtípus jellegzetességei kapcsán azonban két kérdés mégis csak megvizsgálásra szorul. Az egyik a latin nyelvben oly fontos „us” rövidítésjel hiánya, a másik pedig egyes minuszkulák (pl. „e”) méretében és formájában mutatkozó eltérés.

Az említett „us” abbreviatura hiánya Soltészné megítélése szerint: „Ha öntött betűket hozott volna, ez aligha fordul elő, mert akkor e rövidítésből is számos példányt hozott volna. A betűtípus matricáit szállító nyomdásznál azonban az us-rövidítés egyetlen példányban levő matricája könnyen elveszhetett, vagy összetörhetett.”²⁹ Az öntött betűket azonban aligha szállították „ömlesztve”, vagyis rendezetlenül, hanem öntvényenként külön-külön zsákokcákban, ahonnan azután azok tartalma közvetlenül a szedőszekrény elkülönített rekeszeibe kerülhetett. Így azután az elveszés veszélye egy kis zacskóra éppenúgy leselkedett, mint egy matricára.

A budai betűk bizonyos hasonlatossága és bizonyos eltérése, ha az ember azokat összeveti a római Lauer-féle műhely típusaival, Fitz felismerése óta³⁰ egyaránt kétségtelen. Lauer nem csupán a legtöbb betűtípussal rendelkezett a maga korában ebben a nyomdászat szempontjából is kimagaslóan fontos városban, hanem ott ő egyben messze a legkísérletezőbb alkat is volt a betűmetszés területén. Jól

valamint az ívek más és más fokú enyvezettsége (Haebler, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. I. Halle a. S. 1905. XI—XII. — Abt. II. Halle a. S. 1908. VI. — HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 88. — CONSENTIUS, Ernst: *Die Typen der Inkunabelzeit*. Berlin 1929. 81—82. — GASKELL, Philip: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford (1974). 13—14.). A *Basilius* papírjának vízjele valóban eltér a *Chronica*-ban található két másik vízjelpártól (*Magyar Könyvszemle* 1989. 1—19.), Hess két kiadványa között a sorméretben mutatkozó mintegy egy százalékos eltérés azonban mindenképp a papírív ellentétes fekvésével magyarázható, amire az ősymotatványokkal foglalkozó szakirodalom korábban közvetlenül nem utalt.

²⁶ *Magyar Könyvszemle* 1988. 239—240.

²⁷ FITZ, Hess 61—62, 64.

²⁸ *Magyar Könyvszemle* 1974. 5—8.

²⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 6—7.

³⁰ FITZ, Hess 61—62, 64.

bizonyítják ezt azok az egyetlen típuson belül használt, egymástól méretben és formában egyaránt eltérő kisbetűk, amelyeket a budai nyomda kiadványaiban is viszont lehet látni.³¹ Amennyiben Hess betűit öntött formában szedte össze Rómában, kézenfekvő és további magyarázatot sem igényel a Budán is tapasztalható és feltűnő formagazdagság. Ha azonban a típusokat nem készen hozta volna magával, hanem azokat csak Budán öntötte volna ki matricák segítségével, akkor indokolásra szorul, hogy egy-egy betűt miért nem egyetlen matricáról állította elő.

E kérdés helyes megválaszolásához végig kell gondolni a betűöntés munkaménetét.³² A matricát a mester az öntőműszer egyik felének aljára csiptette, majd azt ott gondosan tologatta és ütögette, hogy a betűkép pontosan helyezkedjék el az összeállított műszerben kialakult kis aknának alján, amelybe azután a megolvasztott betűfémet öntötte. Ha újabb matricát vett munkába, a fenti, nem kis gondosságot és időt igénylő munkafolyamatot meg kellett ismételnie. Ehhez járul még, hogy a másodikat még össze is kellett vetnie az elsőként igénybe vett matricáról öntött betűkkel, hogy a betű alapvonala (sorbázisa), amelyen az összes nagybetű, továbbá a kisbetűk jelentős része áll, pontosan megegyezzek a már korábban elkészültekkel. Minden új matrica beállítását próbaöntésekkel kellett ellenőrizni, hogy a szükséges igazításokat még a sorozatban történő betűöntés előtt el lehessen végezni.

A fentiek fényében több mint kétséges, hogy egyetlen nyomdász is vállalkozott volna arra, hogy a készen kapott matricák közül ugyanabból a betűből egy helyett többnél is elvégezze a fentiekben röviden körvonalazott és logikailag teljességgel felesleges munkafolyamatot. Márpedig Hess-nél legalább öt egymástól világosan megkülönböztethetően eltérő „e”-betűt lehet felismerni! Kétségtelen hogy az „e” szinte minden nyelv öntőcéduláján egyike a legnagyobb számban igényelt betűknek.³³ A *Chronica* egy-egy lapján található „e”-betűk száma 150 és 200 között ingadozik. Természetesen ennél valamivel többel kellett rendelkeznie a budai nyomdának, hogy ne keletkezzék zavar egy-egy lap szövegének kiszédésekor, amennyiben abban az átlagosnál jóval több esetben lett volna szüksége erre a betűre. Egyetlen matricáról azonban elvben korlátlan számban, a gyakorlatban pedig sok tízezer példányban lehet betűt önteni. Így teljességgel értelmetlen és megmagyarázhatatlan néhány száz betű öntéséhez legalább öt különböző matricát változtatva újra meg újra igénybe venni ennek összes, a fentiekben körvonalazott és teljességgel felesleges munkatöbbletével.

A fentiek után felmerülhet a kérdés, hogy vajon Lauernél miért található egy-egy betűből több alak. Ennek indoklásához vissza kell térni az ő már említett kísérletezőkedvéhez. Nem csupán a legtöbb betűtípussal, de még egyetlen típuson belül egy-egy betűnél is újabb és újabb megoldásokkal kísérletezett. Ennek

³¹ *Magyar Könyvszemle* 1973. 142. és 1974. 6.

³² CONSENTIUS *i. m.* 97—99.

³³ A latinban a kurrenssek 9.8 százalékát alkotják, és ezzel az „i” (12.2 százalék) után a második leggyakrabban használt betű. Ezért az adatért Nagy Zoltánnak, a betűöntés hazai szakértőjének jár köszönet.

tulajdonítható az a formagazdagság, ami nála tapasztalható.³⁴ Mind a patrikakészítés, mind a betűöntés során viszonylag igen magas volt a mai fogalmak szerint a selejt aránya.³⁵ Amíg tehát Lauernél egy-egy betű különböző alakja a betűalkotás terén végzett próbálkozásaival magyarázható, addig ugyanennek Budán matricákról való újraöntés keretében történő megismétlése teljességgel érthetetlen volna. Öntött betűk alkalmazása esetében azonban mindez Hess műhelyében problémátlanul érthető és természetes. Sőt, az sem zárható ki, hogy a nála a többi korabeli típustól eltérő formában jelentkező betűk — különösen a verzálisok — is Lauer kísérletezéseinek gyümölcsei, és amelyeket a római nyomdász saját kiadványaiban azután soha sem vett használatba.

A matrica kérdését még más oldalról is meg lehet közelíteni. Fitz még úgy vélte, hogy a *Chronica*-t három szedésrészletben és három sajtón állították elő. Ehhez a munkamódszerhez természetesen jelentős mennyiségű, mintegy 70 000 öntött betűre lett volna szükség több mint egy tucatnyi személyzettel.³⁶ Ezzel szemben már korábban megállapítható volt, hogy a budai műhelyben csupán egyetlen, kisméretű sajtó működött,³⁷ amelyen a *Chronica* lapjai egyenként készültek.³⁸ De vajon miért ilyen nehézkes módon? Amennyiben elegendő mennyiségű öntött betű állt volna rendelkezésre, amely matrica esetében kézenfekvő lenne és joggal feltételezhető, akkor vajon miért nem lappáronként nyomtatták az első hazai könyvet? A kisméretű tégellyel rendelkező sajtó ugyanis nem jelenthetett akadályt ebben a kérdésben, hiszen az egy nyomóformában elhelyezett két szedéstükörről a levonat ezzel is előállítható a lappárról: előbb az egyikről, majd a formát beljebb tolva, a másiktól. Helyette azonban ezt két, egymástól teljesen független munkamenetben készült annak minden vonatkozásban megkettőzött munkájával (előtte a papír megnedvesítése, utána annak szárítása stb.).

A magyarázat nyilván a korlátozott számban rendelkezésre álló betűk mennyiségében kereshető. Ha lett volna matricája a budai műhelynek, akkor ott bizonyosan öntöttek volna elegendő betűt ahhoz, hogy a füzetek első felének és legalább a második fele első lapjának szövegét előre kiszedhessék, ami azután lehetővé tette volna a lappárok már említett, gazdaságos módon történő, együttes kinyomtatását. Ennek ellenkezője is tehát a viszonylag szerény mennyiségű öntött betű alkalmazásának feltételezését erősíti.

Soltészné — Fitz nyomán — meggyőző módon logikai rendbe szedte a nyomdatörténeti kutatások három alapvető forrását: 1. egykorú, hiteles, írásos dokumentum; 2. a tárgyalt nyomda kiadványainak együttese; 3. a korabeli nyomdászgyakorlat.³⁹ Ez a mostani írás az eddigiekben témájának vizsgálata során

³⁴ Hogy ennek mi volt az indítéka, azt ma már természetesen csak találgatni lehet. Mindenesetre az egyéni esztétikai igényesség és a betűmetszésnél jelentkező esetleges tapasztalathiány mellett gondolni lehet talán az ólommatrica igénybevételének lehetőségére is.

³⁵ CONSENTIUS *i. m.* 103–106.

³⁶ FITZ, *Hess* 95–100.

³⁷ *Magyar Könyvszemle* 1973. 144–146.

³⁸ FITZ József: *A magyar nyomdászati, könyvkiadási és könyvkereskedelmi története. I.* Bp. 1959. 109. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 9.

³⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 1.

az első két forrással foglalkozott, így most a harmadik szemszögből is helyes szemügyre venni a kérdést. A korabeli nyomdászgyakorlat esetében azonban vigyázni kell, hogy az analógia megállapításához lehetőleg nagyjából azonos nagyságú mûhelyek kerüljenek összevetésre. A 15. századból fennmaradt írásos adatok túlnyomó többsége természetesen jelentős nagyságú, több sajtót, jelentős betűkészletet és számos alkalmazottat foglalkoztató, nagyterjedelmű kiadványokat is előállító nyomdákra vonatkoznak. Az ezekből kiolvasható adatok többsége (pl. termelékenység) azonban nem vihető át egy az egyben az egészen kis méretű budai officinára.

Természetesen csak igen kevés dokumentum maradt fenn a 15. század második feléből, amely közvetlenül szolgálhat támpontul ebben a kérdésben. A gazdag olaszországi levéltárakból azonban egy-két analógia mégis csak napfényre került. Így 1476-ban Palermóban a városi tanács, amikor Andreas Vyel von Worms nyomdással szerződött, a neki átadott mûhely felszerelése egy sajtóból és egy szedőszekrényből állt az utóbbihoz tartozó betűkkel.⁴⁰ Hasonló volt a helyzet 1478-ban, amikor Nicolaus Jacobus de Luciferis két másik, ugyancsak Nápolyban tevékenykedett mesterrel, Nicolaus Benedicti-vel és Johannes Adam de Polonia-val kötött megállapodást.⁴¹ Egyik esetben sincs szó sem patricáról sem matricáról, hanem csakis öntött betűkről.⁴² A matrica nélkül dolgozó kis mûhelyek tehát már a 15. század hetvenes éveiben sem voltak ismeretlenek.

A másfél évtizeddel ezelőtt kikövetkeztetett 45 kilónyi betűmennyiség, amely felett Hess hozzávetőleg rendelkezhetett,⁴³ a korabeli dokumentumok fényében is reálisnak tűnik. 1481-ben Domenico Caraffa Nápolyban kölcsönben engedte át két német tipográfusnak betűanyagát, amely a szekrényvel együtt 47 rotulit, vagyis kb. 125 fontot, azaz mintegy 56 kg-ot nyomott. Két évet követően ugyanezeket az öntött betűket Caraffa kölcsönbe adta Jodocus Hohenstein-nek, amikor is a szerződésben 122 font fontnyi, azaz 55 kg betűanyag szerepel.⁴⁴ Ezzel egyidőben Hohenstein 112 fontnyi, azaz 50 kilónyi saját betűkészletét adta zálogba.⁴⁵ Tehát az ilyen kis officinák teljes betűkészlete általában kb. fél métermázsza lehetett, amely igen jól egybevág a budai mûhely esetében korábban kikövetkeztetett súllyal.

Az a körülmény, hogy Hess csupán egyetlen, kisméretű sajtóval és egyetlen, meglehetősen megviselt betűtípus öntvényeivel dolgozott egyértelműen arra utal, hogy vállalkozása nem volt tőkeerős. Aligha jött Budára messzemenő publikációs tervekkel, sokkal inkább mecénások megrendelésére és támogatására számított Magyarországon, semmint saját befektetésének kamatoztatására. Márpedig a matrica (ráadásul, ha egy-egy betűből nem is mindig egy!) nem volt olcsó multság abban az időben.⁴⁶ Vélhetően Hess inkább csak bizonyos szakmai ismereteket és egyedül a nyomtatáshoz elengedhetetlenül legszükségesebb felszerelést, vagyis öntött betűket hozott magával Budára. A *Chronica* megjelentetéséhez a papírt, úgy

⁴⁰ *Zentrblatt für Bibliothekswesen* 1924. 88.

⁴¹ Fava, Mariano—Bresciano, Giovanni: *La stampa a Napoli nel XV. secolo. I.* Leipzig 1911. 182—183.

⁴² CONSENTIUS *i. m.* 42. és 44.

⁴³ *Magyar Könyvszemle* 1973. 148.

⁴⁴ FITZ, *Hess* 118.

⁴⁵ FAVA—BRESCIANO *i. m.* I. 183—185, 187.

⁴⁶ CONSENTIUS *i. m.* 105.

tűnik, mecénás — feltehetően Vitéz János primás — támogatásával sikerült megszereznie.⁴⁷ Így az is valószínű, hogy a lehető legminimálisabb személyzetre, mindenek előtt saját erejére támaszkodva dolgozott. Az interpunkciók sajátos használatából arra lehetett következtetni, hogy az egyik legtöbb szakismeretet igénylő feladatot, a szedést Hess maga végezhette.⁴⁸

Az eddig megállapított vagy kikövetkeztetett, ill. feltételezett részletekből kísérletet lehet tenni Hess tevékenységének időrendben történt összeállítására és munkája ütemének kipuhatolására. Ha az eredeti első levélre valóban Vitéznek szóló ajánlást nyomott, úgy a *Chronica* munkálatait szükségszerűen a primás 1472. augusztus 9-én bekövetkezett halála előtt kezdte meg. A mű kinyomtatása ez esetben legalább tíz hónapot vett igénybe. Elosztva ezt az időt a 134 szedett lappal,⁴⁹ folyamatos munka esetén, legfeljebb havi 13-14 lap előállítását lehet valószínűsíteni, ami heti kb. három lapnak felel meg. Talán két-két napos ritmus érezhető ki ebből: az egyik nap egy lap szövegének szedése, a másik nap pedig annak kinyomtatása.

Természetesen ez roppant lassú ütemnek tűnik, hiszen a hivatásos nyomdászok körében a teljesítmény a szedésben óránként kb. 1000 betű,⁵⁰ amíg a nyomásé — két személy közreműködésével — 250 levonat.⁵¹ A 2000 betűhelyet tartalmazó egy-egy *Chronica*-lap szedése tehát két órát, a korábban kikövetkeztetett 200—240 példány kinyomtatása⁵² pedig mindössze egy órát igényelt az ebben a munkanemben járatos személyeknek. Szinte biztos, hogy Hess aligha rendelkezhetett jelentős gyakorlattal a könyvnyomtatás valamennyi részletmunkájában, így teljesítménye nyilván jóval az említettek alatt maradt. A fenti két főmunkafázison kívül azonban több más, kiegészítő feladat elvégzésére is szükség volt: a betűk megmosása a nyomtatást követően és azok visszaosztása a szedőszekrénybe, a papír megnedvesítése, ill. szárítása ugyancsak minden nyomtatás előtt és után, az elkészült szedés korrigálása stb. Ráadásul, ha a nyomtatást is segítőtárs nélkül végezte, ez a munka több mint kétszeres feladatot jelentett egy személy számára. Végül, de nem utójára arra is gondolni kell, hogy a régi műhelyek esetében nem lehet állandóan az elméleti kapacitás teljes kihasználásával számolni.

Az eddigie alapján a budai műhellyel kapcsolatban a következő időrend képzelhető el. Kárai 1470 és 1471 fordulóján tárgyalt Hess-sel Rómában, hogy rávegye a Magyarországra költözésre. A biztatást ehhez — feltehetően — Vitéz János primás megbízásából tette. Korábban mind Fritz,⁵³ mind nyomában Soltészné⁵⁴ úgy tartotta, hogy a római nyomdász csak az 1472. év februárját követően indult el Magyarországra. Ugyanis a budai műhelyben használthoz legközelebb álló Lauer-féle, a szakirodalomban másodiknak jelzett betűtípus használatát tulajdonosa az említett időpontban hagyta abba. Ilyen időrendi függőség azonban nem áll fenn, hiszen függetlenül attól, hogy Hess öntött betűt,

⁴⁷ *Magyar Könyvszemle* 1988. 246.

⁴⁸ *Magyar Könyvszemle* 1988. 244—245.

⁴⁹ A ma ismert 133 laphoz még az eltávolított első levélnek legalább az egyik fele is járul.

⁵⁰ GASKELL *i. m.* 54.

⁵¹ GASKELL *i. m.* 139.

⁵² *Magyar Könyvszemle* 1989. 8.

⁵³ FITZ, *Hess* 70—71.

⁵⁴ *Magyar Könyvszemle* 1974. 7—8.

vagy matric{at} hozott mag{aval} Bud{ara} Lauer nyugodtan használhatta a saját és Hessétől am{ugyis} számos vonatkozásban eltérő betűtípus{at} Rómában.⁵⁵ Így Hess korábbi Bud{ara} indulásának nincs semmi logikai akad{alya} sem.

Ezek szerint a nyomdász már 1471-ben érkezhett hazánkba, mert az esztergomi érsektől a megbízást és a papírvásárlásra a jelentős anyagi támogatást egyedül a főpap életének viszonylag nyugodtabb periódusában kaphatta. A legalkalmasabbnak ehhez az 1471. december 19-ét követő hetek mutatkoznak, amikor is Vitéz kibékült Mátyás királlyal, de bizonyosan még 1472. március elsejét megelőzően, amikor a primást letartóztatták. 1472 legelején a Vitéztől kapott pénz birtokában Hess megrendelhetette a papírt Velencéből, ami azután ennek az esztendőnek derekára meg is érkezhett. Ebben a félévben állíthatta össze — nyilván helyi iparosok segítségével — kis m{uhelye} legfontosabb berendezését a sajtót, továbbá a szedőszekrényt, elkészíthette a festéket stb. Mindez nyilván nem töltötte ki egész idejét, így erre az időszakra vonatkozhat a Kárainak írt ajánlásában olvasható „non parum otiosus” megjelölés, vagyis nem kevés ideig tétlenül várakozott, munka nélkül volt.

A kikövetkeztethető igen lassú ütem, amivel a *Chronica* elkészülhetett, arra utal, hogy a budai nyomda valamiféle „egyszemélyes” m{uhely} lehetett, ahol a könyv előállításával kapcsolatos összes érdemi munkát maga Hess végezhetette. Hasonló tempóban az első kiadványánál több mint hatszor kisebb terjedelmű *Basilius* kinyomtatásához mintegy másfél hónapra lehetett szüksége. Vagyis, amennyiben a *Chronica* 1473. június 5-i befejezését követően ehhez azonnal hozzálátott, akkor még július második felében már azzal is végezhetett. Inkább elképzelhető azonban, hogy első kiadványa befejeztével mindenek előtt a *Chronica* értékesítése jelenthette Hess számára a mindennél fontosabb feladatot, így a *Basilius* előállítása feltehetően inkább későbbre maradhatott.

A fentiekben feltételezett mintegy egész évre terjedő előállítási időt megerősíteni látszanak Hess ajánlásának „suscepi laborem ingentem dierumque plenum” szavai, vagyis „óriási és sok napot igénylő munkát vállaltam magamra”,⁵⁶ vagy másként „hosszú időt igénylő nagy vállalkozáshoz fogtam”.⁵⁷ Lényegében hasonlótt fejez ki ugyanennek az írásnak egy másik fordulata is: „cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubritatem dirigerem”. A „pluribus diebus” szavak alatt ugyanis — Fraknoi és Fitz „néhány nap előtt” fordítása helyett inkább — „sok-sok napon keresztül”, „hosszú ideig”, vagy „sok napokon át” értendő.⁵⁸ Hess tehát nyomatékosan kifejezésre kívánta juttatni, hogy számára a *Chronica* kinyomtatása milyen hosszú és fáradságos munkát jelentett. Emellett természetesen ezzel a szavakkal a mű elkészítésével elért érdemeit is méltányoltatni kívánta, de a „hosszú idő”, a „sok nap” jól érzékelhetően tartós, sok hónapos erőfeszítést óhajthatott hangsúlyozni.

A fentiekben kifejtettek nem tekinthetők kész tényeknek, hanem inkább csak munkahipotézisnek, hiszen annak számos eleme feltételezéseken alapszik. Márpedig

⁵⁵ Azt a véleményt, hogy Hess maga metszette betűkkel dolgozott volna, egyedül Sebestyén Gyula vetette fel (*Gutenberg Festschrift* 1925. 31.), ez a feltételezés reálisan azonban aligha vehető számításba.

⁵⁶ *Chronica Hungarorum* Bp. 1973. 5.

⁵⁷ *Budai Krónika*. Bp. 1900. 9–10.

⁵⁸ *Magyar Könyvszemle* 1988. 245.

erre további következtetések építése valódi légvár lenne. Inkább csak az első hazai műhely két termékének meglehetősen alapos vizsgálata nyomán kialakult benyomások mozaikjainak összerakásával jött létre a fenti gondolatsor, ami mindaddig segítheti a további vizsgálódást, amíg egy vagy több olyan nyomós bizonyíték fel nem merül, ami az így kialakult kép kiigazítását, esetleg teljes módosítását nem teszi szükségessé.

A fentiekben előadott időrend meglehetősen távol áll a Fitz által kifejtettől,⁵⁹ de alighanem közelebb van a valósághoz. Miután bizonyítható volt, hogy az első budai nyomdában egyetlen kisméretű sajtó működött csupán, így aligha tartható a korábban feltételezett létszámú személyzet és teljesítmény. Nehéz is elgondolni, hogy vajon miért tétlenkedett Hess viszonylag jelentős kapacitású műhelyével 1472 tavaszától, vagyis a korábban vélt Budára érkezésétől a következő év húsvétjáig, a *Chronica* kinyomtatásának feltételezett megkezdéséig, hiszen ennek kialakítása távolról sem igényelt ennyi időt. Önmagában is ellentmondásos 13 főnyi személyzet alkalmazásának vélelmezése,⁶⁰ ha ezek mindössze egyetlen hónapig dolgoztak csak. Ugyanilyen ingatag alapokon áll Fitz rekonstrukciója Hess költségvetését és az általa kért könyvárat illetően.⁶¹

Bizonyos, hogy a most kifejtett gondolatsor végén nem egy impozáns, a nagy külföldi nyomdákkal vetekedő budai officina képe rajzolódik ki, hanem egy minden szempontból a lehető legszerényebb kis műhely. Azonban ennek felszerelésére vonatkozó és eddig tett megállapítások — beleértve a valóban minimális mennyiségű öntött betűket — egyre-másra csakis erre a feltételezésekre szorították az ezzel a témával behatóan foglalkozó vizsgálódót.

BORSA, GEDEON

Was für eine Druckerei besass Andreas Hess 1473 in Buda?

Gelegentlich des halbttausendjährigen Jubiläums der ersten ungerländischen Druckerei gestalteten sich zwei gegenteilige Meinungen in der ungarischen Fachliteratur. Die eine wurde von dem Verfasser dieses Aufsatzes vertreten, nach welcher Hess mit einer Menge von ungefähr einem Halbzentner von gegossenen Lettern von Rom in die ungarische Hauptstadt an kam. Der andere Standpunkt war der von Frau Zoltán Soltész, nach der musste der Drucker unbedingt Matrizen haben.

Der Aufsatz qualifiziert als eine humanistische Redewendung die Worte des Druckers in der Widmung, laut dessen wird er in der Zukunft noch grössere Arbeiten erzeugen. Daraus kann man weder an weitgehenden Ausgeberpläne, noch an der unerlässlichen Anwesenheit der Matrizen folgern. Auch die Abweichung von ein-zwei mm pro zwanzig Zeilen der zwei Budaer Drucksachen ist nicht durch Überguss, sondern mit der abweichenden Natur des Papiers der zwei Werke zu erklären. Durch die Wirkung der Befechtung vor dem Druck zog sich das Papier beim Trocknen, entlang der dichteren Rippen des Schöpfsiebs, mehr horizontal, als vertikal zusammen. Das führte im Werk in Quartformat (GW 3702) zu einer etwas minderen Zeilanhöhe, als im anderen in Folioformat (GW 6686).

Es gibt auch mehrere andere Argumente, die die Existenz der gegossenen Buchstaben bestärken scheinen. Die eingehenderen Untersuchungen verweisen sogar auf eine „ein Mann“ Werkstatt, wo Hess alle wichtige Arbeit allein machen könnte. Daraus kann man folgern, dass die Herstellung der *Chronica Hungarorum* auf 67 Folia mehr als zehn Monate brauchte.

⁵⁹ FITZ, *Hess* 93, 102—103, 169.

⁶⁰ FITZ, *Hess* 119—120.

⁶¹ FITZ, *Hess* 118—120.

Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében

A *Pressburger Aehrenlese* olvasóiról nem tudhatjuk, mit szoltak ahhoz, hogy kedvelt lapjuk 1830. évi 74. számában egymásután olvashatták a különféle „hazai mozgalmakról” a beszámolókat: előbb a magyar nyelvi-irodalmi törekvések egy új jelenségét dicsérte a sokat publikáló, akkor éppen Esztergomban tanító Rumy Károly György, majd egy névtelen tudósító a szlovákok kulturális életének egy mozzanatát világította meg. „Nachahmungswürdiger Patriotismus zur Beförderung der magyarischen Literatur” — hirdette Rumy rövid cikkének címe. „Literatur” — szerénykedett a szlovák témáról szóló kis írás. Azért is tanácstalanok vagyunk az újságolvasók esetleges dilemmáit tekintve, mivel Rumy tanulságos tudósításában már a cím is zavarba ejtő. A legkevésbé az a Patriotismus kifejezés, jóllehet hallatán nyilván mást gondolt a német nyelvű és mást a magyar anyanyelvű olvasó, különösen az 1830-as években. Ám ha mást gondoltak is, a Patria ismérvei közül a kormányzás a földrajzi terület azonossága, a történelmi és részben a kulturális hagyományok közösségbe szervezhetők a nem egy nyelvet beszélő állampolgárokat; s ha a Patria fogalma ekkorra tovább differenciálódott is, a magyarországi német nyelvű polgároknak (és újságjaiknak)¹ a följebb felsorolt jellemzők elegendőeknek bizonyultak ahhoz, hogy otthonuknak vallják azt a földet, amelyen tőlük eltérő szokásokkal, nyelvvel, mentalitással és művelődéssel rendelkező társaikkal kell együtt élniök. A Patriotismus számukra ekkor még nem vesztette el teljesen ama jelentését, amely a XVIII. század végéig általában használatos volt; legalábbis az a „hungarus”-tudat, amely jórészt meghatározta a magyarországi német nyelvű író helyzetét, tovább látszott élni. Annál több fejtőresre adhatott alkalmat Rumy cikkében a Patriotismus jelzője: „nachahmungswürdiger”. Még hozzá a magyar irodalom (s itt egyértelműen a magyarische és nem ungarische vagy ahogy korábban írták: ungrische Literatur-ról van szó!) terjesztésében, támogatásában, népszerűsítésében. A kérdést ekképpen tehetjük föl: kinek szól a cikk?

Arról van ugyanis szó, hogy Erdélyben a magyar művek olvasását szorgalmazni kívánó egyesület alakult, mely feladatául tűzte ki: a Kolozsvárt megjelenő *Nemzeti Társalkodó* („National Gesellschaftler”) című irodalmi folyóiratból 200 példányt küld szét Erdély és Magyarország irodalombarátai számára. Kívánatos volna —

¹ Vö. erről korábban közzétett tanulmányaimat: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*, *Arbeiten zur deutschen Philologie* (Debrecen) 1975, 95—110.; *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései*, *Magyar Könyvszemle* 99, 1983, 89—101.

folytatja elmékedését Rummy —, hogy Magyarországon hasonló egyesület alakulna, és olyan lapok hasonló jellegű terjesztésével foglalkozna, mint a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Felső Magyar Országi Minerva* vagy a magyar nyelvű gazdasági lapok, továbbá az akkor heves viták középpontjában álló, hamarosan kiadásra kerülő magyar *Conversationslexikon*.

Nyilvánvaló tehát, hogy magyar kiadványok terjesztése körüli buzgalmat népszerűsíti a Szepességből származó, német anyanyelvű, németországi egyetemekre járt Rummy. Ám tartozunk egy finom megkülönböztetéssel: a magyar irodalmi és tudományos folyóiratok terjesztése nem azonos a magyar nyelv terjesztésével (jóllehet attól nehezen választható el). S míg Rummy (aki nem mindig szerencsésen használta a magyarománia kifejezést)² tiltakozott a magyarosítás számos formája ellen, abban sosem látott kivetnivalót, hogy a magyar folyóiratok olvasását mintegy intézményesen segítsék elő.

Kérdésünk továbbra is nyitva maradt: kinek szólt ez a cikk? Olyan lapban jelent meg, amely ekkor már nemigen örvendett országos tekintélynek, népszerűségben a mozgékonyabb pest-budai lapok mögé szorult, és témáival elsősorban a pozsonyi olvasók érdeklődését célozta meg. A pozsonyi olvasók közül is mindenekelőtt a német nyelvű polgárság figyelmére számíthatott a lap, arra épített 1764-es alapítása óta a *Pressburger Zeitung* is. Nem vitatható, hogy németül Magyarországon nemcsak a német anyanyelvűek tudtak. Emellett 1830-ban még korszerű magyar politikai napilap nem szolgálta a magyar olvasókat (több más típusú folyóirat mellett inkább a múlt szemléletét és szerkesztési gyakorlatát képviselő *Hazai 's Külföldi Tudósítások*). A *Pressburger Aehrenlese* olvasótáborában azonban aligha nevezhető bőségesnek. A nachahmungswürdiger jelző félreérthetetlené tette, hogy Rummy ezúttal nem elsősorban a német anyanyelvű olvasókhoz szólt. Legfeljebb annyi vonatkozhatott a lap törzsközönségére, hogy aki teheti, olvasson magyarul (is).

Azt sem tudjuk, hányan vették kezükbe a lapot vagy a lapnak ezt a példányát a magyar olvasók közül; és azt sem, miféle visszhangra számíthatott Rummy a német ajkú olvasók körében. Mindössze annyit kockáztathatunk meg, hogy a magyarországi német nyelvű lapok sűrűn és állhatatosan közvetítették a magyar nyelvű művelődés és a németül olvasók között. Így — vélhetjük — ez a híradás sem több, mint tájékoztatása a németül olvasó publikumnak: miféle kulturális törekvések és igények léteznek Magyarországon.

S ha e mellé a híradás mellé tesszük a következőt, nem rejthetjük el csodálkozásunkat. A tudósítás névtelen szerzője nem teljesen járatos a szlovák irodalmi viszonyokban. Azt állítja, hogy a szlovák nép, amely az állam dolgozó osztályának jó részét teszi ki, „die durch die Magyaren, ihre Bezwingen in die unfruchtbarsten Gegenden des Reichs gedrängt”, elsősorban vallási könyveket olvas, szórakoztató könyveket kedvtelésből és kedvvel („aus Lust und mit Lust”). A szlovák irodalom alkotásai közül ehelyen a Pozsonyban tanító és a biblikus cseh nyelven író J. Palkovič színdarabját emeli ki (*Dva buchy a tři šuchy*), amellyel a pozsonyi professzor mintegy 30 évvel azelőtt a szlovák színházi törekvések alapjait rakta le. Ebben az évben — hangzik a cikk — *Kocaurkovo* címmel jelent meg vígjáték, amely

² RUMY, Karl Georg: *Ein Wort zu Gunsten der deutschen Literatoren in Ungern*, Pressburger Aehrenlese 2, 1831, No. 32.

egy tanítóválasztásnak viszontagságait mondja el, s azt ábrázolja, hogy szerelem és értelem miképpen győzedelmeskednek. Ám ami ezután következik a cikkben, ellene mond a bevezető szavaknak:

„denn sieht das Bestreben der Slaven, sich bald und bestmöglich zu magyarisieren, überall deutlich hindurch; und so unbeholfen und schwer dies Beginnen hier erscheint, ist's dennoch des Verfassers ernster Wille, das Slavenvolk hiezu zu ermuntern und dem Willen des Königs und der Nation vorzuarbeiten.”

Ismét kérdőjel következik. Ki lehetett a tudósító, aki aztán Prof. Slawkowskyt nevezi meg a vígjáték szerzőjének (Ján Chalupka helyett), s arról is beszámol, hogy a két breznobányai előadás jövedelmét a korán elhunyt „szerző” özvegyének adták?

A megválaszol(hatat)lan kérdések e cikk olvastán szintén felsorakoztathatók. Nemcsak az értékesítés szerzője ismeretlen, hanem valójában az írás szándéka sem egészen világos. A cikk indításában ott érezhetjük a szlovák álláspontot, amely azt sugallta, hogy a szlovákok művelődési törekvései sem alábbvalóak a magyarokéinál vagy a németekéinél. Egy-egy kitételében pedig mintegy példaszerűen állítja az olvasó elé a szlovákok olvasási kedvét, amely pedig jókora áldozatot követel. Hogy éppen színműveket emel ki a szlovák irodalmi termésből, a szlovák irodalomra ekkor talán a legkevésbé jellemző műfajokat, az még nem okozhat ellentmondást. Annál inkább az a váratlannak tetsző fordulat, amely a szlovákok önkéntes (?) magyarosodását ecseteli, noha létezett önkéntes és természetes asszimiláció. S bár a magyar újságokban található erre is hivatkozásokat, a későbbiekben inkább azokat az intézkedéseket és kezdeményezéseket dicsérik a magyar lapok, amelyek a gyors magyarosodást sürgetik. Viszont szlovák részről, többnyire polémikus éllel, újságcikkekben, vitairatokban, erőteljes tiltakozás hallatszik a magyarosító igények és törekvések ellen. A cikk szerzőjéről csak annyit tudunk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy nem volt szlovák (érzésű), viszont tudott szlovákul, feltehetőleg közel állt a szlovák evangélikusokhoz. A későbbiekben azután több mozzanat igazolhatja feltételezésünket, hogy a cikk szerzőjében német anyanyelvű, polgári származású tollforgatót kell sejtenuünk. Pest-Budán ekkor már nem is rejtetten folyik a küzdelem az önálló szlovák evangélikus egyházközség megteremtéséért, és a küzdelem élén látjuk a költő-lelkész Ján Kollárt, akinek mindenekelőtt német anyanyelvű híveivel van heves vitája. Az 1840-es években, a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában* polémikus csatározások robbannak ki a szlovák nemzeti mozgalom egyik vezetője, J. M. Hurban és a lap szemleírója, Karl Ferencz (Philipp Korn) között.³ Ám ebből a néhány tényből nem vonhatjuk le a következtetést, hogy a magyarországi német nyelvű újságírás feltétlenül és minden esetben a magyarosító törekvéseket pártfogolta volna. S azt sem, hogy a szlovák-magyar polémiákban mindig a magyarok mellett találunk a német anyanyelvű újságírókat. Magának, Rummy Károly Györgynek a megnyilatkozásai sem erre engednek következtetni. Igaz ugyan az, hogy a magyar irodalomnak, elsősorban Kazinczy Ferenc törekvéseinek, valamint a magyar

³ HURBAN, Jos.[eph] M.[iloslav]: *Aufforderung und Erklärung*, Pannonia 10, 1846, No. 121. KARL Ferencz válasza: Uo., No. 131—136. Hurban vitairatát az *Orol Tatránski* című szlovák újságban is publikálta: 2, 1846, No. 46, 50.

tudományosságának németországi népszerűsítéséért nagyon sokat tett.⁴ S arra is bőségesen van adatunk, hogy a németországi sajtóban megjelent és nemegyszer rosszindulatú megnyilatkozásokat határozottan utasította vissza.⁵ Ám ugyanúgy szót emelt a szlovák vagy a horvát (az „illír”) törekvések védelmében, magyarul és németül, több ízben szólt a szláv megújulás ügye mellett. Amikor például a magyar nyelv tömörségéről és pontosságáról értekezik, szükségesnek tartja, hogy megjegyezze:

„da ich zwar ein warmer Freund der magyarischen Sprache und Literatur bin, aber dabei nicht an Magyaromanie und Slawenhaß leide”.⁶

S a továbbiakban megállapítja, miszerint a szlavóniai és a szerb nyelv hasonlóképpen képes tömör és szemléletes kifejezésekkel élni, mint a magyar.

S bár a magyarországi német nyelvű sajtó számos alkalommal látványosan manifesztálja, mennyire a magáévá teszi a magyar törekvéseket, milyen szoros szálak fűzik össze a magyarsággal, mennyire csodálója a magyarságnak, olykor a sorok között, olykor nyíltan, éppen a patriotizmus kérdésében jelzi a különbséget a magyarosodást sürgető magyar és az egyéb törekvések között. Beszédes példa, hogy a pesti német nyelvű sajtó átveszi a *Vossische Zeitung* egy cikkét az igazi és a hamis patriotizmusról.⁷ A cikkben természetesen csupán általában elmélkedik a szerző a különbségtételről, az olvasóra bízta, alkalmazza-e vagy sem a magyarországi helyzetre az elvi síkon mozgó megállapításokat:

„So ungefähr läßt sich nachweisen, daß der wahre Patriotismus die Frucht tief und klar durchgedrungener Erkenntniß bürgerlichen, vaterländischen und rein menschlichen Verhältnisse ist, so wie der falsche Patriotismus dagegen ein Product blind tappender Leidenschaftlichkeit und der fanatischen Mißleitung Derer anheimgegeben ist, die jenes Wort als Köder zur Erreichung ihrer halbsüchtigen Zwecke, mißbrauchen.”

S hogy a gyakorlat példájával erősítsék a kiegyensúlyozott álláspontot képviselő pest-budai német nyelvű sajtó helyzetét, a följebb idézett lap előző évfolyamában közli a szerkesztőség Ján Kollár cikkét, amelyben Horvát Istvánnak, a magyar történésznek sok vitára okot adó és Horvátország jogi státusát elfogultan szemlélő értekezését cáfolja a magyar történészéhez hasonló, a túl merésznek minősíthető etimologizálás eszközével.⁸ Továbbá helyet biztosít az osztrák biedermeier költészet reprezentánsa magyar tárgyú verseskötetéről szóló ismertetése számára büszkén emlegetve a Johann Nepomuk Vogl alkotta *Klänge und Bilder aus Ungarn* második

⁴ Vö. erről: SZÖGI Ferenc: *Rumy Károly György, a magyar irodalom ismertetője*, Budapest, 1934.

⁵ *Einiges zur Berichtigung des Aufsatzes „über das geistige Leben in Ungarn” in der Allgemeinen Zeitung*, Pesther Tageblatt 4, 1840, No. 226–228. Ebben a vitacikkben méltatja Rumy a magyarországi német nyelvű sajtót és a szlovák népköltészetet és irodalmat, mint Magyarország kultúrájának értékeit.

⁶ *Kürze und Precision der magyarischen Sprache*, Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung 2, 1828. No. 7.

⁷ *Wahrer und falscher Patriotismus* (Aus der Vossischen Ztg.), Gemeinnützige Blätter zur Belehrung und Unterhaltung (Zur Vereinigten Ofter-Pesther Zeitung) 35, 1845, No. 1.

⁸ KOLLÁR, Johann: *Berichtigung*, Uo., 34, 1844, 30–31.

kiadását, Vogl versinek orosz, angol és francia fordítását,⁹ valamint a magyar nemzeti költő, Vörösmarty Mihály versei 1844-es kötetének elismerő méltatását, kijelentve: „Sein Főti dal und Szózat leben in aller Munde, sein Zalán futása hat ihm den Namen des ungarischen Homers erworben.”¹⁰

Sami itt figyelemre méltó: a verseket magyar címükkel találjuk megnevezve, mint ami magától értetődően ismert az olvasók előtt. Érdekes írásokat olvashatunk a Magyarországra irányuló német kivándorlásról.¹¹

S azt már csak kiegészítésképpen jegyezzük meg, hogy a szlovák költő Karol Kuzmány egy cikkét¹² is olvashatjuk az 1845-ös évfolyamban, valamint számos beszámolót a magyar kulturális életéről.

Nemcsak az elfogulatlanság, a mindenféle pártállású és nemzetiségű alkotó írásainak közreadása érdemli meg a figyelmet. Ezt azzal is magyarázhatnók, hogy a lap sokféle olvasó érdeklődését igyekezett kielégíteni. Inkább azt hangsúlyoznók, hogy a pest-budai német sajtó (de a pozsonyi is!) tudomásul vette, miszerint többnyelvű városban él, amelyben a magyar mellett a német, a szlovák, illetve a szerb lakosság is igyekszik létrehozni a maga kulturális intézményrendszerét, igyekszik közösséggé szerveződni, és felkészülni a jövő igényelte, a polgárosodás megkövetelte feladatokra. S amellett, hogy a „német elem” jelentős hányada a polgári foglalkozásúak, azaz a kávéházakat, a német nyelvű színházat látogatók közül került ki, másképpen szólva azok közül, akik rendszeresen olvastak újságot, vásároltak könyveket, a német nyelv sok esetben kiegyenlítő és közvetítő szerepet játszott. Annak ellenére, hogy a német műveltséghez, a magyarországi németiséghez és általában a Habsburg hatalommal azonosított németiséghez való viszony korántsem mutatkozott egyértelműnek. S ezt magyarázhatjuk akképpen: az önálló nemzetegyenység és népegyenység kialakítását célzó folyamatban, ha a Habsburg uralkodó személye nem is, a németiség egészében és differenciálatlanul a nemzeti jellegű és anyanyelvű kultúra kibontakozása akadályának tetszett. Ismeretes, hogy Ján Kollár szonett-eposza, a Slávy dcera elégikus előhangjában a szlávtság keserveiért az „irigy Teutóniát” teszi felelőssé, s az is ismeretes, hogy a németül író, ám a magyar szellemi és politikai életben résztvevő alkotók ellen támadást intéz az a magyar csoport,¹³ amely egyfelől a magyar szellemi élet centralizálására, másfelől a XVIII. században még megszokott soknyelvűségének megszüntetésére törekszik.

Mégsem intézhetjük el ezt a kérdést annyival, hogy a magyarországi németiség tollforgatóinak jórésze elavult vagy legalábbis divatja múlt (XVIII. századi) pozíciót védelmesített akkor, amikor a közvetítés feladatát vállalva, a sokszínű-soknyelvű kultúra védelmében emelt szót. Azt sincs jogunk feltételezni, hogy értetlenül és minden esetben riadtan szemlélték volna a kulturális törekvések

⁹ Uo. No. 50.

¹⁰ Uo. No. 94.

¹¹ *Die deutsche Auswanderung nach Ungarn* (Aus d. Deutsch. Allg. Ztg.). Uo, No. 53., PIPISS, Laurentius: *Auch etwas über die Auswanderung der Deutschen nach Ungarn*, Uo. No. 65.

¹² *Zwei wichtige, die Geschichte der evang. Kirche in Ungarn betreffende Original-Documente*, 1845. No. 23.

¹³ BLEYER Jakab: *Kazinczy Ferencz polémiája az Aurora-körrel 1830-ban*, Egyetemes Philologiai Közöny 20, 1896, 665—669, 788—800.

nacionalizálódását (olykor nacionalizmusát). Idézzünk 1846-ból egy zágrábi tudósítást és annak szerkesztői kommentárját, mint amely viszonylag pontosan jelzi német nyelvű alkotók olykor országrészenként vagy tartományonként külön-külön, alapvonásaiban azonos, lényeges részletproblémákat tekintve különböző felfogását. Az 1846. április 5-éről kelt tudósítás¹⁴ a *Lyubiza i Zloba* (a lap helyesírása!) előadásáról ad hírt, Nationaloperként minősítve a Dr. Demeter szövegére készült, Lissinsky által komponált alkotást. „Ljubicza i Zloba wird in der Agramer Zeitgeschichte einen ehrenvollen Platz einnehmen, indem sich bei den Anklängen der Landessprache, wie bei den Talenten der Einzelnen, eine allgemeine Begeisterung feurig und laut aussprach, und dadurch zu einem Volksfest geworden ist”. Ami a zágrábi esemény leírását illeti, a magyar olvasót a pesti Magyar Színház 1837-es megnyitásának nemzeti ünnepélyére emlékezteti.

A tudósítás idézett részének kulcsszavai: a Landessprache, Volksfest (a tudósításból kitetszik, hogy az előadók között egy született Erdődy grófnő nevét is megjeljük), valamint műfaji minősítésként a Nationaloper. 1846-ban vagyunk, a magyarok már átéltek hasonlót Erkel Ferenc Hunyadi László című operájának bemutatásakor. Ezért kissé meglepődünk a Nationaloperhez fűzött és teljes terjedelmében idézett lábjegyzet olvasásakor:

„Nationaloper? Diese Bezeichnung finden wir fast unpassend! Die Kunst kennt keine Nationalität, sie ist überall zu Hause, wo sie gepflanzt und gepflegt wird. Wirr lassen uns wol Nationallieder, Nationalweisen gefallen, aber einer Oper, die ein kunstvoll geregeltes, den ästhetischen Prinzipien entsprechendes Ganzes sein soll, kann man füglich dieses Prädikat nicht geben. Man sagt allerdings auch eine italienische, eine deutsche, eine französische Musik, diese Benennung richtet sich aber nur nach den Schulen, welchen die resp. Meister angehören. Hat man aber je gehört, daß die Franzosen, daß die Engländer, daß die Deutschen oder die Italiener eine Nationaloper hätten? Ach, daß die Politik auch anfängt, sich in die Kunst zu mischen! Fürwahr, nichts konnte so sehr ihrem Verfall beitragen, als gerade dieses!”

Naivitás és rövidlátás éppen nem jellemző a szerkesztőségi kommentárra, hiszen tudomást vesz az ekkor már szenvedéllyel dúló nemzeti-nemzetiségi mozgalmakról. S az a tény, hogy a szerkesztő közli ezt a terjedelmes beszámolót (Pesten-Budán egy zágrábi társasági-nemzeti eseményről) jelzi, hogy nem utasítja el egészében még a nemzeties jellegű kulturális megnyilvánulásokat sem. A művészet nemzetköziségének tételét szegezi a XIX. században fokozatosan mind jelentősebb térhez jutó nemzeti értelmezésekkel szemben. S most ne emlékeztessünk arra, hogy például Bécsben az olasz nyelvű opera ellenében jelentkezett a népi Singpielhez idomuló és ezért inkább a vígoperában érvényesülő német nyelvűség; hogy mindenütt jelenlévő törekvéseket figyelhetünk meg az idegen nyelvű színjátszással szemben az anyanyelvű előadások népszerűsítésére (miközben az olasz operatársulatok Szentpétervártól Bécsig Európa szerte megfordultak.) A „nemzeti” ily előtérbe kerülése egzisztenciájában fenyegette a németajkú színtársulatokat, újságírást; hiszen a nemzetiesedés előrehaladásával egyre több írástudó váltott nyelvet, és lett az anyanyelvű irodalom munkása. Még akkor is így van ez, ha a német nyelvű sajtóban olykor szinte tudathasadásos módon, de legalábbis terminológiai tisztázatlanságra

¹⁴ *Der Schmetterling* 15, 1846, No. 25.

vallóan a pesti Magyar Színházat, (1840-től Nemzeti Színház) kivétel nélkül mindig Nationaltheaterként, a pesti Német Színházat csupán Deutsches Theaterként emlegetik, a színházi előadások bírálatát is a följebbi címszó alatt végzik el.¹⁵ A Nationaltheaternek természetesen nem egészen az a jelentése, mint a magyar nyelvű sajtóban, ahol Pest-Buda új ékességét és büszkeségét a nemzeti mozgalom egyik legfontosabb intézményeként, a magyar (és ezúttal a hangsúlyozottan magyar nyelvű) művelődés bástyájaként emlegetik, amelynek fenntartásával az Országgyűlésen is többször foglalkoztak. Ezzel szemben a Német Színház a magyar nemzeti mozgalom nem egy képviselője szemében a magyar színháztól közönséget elvonó intézmény, amelyet eltűrnek, de amelyért kevéssé lelkesednek. Az 1840-es években a pest-budai német nyelvű polgár tanúja volt a türelmetlen támadásoknak, amelyeknek célpontja a pesti német színház volt, a botrányos jeleneteknek, az oktalan tüntetéseknek, amelyek visszatetszést keltettek a jobbérzésűekben (ők sem voltak kevesen).¹⁶ A pesti Német Színházban is fellépő művészeket olykor heves tüntetéssel fogadták a magyarosodást túlságos buzgalommal sürgetők. Ezek a jelenetek vetítődnek ki a följebb idézett szerkesztői megjegyzés háttéréül. És ha a pest-budai események német nyelvű újságokban való kommentálása érthető okokból jóval visszafogottabban történt is, a lapok újságírói-szerkesztői kaptak az alkalmon, hogy kifejtessék ezzel kapcsolatos véleményüket, és állást foglalhassanak a patriotizmus problémakörében.

Mert szüntelen állásfoglalásra kényszerültek. És ez egyben annyit is jelentett, hogy számot kellett vetniök helyzetükkel, és mérlegre kellett tenniök a vaterländisch, patriotisch, Nationalität és egyéb, az idők folyamán változó tartalmú szavak jelentését, s a fogalmak e változásában saját lehetőségeiket.

Ami a fogalmi tisztázás szándékát illeti, minden bizonnyal zavarólag hatott, hogy már a fogalmak lendületes változásainak kezdetén más irányba tartott a bécsi-ausztriai, illetve a magyar-, cseh- és horvátországi igyekezet, amikor olyan fogalmak jelentésmezejéről gondolkodtak, mint amilyen az állam, a haza, a nép, a nemzetiség. Így amikor Johann Karl Lübeck 1804-ben lapkiadására határozta el magát, még minden mellékgondolat nélkül ezt a címet választotta: *Patriotisches Wochenblatt für Ungern*, s újságának célját a cím további részeivel jelölte meg: Zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse und zur Beförderung alles Guten und Nützlichen. A továbbiakban az olvasók körét igyekezett megvonni: Für Leser aus allen Ständen. Teljesen egyértelmű, hogy itt a patriotisztikus érzés meghatározott régióra vonatkozik. A lap cikkeiből kitetszik a törekvés, szeretné a magyar(országi) tudományos törekvéseket, valamint a magyar nemzeti jellemet (és jelleget) a németül olvasó külföld (tehát Ausztria) előtt is népszerűsíteni. Ilyeténképpen a patriotisch fogalmához nem tapad sem egyoldalúság, sem megszorító tényező, hiszen például az egyik értekezés a latin nyelv további fenntartása, a latinnak az ismereteket külföldre terjesztő „képessége” mellett tör lándzsát. S a lap német nyelvűsége mindenképpen szavazat egy nyelvi jellemzőktől jórészt független

¹⁵ Heimische Literatur címszó alatt a *Der Ungar* című újságban magyar tárgyú tudósításokat olvashatunk.

¹⁶ SZÉCHENYI István: *A Marseillaise; Német színházi botrány, s ahhoz még egy kis kiadvány*, In: *Gróf Széchenyi István cikkei*, összeáll.: ZICHY Antal, Budapest 1893, I, 282, 294, 301—326.

nemzetfogalom mellett. Emellé tehetjük a csehországi német nyelvű kulturális törekvések egy érdekes dokumentumát. Bécsi lapban olvastuk azt az előfizetési fölhívást, amelyet a nemcsak szűkebb hazájában ismert lapszerkesztő, Christian Carl André tett közzé.¹⁷ Célja: Belehrung und Unterhaltung für die Bewohner des österreichischen Staats. Az újság hovatarozását ekképpen jelöli: Zeitschrift vom Herausgeber des patriotischen Tageblatts. Ami azt jelenti, hogy Brünnben *Patriotisches Tageblatt* címen adott ki újságot, amely szintén egy meghatározott régióban élő — gondolkodó lakosság tudatát volt hivatva érzékeltetni. André meghirdetett lapjában mindenekelőtt Vaterländische Geschichte-t ígér, amely tartalmában főleg csehországi, tágabb értelemben véve pedig osztrák birodalmi lenne.

Az idevonatkozó ausztriai szemléletet szintén a lapcímek módosulásával és a lapcímekben jelentkező programok változásaiban kísérhetjük nyomon. Ha például 1781-ben ezt olvashatjuk a lap első oldalán: *Annalen der Literatur in den kaiserlichen Erbländern*, akkor ebben a jozefinizmus egységes birodalmának ábrándjait is megfogalmazva látjuk. Ehhez képest erős visszalépés 1802-ben az *Annalen der österreichischen Literatur*, akár célkitűzésként is. Más kérdés, hogy a szerkesztői gyakorlat nem szorítkozott arra, hogy az österreichisch-t szó szerint vegye, érdeklődése a Habsburg Monarchia más „tartományaira”, országrészeire is kiterjedt. Jól jelzi, hogy 1803-ban már ezt olvashatjuk le a folyóirat címodaláról: *Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten*. S az államforma változását követi az új cím. *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume*.

S amit följebb a szerkesztőknek a kor fő tendenciáit érzékeltető szándékaival címváltozásokként regisztrálhattunk, azt a hivatalosnak minősíthető és az Udvar szemléletét kifejező lapalapításban kendőzés nélkül láthatjuk. 1808. május 10-étől ugyanis új folyóirat indult. Ez része volt az Udvar ama cselekvési programjának, amely a birodalmi patriotizmusnak hathatósabb érvényesítéséért folyt. Különösen szükség volt a Habsburg Monarchia népei összetartozásának hangsúlyozására a napóleoni háborúk válságos időszakában, akkor, amikor az egyes részek elszakadása is lehetőségként sejlett föl. S bár I. Ferenc abszolutizmusa valójában mindig visszariadt a nemzeti, hazafias érzelmek jelentkezésekor, ezúttal az összbirodalmi patriotizmus népszerűsítésének célját jelölte meg a folyóirattal. Már a cím sokat mondó: *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, s a jelszóként emlegetett „wahr, freymüthig, bescheiden” mintha még engedményt is jelentene a szabadabb gondolkodást igénylő íróknak. Az első lapokon közölt célkitűzés megfogalmazása egyértelművé teszi, hogy a válságos helyzetbe került monarchia az eddig figyelmen kívül hagyott nemzetekre számít: „Der Zweck dieser Blätter ist: die Bewohner der kais. Erbstaaten mit sich selbst näher bekannt zu machen und Vaterlandsiebe durch Vaterlandskunde zu befördern”. S ezzel a XVIII. században az iskolai tananyagban is jelenlévő Landeskunde szorgalmazását ígéri, illetve ama gondolat népszerűsítését, amely az egyes nemzetek önismeretét és saját hagyományait sem téveszti szem elől. Ezt jelenti be a *Vaterländische Reisen*, a *Materialien zur*

¹⁷ ANDRÉ, Christian Carl: *Ankündigung, Intelligenzblatt der Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume* 8, 1809, Marz, 142—143.

altern und neuern vaterländische Geschichte körébe vágó értekezések közlésével, illetve olyan rovat meghonosításával, mint Schöne, edle, vorzüglich patriotische Handlungen, Stiftungen, Vermächtnisse, Privatanstalten. A hosszan részletezett szerkesztői program „nyitást” jelent, az abszolutizmus szellemi elnyomásának enyhítését, olyan erők bekapcsolását a folyóiratba, amelyek eddig a regionális vagy a külföldi nyilvánosság számára dolgoztak. A szerkesztő ezen keresztül a magyar- és a csehországi német ajkú olvasók és szerzők aktivitását a birodalmi patriotizmus népszerűsítésére óhajtja igénybe venni.

„Möchten vorzüglich jene Gelehrte und Geschäftsmänner, welche das viel zu frühe geschlossene *Patriotische Tagblatt* des thätigen und verdienstvollen Herrn Rathes Andre und die interessante *Zeitschrift von und für Ungarn* (!) des achtungswürdigen, für alles Gute so warmen und thätigen Herrn Professors von Schedius mit ihren Beyträgen unterstützten, an die Redaction der vaterländischen Blätter sich anschließen, welche nach Plan und Tendenz jene Zeitschriften ersetzen sollen.”

Hogy például Schediust éppen az a hatalom üldözte az 1790-es években, s ugyanaz a hatalom szüntette meg *Zeitschriftjét* 1804-ben,¹⁸ amely most megnyerni törekedett, azt viszonylag kevesen tudták. Viszont az a tény, hogy az Udvar — többek között — a magyarországi németekre számított olvasóként és szerzőként, hogy birodalmi patriotizmusra ösztönözte őket, abban az a felismerés rejlett, hogy részükről hiba volt ennek teljes elhanyagolása. Más kérdés, hogy a birodalmi patriotizmus nem jelentett számukra alternatívát, hiszen e gondolat népszerűsítését nem követték, illetve nem előzték meg azok a gazdasági és politikai intézkedések, amelyek hitelesítették volna az Udvar törekvéseinek nem pusztán taktikai megfontolásait.

S az a tény, hogy I. Ferenc abszolutizmusa, amely 1794 után különösen érezhetővé vált, majd az, hogy 1813—1825 között Magyarország kormányzásában még nyíltabban és még inkább kendőzetlenül abszolutisztikus módszerek érvényesültek (például az uralkodó nem hívta össze az országgyűlést), 1825 után pedig a Magyarország gazdasági felzárkóztatását célzó és a demokratizálás irányába ható javaslatok a magyar ellenzék köréből hangzottak el, és az Udvar mind inkább a Szent Szövetségnek a szabad gondolkodást béklyóba verő szerepébe kényszerült, egyáltalában nem tette vonzóvá a nem ausztriai területek német ajkú lakossága számára az állampatriotizmust. A szűk körbe szorult, mentalitásában kispolgárként élő városi lakos ritkán tekintett túl közvetlen környezetén. És ha mégis, sokkal inkább a Patria sorsa érdekelte, mint a számára megfoghatatlan és csak a napóleoni háborúknak a szó szoros értelmében vett „Vaterland” területét vagy lakóhelyét érintő rövid periódusában érzékelhető összbirodalmi érdek. S az a bécsi taktikázás is idegen volt tőle, amely még az 1790-es évek elején, II. Lipót király intenciójára — jórészt sikertelenül — a magyar ellenzéki nemesség ellen uszította a német ajkú polgárságot Magyarországon, majd egy-két éven belül felejteni látszott a nagyobb szabadságot és hatókört igénylő, ám inkább a magyar nemesség megriasztására megfogalmazott gondolatokat, továbbá az a megtorlás és időnként „nyitás”

¹⁸ FRIED István: *Funktion und Möglichkeit einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn*, In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Red.: István FRIED, Hans LEMBERG, Edith ROSENTRAUCH-KÖNIGSBERG, Hg.: Heinz ISCHREY, Berlin 1986, 139—158.

változtatásában megnyilvánuló politikai megfontolás sem vonzhatta, amely, alapjában mégis változatlanul, Magyarországra mindig gyanakvással tekintett. S ne feledjük, a magyarországi német ajkú városi lakosság jelentős része evangélikus volt, és a vallásszabadság a XIX. század első felében korántsem volt teljesnek mondható.

Így nem látjuk nyomát annak, hogy néhány protokolláris megnyilvánuláson túl a Patriotizmus, a Vaterland, a Nationalität fogalmába a magyarországi német polgár Ausztriát, a Magyarország területén kívül fekvő területeket is beleértette volna. Óvatosságát és kispolgári mentalitását is kifejezheti ama közömbösség, amely a *Vaterländische Blätter* nagyhangú ígéreteiseinek éppen úgy nem hitt, mint korábban II. Lipót bújtogató szavainak (leszámítva néhány, az Udvar szolgálatában álló Vertrauensmann-t). Különösen azért nem, mert 1817 után jó darabig elzárták előle a művelődés, a tapasztalatszerzés legfőbb eszközét, a külföldi egyetemek látogatását. S ezt nem pótolhatta a Bécsben szervezett, protestáns teológusokat képző egyetem létesítése.¹⁹

Több oka lett volna arra, hogy Hormayr Joseph báró célkitűzéseit megértéssel fogadja. Hiszen róla általánosan ismert volt, hogy összbirodalmi patriotizmusa nem kizárólag Habsburg-érdekű jelszó, hanem megélt—megszenvedett valóság. S ha a végeredmény a Habsburg uralkodó érdekeit szolgálta volna, az eszközök nem a *Vaterländische Blätternek* a hatalomtól sugallt, ám csupán taktikai célt szolgáló megfontolásai közül valók. Hormayr a Monarchia különféle tartományai értelmiségi mozgalmainak laza, ám a Monarchia egészének érdekeit szem előtt tartó közösségében gondolkodott, és ezáltal mindegyik nép, nemzet kulturális javainak felmutatását szorgalmazta. Ennek érdekében alapított folyóiratot,²⁰ majd Taschenbuchot²¹ (amelynek társszerkesztőjéül sikerült Mednyánszky Alajost megnyernie), ám nem sikerült nemzetek fölött álló és a tartományi-nemzeti érdekeket egy nagyobb egész kedvéért feledő együttesben tömöríteni a folyóirat nyújtotta alkalmat kihasználó, ám továbbra is a maguk útját járó magyar, cseh, osztrák stb. írókat, alkotókat. Igen neves tudósok, írók (mint pl. Rummy, Dobrovský) működtek közre abban, hogy Hormayr lapja színvonalasabb legyen. De a feltárt és németül megjelentetett mondák, legendák, történetek, anekdoták, történelmi értekezések jelentősége nem abban állt, hogy a Monarchia népeinek egymásra utaltságát, történelmi sorsközösségét igazolták, hanem abban, hogy az anyanyelvű irodalom számára nyersanyagot, témákat szolgáltatottak. S bár Pukánszky Béla néhány elszórt esetet említ, hogy az egyes nemzeti mozgalmak ellenében a német népi öntudat formái is viszonylag korán jelentkeztek, azt ő is hangsúlyozza: „Hormayrnak és osztrák barátainak törekvése, hogy az új állampatriotizmusnak a nemzeti hagyományok feltárása nyomán kialakuló történelmi tudatból teremtsenek életerős

¹⁹ 1821. április 2-án nyílt meg. Klein Gáspár: *Az állami protestáns egyetem eszméje a XVIII. és XIX. században*, Theológiai Szemle 9, 1930, 443–501.

²⁰ *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (1810–1822), *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* (1823–1828), *Neues Archiv für Geschichte, Staatskunde, Literatur und Kunst* (1829–1830).

²¹ *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* (1820–1830).

gyökérzetet, német nemzeti mozgalom keletkezését nálunk (értsd: Magyarországon, F. I.) szintén nem segíthette elő.”²²

S ha a magyarországi németek öntudata formáinak histórikumát nyomozzuk, akkor megfelelő óvatossággal eljárva, néhány tényezőt kell említenünk. Először azt, hogy I. Ferenc abszolutizmusa nem tűrt semmiféle — spontán — szervezkedést, olyat sem, amely esetleg az összbirodalmi érdekek jegyében tömörített volna hasonló gondolkodásúakat. Ennek következtében Magyarországról nem indult ki olyan kezdeményezés, amely az állampatriotizmus népszerűsítésében jeleskedett volna. Nem tekinthetjük annak Rummy Károly György folyóirat és almanach alapítására irányuló fáradozásait a XIX. század elején,²³ jóllehet Rummy már ekkor sem, az 1830-as évektől kezdve pedig különösen nem azonosult a magyar nemzeti mozgalommal, annak legfeljebb bizonyos kulturális törekvéseit támogatta, semmi esetre sem a magyarosítás körébe vágó politikai gondolatait. Másodszor tekintetbe kell vennünk azt, hogy amiképpen az összbirodalmi érdekek és Magyarország érdekei — főleg rövid távon — ritkán esnek egybe, azonképpen a magyarországi német polgár (gazdasági) elképzelései sem harmonizáltak az Udvar terveivel. Harmadszor ügyelnünk kell arra, hogy egyes, rögtönzésszerű újságcikkekből ne vonjunk le elhamarkodott következtetéseket, de még olyan alapos, megfontolt vélekedésekből sem, mint amilyeneket Jakob Glatz röpiratszerű munkája,²⁴ illetve Samuel Bredetzky vegyes tartalmú kötetei képviselnek.²⁵ Egyrészt az ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásokat az egész írói életművel kell konfrontálnunk, másrészt abban a történelmi szituációban kell szemlélnünk, amelyben keletkeztek. Tehát Jakob Glatz-ét abban a szélcsendben, amely a magyar jakobinusok mozgalmának elfojtása után jellemezte Magyarország állapotát, a megfélemlítettség és a visszavonultság helyzetében, amelyben nemcsak a Habsburgok börtöneiben ülök, hanem mások is csupán a túlélésben reménykedhettek. Bredetzky kötetei pedig a XIX. század első évtizedében születtek, amikor az országgyűléseken az Udvar és a nemesi ellenzék a napóleoni háborúk fordulataitól is befolyásolt összecsapásai jelentették a közéletet. Az Udvar próbálkozásai az ellenzék erejének megtörésére és az ellenzék törekvései a katonailag és gazdaságilag megszorult Udvar ellenében számukra kedvezőbb pozíció kialakítására egyként jellemezték ezt az évtizedet, miközben az Udvar provokáló szándékkal kiűrt pályázati kérdése vetette föl a magyar mint államnyelv bevezetésének lehetőségét.²⁶ Később aztán az Udvar legfeljebb a megtorlással kezdeményezett (1825 után), a kezdeményezés vitathatatlanul a gyors ütemben radikalizálódó és nemegyszer — olykor az Udvar halogató politikája miatt — türelmetlenné váló ellenzék kezébe került.

²² PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*, Budapest, é. n., 87.; Ugyanő.: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch—ungarischen Bewußtseins*, Ungarische Jahrbücher 14, 1934, 144—164.

²³ FRIED, István: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806*, Magyar Könyvszemle 90, 1974, 262—268.; Ugyanő.: *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*, Uo. 95, 1979, 288—297.

²⁴ GLATZ, Jakob: *Frey müßige Bemerkungen eines Ungarns über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige ungarische Provinzen, Teutschland* [Ettinger in Gotha], 1799.

²⁵ BREDETZKY, Samuel: *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn*, Wien 1803—1805, Bd. 1—4.

²⁶ *Kazinczy Ferencz tübingiai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, Kiadja: Heinrich Gusztáv, Budapest 1916.

Ebben a történelmi folyamatban a magyarországi német ajkú polgár az információkat és így a tájékozódás irányait elsősorban saját újságain, hetilapjain keresztül kapta, amelyeket az Udvar nem támogatott, amelynek viszont küszködniök kellett a cenzúra szokásos rövidlítésével. Tudjuk, hogy az 1819—1822 között élt pest-budai illetőségű *Pannonia* összeütközésbe került Grillparzer egy versének közlése miatt a hatóságokkal,²⁷ míg az 1825—1828 között kiadott *Iris* anyagi okok következtében szűnt meg.²⁸ Mindkét hetilap már jelzi a később még inkább egyértelmű szerkesztői szándékot: meghatározott régió felfogásához, létformájához, világához akarnak alkalmazkodni amellet, hogy az információk közlésével ennek a régiónak arculatát kívánják formálni. Az egymás után megjelenő napilapok, melléklapok, folyóiratok hangsúlyozzák (már címükben is) hovatartozásukat. A *Pesther Tageblatt*, a *Temesvárer Wochenblatt*, a *Pressburger Zeitung*, (ez utóbbi 1929-ig élt), a *Pesther Zeitung*, illetve a több korszakon át élő *Vereinige Ofner-Pester Zeitung* nem csupán a megjelenés helyét akarják közölni az érdeklődőkkel, hanem más lapokkal szembeszegezve azt a földrajzilag behatárolt kulturális közeget is, amelynek szócsövei, részei, érdekeinek képviselői. Amit szerkesztői vállalként olvashatunk, az valójában ennek a kulturális közegnek jellemzője, egy gondolkodástípusnak reprezentálása. Ebben a gondolatkörben értékelődik át a XVIII. századból örökölt „hungarus”-jellegű, tehát magyarországi Landespatritismus, vaterländisch-öntudat, lapjaink esetében inkább érzelmi színezettel, de annak ismeretében, hogy a magyar nemzeti mozgalom végérvényesen szakított az egykor érvényes haza- és nemzet-fogalommal, és más ismérvek szerint viszonyítja egymáshoz az állam és a haza képzetét.

A *Pesther Tageblatt* előfizetési hirdetésében olvashatjuk ama tanulságos mondatokat, amelyek egy pest-budai német nyelvű lap lehetőségeit és a vele szemben támasztott követelményeket körvonalazzák.

„Wir haben die hervorstechendsten Erscheinungen im artistischen, literarischen, wie socialen Leben unsres Vaterlandes, welchen Ursprung sie auch haben mochten, durch Erwähnung, unbefangene Würdigung und unparteiische Beleuchtung ins rechte Licht zu setzen gesucht (. . .) Wir haben, wo es die Interessen des gemeinsamen Vaterlandes, wo es die Förderung humaner Zwecke, wo es die Hebung geistiger und sittlicher Cultur galt, laut und eindringlich unsre Stimmen vernehmen lassen. Wir haben eifrigst, und wir haben schmeicheln dürfen, nicht erfolglos darnach gestrebt, unsre Zeitschrift zum Organe und Reflex-Spiegel vaterländischer Bildung, zur Zuleitungsröhre, und Uebergangsbrücke für Kenntniß fremder Gesittung und Culturzustände zu gestalten.”²⁹

Ezzel szemben a *Der Ungar* 1843-as évfolyamában alcímként az alábbi célkitűzéssel találkozunk: Zeitschriftliches Organ für magyarische Interessen, für Kunst, Theater und Mode. Ám a részletezett program még sokat ígérésében is szerényebb ennél, bármily hangzatosan szól a lap címe és alcíme:

²⁷ *Kazinczy Ferencz levelezése XVII.* Budapest 1907, 60. Grillparzernek a cenzúra által eltiltott versét a *Pannonia* is közölte, ebből támadtak a bonyodalmak.

²⁸ *Kazinczy Ferencz Levelezése XXI.* Budapest 1911, 4. Vö. még: *Akadémiái Értesítő* 20, 1909, 20—21. Carl Stielly levele Széchenyi Istvánhoz.

²⁹ *Pesther Tageblatt* 1, 1839, No. 292.

„Heimatliche und fremde Interessen, natürlich die ersten vorherrschend, Besprechung socieller Fragen, Beurteilung alles einheimischen und fremden Produkte der Literatur, Behandlung aller wichtigen Gegenstände, in materieller Beziehung, welche im In- und Auslande an der Tagesordnung sind, eine Auswahl der besten historischen Novellen, Genrebilder, Biografien, unparteiische und gründliche Theaterkritiken, die nie durch was immer für einen Einfluß korrumpirt werden dürfen, freisinnige und unparteiische Correspondenzen aus Wien, Dresden, Berlin, etc. allen Gegenden Ungarns und Siebenbürgens, Anekdoten und interessante Notizen aus dem Alltagsleben...”³⁰

Párhuzamként említhetjük, hogy e célkitűzéseket a Habsburg Monarchiában mindenütt föllelhetjük. A Habsburg Monarchia német nyelvű lapjai a közönség meghatározott köréhez akarnak beszélni, és ezt névválasztásukkal is jelölik: *Bohemia, Moravia, Agramer Zeitung, Carniolia, Galicia* etc. Ám ezen túl olyaténképpen képviselik a szűkebb Patria, az általuk vallott Vaterland érdekeit és kultúráját, hogy az a hasonló szituációban tevékenykedő, ám a Monarchia más területén élő publikum számára se legyen teljesen idegen, ott is leljenek előfizetőkre. Ennek következtében bőségesen nyílik mód arra, hogy egymás közleményeit átvegyék, nem csupán a német nyelvű színházra vagy a német nyelvű társas életre vonatkozókat, hanem a tágabb környezet életéből, kulturális mozgalmából tolmácsolt híreket, tanulmányokat, beszámolókat is. Ezt megvalósítva válik a közvetítés teljessé, a pest-budai lapokban nemcsak prágai, brünni, zágrábi, ljubljanai levelezők szellemeskedő tudósításait olvashatjuk az ottani német nyelvű kultúra eseményeiről, hanem rövidebb-hosszabb közleményeket a cseh, a horvát, a lengyel, a szerb, a szlovén kiadványokról is. Sőt, a német nyelvű lapok kölcsönösen közvetítenek a magyarul, illetve szláv nyelveken nem tudó újságolvasók és írók között. A *Pesther Tageblatt* 1843-as évfolyamában Adalbert Stifter, A. Dumas, H. Chr. Andersen, Jules Janin, B. Auerbach, Dickens műveiből olvashattak az érdeklődők, továbbá angol, francia és német lapokból (*Grenzboten*) szemelvényeket, ám emellett a prágai *Ost und West*, és a *Bohemia* is forrásul szolgált. Természetesen szinte valamennyi jelentősebb magyar újságból és számos magyar költőtől találunk fordításokat az újságban, többek között Széchenyi István nagy vihart kiváltó, ún. akadémiai beszédének kivonatát, és Ueber den gegenwärtigen Zustand der ungarischen Belletristik címmel négy folytatásban fordítást a Kisfaludy Társaság ülésén elhangzott beszámoló alapján.

Vissza kell térnünk kiindulópontunkhoz: a magyarországi német nyelvű lapok Heimat- és Vaterland-fogalma különbözik a magyar lapokétól és a magyarul olvasó közvéleményétől, jóllehet a század elejéhez képest módosult. Helyzetüket nem könnyítette meg az egyre polémikusabb hangvételű magyar, horvát, cseh és a később induló szlovák sajtó, s — mint láttuk — támogatásra nem számíhattak a kormányzat részéről sem.

Éppen ellenkezőleg: minthogy a magyar ellenzéki gondolkodás gyakran azonosította a Habsburg-hatalmat a németiséggel, s e Habsburg-hatalom nem tett különbséget a magyarság és a magyarországi németiség között, a magyarországi németiség két tűz közé került. Ha túlságosan hangsúlyozta német voltát, az előtt a (nemesi) ellenzék előtt lett gyanús, amelyet becsült, és amelynek törekvéseit — többnyire a maga szerény és óvatos módján — támogatta. Viszont ezeknek az

³⁰ *Der Ungar* 1, 1842, No. 128.

ellenzéki törekvéseknek hangos helyeslése Bécs haragját vívta volna ki. A magyarországi német nyelvű polgár úgy tekintett csodálattal Bécsre, mint világvárosra, fejlett színházi és zenei élettel rendelkező kulturális központra. A bécsi színészek és énekesek egy részét pesti vendégszínházuk alkalmából maga is megcsodálhatta. S ha nagy ritkán eljutott Bécsbe, elbűvölte a város szépsége. A magyarországi (s azon belül pest-budai) német nyelvű lapok mind rendelkeztek bécsi levelezővel, a nem magyarországi tudósítások közül a bécsiek szerepelnek a legsűrűbben. S általában a bécsi sajtó kedvelt tárcáirói és költői igen gyakran tűnnek föl a magyarországi német nyelvű sajtó hasábjain. Mindezek ellenére sem szabad eltúloznunk azt a szerepet, amelyet Bécs, a bécsi művelődés polgáraink és sajtója történetében játszott. Nem szabad azért sem, mert ez a sajtó eleve több színű volt, Bécs mellett a Monarchia többi jelentősebb városából és Németországból is szállítottak a levelezők beszámolókat. S nem szabad azért sem, mert mégis a helyi jellegzetességek leírását tarthatjuk a legfontosabbnak. S a magyarországi német nyelvű sajtó elsősorban és mindenekelőtt a magyar viszonyok és események hű krónikájaként lehet és kell olvasnunk, mint ahogy a csehországi német nyelvű sajtóban is híven tükröződött Csehország helyzete, a cseh—német viszony alakulása és a csehországi német nyelvű polgár, művész bohemus-tudata, amely megkülönböztette a Habsburg Monarchia összes többi polgárától és művésztől. S amikor egyik-másik német nyelven író szerző szembekerül a nemzetiség, a hovatartozás problémájával, a nyelvi és a nemzeti kapcsolódás kettősségéről szól. Rummy Károly György a szlovák költő, Ján Kollár verseinek angliai megjelenését „Vaterländische Ehre”-ként méltatja,³¹ és megvédi Kollárt a pánszlávizmus vádjától. Ez egyben kitűnő alkalmat szolgáltat arra, hogy egyrészt a nyelvi-népi különállás fontosságáról elmélkedjék, másrészt a nemzeti-állami összetartozás gondolatát a németekkel kapcsolatban is kiemelve:

„wir sind der Meinung, daß Herr Kollar nur eine moralische und geistige Vereinigung der verschiedenen slawischen Völker zur Annahme einer Schriftsprache und einer Schrift und Orthographie, ferner Gemeinsinn und allgemeinen regen National-Eifer für die Geschichte ihrer Vorfahren und für die slawische Literatur wünsche, so wie die Deutschen, obgleich im eigentlichen Deutschland, in der Schweiz, im Königreich Preußen, in Frankreich, in Ungarn, Slavonien, Kroatien, Siebenbürgen, Galizien, Pohlen, Rußland, Amerika, zerstreut, durch das Band einer gemeinschaftlichen Schriftsprache in derselben verbunden sind (...) dagegen an eine politische Vereinigung der verschiedenen slawischen Völkerschaften, die zu mehreren Staaten gehören, zu einer Nation und einem Staaten eben so wenig denkt, als die in verschiedenen Staaten lebenden Deutschen, und daß er auch den besonderen Wunsch hegt, daß die Slawen in Böhmen, Mähren, Schlesien, und dem übrigen Deutschland (ohnein durch Germanisirung sehr vermindert), in Ungarn, Kroatien and Slavonien, in Serbien, Bosnien und Bulgarien, an ihrer Muttersprache fest halten und sich nicht germanisiren, magyarisiren und (wie in Bosnien und Bulgarien zum Theil schon geschehen ist) türkisiren lassen möchten.”

Jellemző, hogy a sok vitát kiváltott *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn* ajánlása ekképpen szól: „Dieses Jahrbuch sei dem deutschen Volke und der ungarischen Nation gewidmet”.³² Az évkönyv szerkesztője, Carl Maria Kertbeny a

³¹ *Der Spiegel* 2, 1829.

³² *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn*, Hg.: Carl Mária KERTBENY, Budapest (!) 1846.

magyar irodalomnak igen lelkes tolmácsolója volt, aki egészen Heinéig vitte el a magyar irodalom jóhírét.

A pest-budai német nyelvű sajtó megfontoltan kényszerült eljárni, mikor a német nyelvű polgárság és a magyarság kulturális törekvéseiről beszámolt. Megfontoltnak kellett lennie éppen a kulcsszavak használatában, a Vaterland, a Nation, a Nationalität, a Volk, a Staat értelmezésében. Tapasztalnia kellett azt, hogy a különféle nemzeti mozgalmak e fogalmakat új tartalommal és jelentéssel töltik föl, és ennek következtében a maga számára is tisztáznia kellett, mit fogadhat el a megváltozott jelentésből. Hamarosan rá kellett döbennie, hogy ezeknek a nemzeti mozgalmaknak néhány képviselője mennyire figyel a német nyelvű lapokat, milyen könnyen kerül elő a gyanúsítgatás: „eine antinazionale Tendenz, ein unloyales, ein unpatriotisches Streben”, amelyet — az ellenkezőjét bizonyítva — polémiában utasított vissza.³³

A pozsonyi *Pannonia* szerkesztője világosan látja, hogy az utak szétváltak. Jóllehet a magyarországi német nyelvű sajtónak viszonylag jelentékeny az olvasótábora, a nézőpontok különbözősége eltagadhatatlan.

„Der Gesichtspunkt eines magyarischen Schriftstellers ist weit von dem des deutschen verschieden, und ihre kritischen An- und Aussprüche, wenn sie in Prinzipien und Tendenzen auch gleichartig gestimmt sind, wenn sie im Grundstock harmoniren, contrastiren dennoch in der Form durchgehends.”³⁴

Ezt úgy akarja a szerkesztő áthidalni, hogy külön rovatot nyit Magyarische Journalistik címmel. Más szerzők lelkes hűségnyilatkozatokat tesznek, ódákat írnak a magyar hazához, talán önmaguk előtt is igazolva, milyen fontos polgárai az államnak.

Az 1840-es esztendőkből végképpen nyilvánvalóvá válik, hogy a magyarországi német nyelvű sajtónak az eddigieknél egyértelműbben kell színt vallania. S bár létét soha semmiféle veszély nem fenyegeti, olvasói kitartanak mellette, a magyar nemzeti mozgalom vonzereje és lendülete határozottabb állásfoglalásra kényszeríti. Egyre kevésbé lesz csupán a „biedermeier” korszak kifejeződése, egyre inkább az 1848/49-es forradalom és szabadságharc felé haladó Magyarország sajtóorgánuma. Az 1840-es évek második felétől kezdve minden más magyar és egyéb költőt felülmúlva Petőfi Sándor németre tolmácsolott verseiből és a Petőfi Sándorról írtaktól lesznek hangosak a lapok, az ő versei — olykor gyarló fordításokban — beszédesen zengik az új korszak beköszöntét.³⁵

³³ *An den Honderú*, *Der Ungar* 21, 1843, No. 206.

³⁴ *Literatur und Kunst in Ungarn* 1842, *Pannonia* 8, 1843, No. 8. (Nachwort)

³⁵ KISS József: *Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution*, In: *Studien zur Geschichte der deutsch—ungarischen literarischen Beziehungen*, Hg.: Leopold MAGON, Gerhard STEINER, Wolfgang STEINITZ, Miklós SZABOLCSI, György Mihály VAJDA, Berlin 1969, 275—297., Ugyanő: *A Nemzeti dal és egykorú német fordításai*, In: *Petőfi és kora*, Szerk.: LUKÁCSY Sándor—VARGA János, Budapest 1970, 411—483.; Ugyanő (s. a. r.): *Petőfi-adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*, Budapest, 1987.

**Vaterland, Staat, Nation in der ungarländischen deutschen Presse
in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts**

Der Verfasser untersucht, in der ungarländischen deutschsprachigen Presse der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, die Bedeutung einiger Begriffe (Vaterland, Staat, Nation usw.) und ihre Modifikation und Änderung. Er stellt fest, dass der Begriff „Heimat“ und „Vaterland“ der ungarländischen deutschsprachigen Blätter anfänglich von dem der ungarischen Blätter und der ungarischen öffentlichen Meinung abwich. Weil die ungarische oppositionelle Auffassung die Habsburgermacht oft mit dem Deutschtum identifizierte, und die Habsburger keinen Unterschied zwischen Ungartum und ungarländischen Deutschtum machten, geriet das ungarländische Deutschtum zwischen zwei Feuer. Die ungarländische deutsche Presse war vor allem der Chronist der ungarischen Ereignissen. Die Pest-Ofner deutsche Presse musste, von den kulturellen Bestrebungen des Ungartums sprechend, mit Vorsicht verfahren, hauptsächlich beim Gebrauch solcher Schlüsselworte, wie Vaterland, Nation, Nationalität, Volk und Staat, weil die verschiedenen nationalen Bewegungen diese Begriffe mit neuem Inhalt erfüllt haben. Aber die Anziehungskraft der ungarischen nationalen Bewegung spornte die deutschsprachige Presse in der 1840-er Jahre zu einer immer ausdrücklicheren Stellungnahme an der Seite der die 1848-er Revolution vorbereitenden ungarischen nationalen Bestrebungen an.

Joachim Lelewel (1786—1861), a lengyel bibliológia klasszikusa

Lengyelország függetlenségének elvesztése 1795-ben és az ország felosztása a három megszálló hatalom, Oroszország, Poroszország és Ausztria között drámai módon, mélyreszántóan hatott a nemzet politikai, társadalmi és szellemi életére. Ezeknek az eseményeknek messzeható és hosszan tartó következményei ránehezedtek az egyén és az egész társadalom sorsára, s e nehéz történelmi időszak — jobban, mint bármely más korszak — megnehezítette a lengyelek életét. Az új valóság, amelybe a lengyelek kerültek, különböző magatartásformák és irányok választására kényszerítette őket. A társadalom nagy része nem tudott és nem is akart kibékülni a rákényszerített rabsággal. Különböző ellenállási módokat és különféle hatékony működési formákat alkalmaztak, újra és újra fegyveres harcra kelve. Ezeknek a különböző eseményeknek az alapja hazafias motiváció volt: a független állami lét visszaállításának az akarata, a nemzeti identitás megőrzése, a nemzet szellemi, kulturális és tudományos eredményeinek ápolása, illetve gyarapítása. A XIX. századi nagy lengyel személyiségek életében tehát szorosan összefonódott a társadalmi, művelődési, tudományos és kulturális tevékenység a konspirációs és katonai tevékenységgel. Ilyen sokoldalú volt Joachim Lelewel élete és munkássága is, aki a XIX. század első felének legkiválóbb lengyel történésze, világhírű tudós, politikus és ideológus és egyidejűleg a könyv embere is volt; az ő érdeme a lengyel bibliológia első fejlett modelljének és e tudományág első lengyel kompendiumának a megalkotása.

Lelewel élete

Lelewel Kelet-Poroszországból, az ellengyelesedett német Loelhoffel nemesi családból származott, melynek tagjai évtizedek óta különböző hivatalokat töltöttek be a lengyel államban. Joachim nagyapja, Henrik, Lengyelország királyának, III. Szász Ágostnak volt az udvari orvosa, apja, Károly pedig többek között kincstárnoki funkciót töltött be a Nemzeti Oktatásügyi Bizottságnál, amelyet 1773-ban alapítottak mint sajátos művelődési minisztériumot, s amely Poniatowski Szaniszló Ágost uralkodása alatt bevezette a lengyel iskolarendszer korszerű reformját.

Joachim, aki 1786. március 22-én született Varsóban, már kora gyermekkorától vonzódott a szellemi munkához, a kifejezett tudományos érdeklődés és írói szenvedély is hamar megmutatkozott nála. Már tíz éves gyermekként bővíteni és javítani próbálta Ignacy Krasicki „Fontosabb ismeretek gyűjteménye” c. lexi-

konját (*Zbiór potrzebniejszych wiadomości*, 1—2. kötet 1781—1783). Tanulmányait Varsóban kezdte a piarista konviktusban (1801—1804), egyetemi tanulmányait pedig Vlnában végezte (1805—1810).

Vilna Lengyelország akkori kulturális térképén, elsősorban a tudományok területén elsőrendű szerepet kezdett játszani. Az ottani egyetem régi, jó hagyományokon alapuló tanintézet volt. 1578-ban alapították mint jezsuita akadémiát, hosszú ideig megtartotta vallási jellegét, amelyet azonban a XVIII. század hetvenes éveiben a Nemzeti Oktatásügyi Bizottság felvilágosult reformjai megszüntettek. Az egyetem teljes felvirágzására igazán csak a XIX. század elején, Sándor cár uralkodása első éveinek liberális légkörében került sor. A kiváló tanárok között számos külföldi vendégprofesszor is tanított Vlnában, köztük Gottfried Ernest Groddeck (1762—1825), a gdański születésű klasszika-filológus, aki doktori címmel kitüntetve fejezte be egyetemi tanulmányait Göttingenben, a világhírű Christian Gottlob Heyne vezetése alatt. Groddeck Vlnában a görög—latin nyelv és irodalom professzori állását töltötte be, és egyidejűleg az Egyetemi Könyvtár prefektusa volt, amelyből korszerű, jól szervezett intézetet, valódi és hasznos tudományos műhelyt alkotott a professzorok és az egyetemi hallgatók számára.

Annak ellenére, hogy Lelewel szenvedélyesen vetette rá magát a többirányú tanulmányokra — előadásokat hallgatott a jogtudomány, a geometria, a természet-tudomány, a fizika, a földrajz és a kartográfia, a történelem, a numizmatika, a klasszikus és modern nyelvek területéről —, a legnagyobb mértékben éppen Groddeck személyisége hatott rá. Groddeck keltette fel benne az ókor iránti érdeklődést, és tanította meg a kritikai szövegelemzés nehéz tudományára, melyet ő Göttingenből hozott magával, és ezzel lehetővé tette Lelewel számára, hogy később önálló tanulmányokat folytasson a szlávtság történetének, illetve a kelet nyelveinek, történelmének és földrajzáinak a területén. Groddeck könyvtárosi tevékenysége, amelyet különös szenvedéllyel művelt, szintén nem maradt hatástalan Lelewel későbbi bibliológiai munkáira.

Az egyetemi tanulmányok befejezése után Lelewel Wolhíniában tartózkodott, ahol igénybe vette a Krzemienieci Liceum gazdag könyvtári gyűjteményeit (ezek — többek között — tartalmazták Lengyelország utolsó királyának, Poniatowski Szaniszló Ágostnak a könyvtárát is). A Liceum alapítója és pártfogója, a történész, jogász és könyvbarát Tadeusz Czacki (1756—1813) szintén a fiatal kutató rendelkezésére bocsátotta Poryckban lévő saját könyvtárát.

1811-ben Lelewel visszatért Varsóba, ahol hivatalnokként dolgozott, egész szabad idejét pedig önálló könyvtári tanulmányaival töltötte, átböngészve azokat a könyvgyűjteményeket, amelyeket a szekularizált kolostorokból Varsóba vittek.

Vlnába Lelewel még kétszer tért később vissza, hogy az ottani egyetemen történész professzori állást töltsön be (1815—1818, 1821—1824). Vilna akkoriban ifjúsági körök és szervezetek működési központja volt. Ezekbe hazafias érzésű és az igazi tudományok megismerése iránt érdeklődő fiatalok tömörültek. Ez a környezet, amelyből kiemelkedett a fiatal Adam Mickiewicz, a lengyel romantika bölcsője lett. Lelewel akkoriban nagy népszerűségnek örvendett a diákok körében. A fiatal professzor, aki szinte egykorú volt hallgatóival, mint ember és mint tudós egyaránt, erős vonzalmat ébresztett bennük. Előadásait lángoló hazafiság hatotta át, demokratikus nézeteket vallott, mesterien kapcsolta össze a részletek pontosságát a

szintetikus koncepciókkal, megmutatta a forráskritikán alapuló történelmi kutatások rendszerét, kibővítette a politikatörténet területét a rendszertörténettel, a művelődés történetét pedig a segédtudományokkal.

Ezt a két vilnai tartózkodást két rövid, de fontos varsói korszak választotta el egymástól. 1818-ban Lelewel munkát kapott az új, 1817-ben alapított Varsói Egyetemen; 1821-ig a Varsói Királyi Egyetem Közkönyvtárának igazgatóhelyettese volt (így hangzott a könyvtár teljes neve) s emellett előadásokat tartott bibliográfiából és a XVI. század történelméből. Ez időben — könyvtárosi gyakorlata és didaktikai tapasztalatai révén — gazdagodott bibliológiai tudása és kikristályosodtak a könyvtudományról alkotott nézetei. Varsói állása azonban nem elégítette ki Lelewel történelmi ambícióit, ezért 1821-ben, amikor meghívták Vilnába az egyetemes történelmi tanszékre, elhagyta Varsót és ismét Vilnába ment. Ezekben az években Vilnában a politikai légkör erősen kiéleződött. Lelewel előadásainak hazafias ékesszólása és az a baráti viszony, amely Adam Mickiewiczhez, valamint Filomaták és Filoreták szervezeteibe tömörült fiatalok köréhez fűzte, okozta, hogy amikor az orosz megszállók 1824-ben eljárást indítottak a fenti szervezetek ellen, Lelewelt kiutasították Vilnából.

1824-ben tehát ismét Varsóba került, ahol aktívan részt vett a Tudományok Varsói Baráti Társaságának munkájában, a függetlenségi konspirációban, végül mint a felkelők által létesített polgári hatóságok tagja, bekapcsolódott a Novemberi Felkelés eseményeibe (1830—31). E miatt a felkelés bukása után Lelewel a lengyel emigráció nagy hullámával mindörökre elhagyta Lengyelországot. Rövid franciaországi tartózkodása után, ahonnan az ottani hatóságok kiutasították, Belgiumban telepedett le. Élete hátralevő részét szegénységben és magányosan Brüsszelben töltötte el, ahol főleg történelmi tanulmányokkal foglalkozott, de nem zárkózott el a különböző beállítottságú politikai személyiségekkel való kapcsolatoktól sem. (Kapcsolatban volt pl. 1847-ben Marxszal, Engelsszel és Bakunyinnal.) Lelewel 1861. május 29-én halt meg Párizsban, ahová barátai vitték, hogy egészségét megmentsék. A montmartre-i temetőben temették el.

A történetész Lelewel

Lelewelnek mint tudós-történetésznek roppant nagy érdemei elhomályosítják működésének más területeit. A lengyel történetírásnak a XIX. század első felében kétségkívül ő a legkiválóbb személyisége. Munkássága új korszakot nyitott a lengyel történettudomány történetében, összekapcsolta a lengyel és a német felvilágosodás hagyományait a romantikus történetírás mintáival: kutatási törekvéseiben felvilágosult racionalista, a szintézisalkotásban pedig romantikus szellemiségű tudós volt. Minden tekintetben kiemelkedett a korabeli történetész-antikvaristák közül, akik telve voltak nemzeti múltjuk bálványimádásával, akik rendszertelenül, kritikátlanul, egzsakt módszerek alkalmazása és szisztematikus megközelítés nélkül gyűjtötték össze az adatokat. Lelewel gondolatainak az önállósága összefonódott a lengyel és az idegen írásbeliség kitérő ismeretével, mindenkit ámulatba ejtett kutatásainak sokoldalúsága és többirányúsága, műhelyének precizitása és újszerűsége. A történelmi események dinamikus képét úgy rajzolta meg, mint okok

és következmények állandó mozgásban lévő folyamatát. Nemcsak nagyszerű tényleíró volt, aki mesterien bánik a történeti módszerrel, hanem a lengyel történetírás első metodológusa és teoretikusa is („Historika, avagy a történelem könnyű és hasznos tanításáról” — *Historyka tudzież o latwem i pożytecznem nauczaniu historii*, Vilna, 1815.).

Lelewl az addig használatos írásos történelmi források tárházát ásatások eredményeinek, pénzérméknek, szobroknak, építményeknek, öltözekeknek a vizsgálataival gazdagította, a forráskritikát pedig a tökéletességig fejlesztette. Ezen kívül a lengyel történetírás kutatási körét földrajzi vonatkozásban is lényegesen kibővítette (foglalkozott Skandinávia, Spanyolország, India történelmével), kiterjesztette kutatásait az ókor, a középkor és az újkor történetére egyaránt, tematikai vonatkozásban pedig ő indította el Lengyelországban az anyagi és a szellemi kultúra történetek a kutatását. Bátran alkotott történelmi szintéziseket, hősöknek nemzeteket és társadalmakat tekintett, nem pedig vezéreket és uralkodókat, ezzel is kifejezést adott demokratikus és republikánus politikai nézeteinek.

A történetírást nem szűkítette le a politikátörténetre, s nem mellőzte a bátor történelmi komparatistikai kísérleteket sem. Nagy érdemeket szerzett a történelmi segédtudományok művelése területén is, kiváltképp a numizmatikában és a történeti földrajzban.

Lelewl nem volt a saját kora problémáitól és az élet ritmusától elszakadt szobatudós. A történelemoktatásban a nemzeti identitásérzés megőrzésének fontos eszközét látta, ezért nem habozott tollát a Lengyelország múltjáról szóló tudomány népszerűsítésének és széles körű elterjesztésének a szolgálatába állítani. „Lengyelország története egyszerű módon elbeszélve” (*Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane*) c. munkája, melyet először 1829-ben adtak ki Varsóban, a fiataloknak szánt nemzeti történelem népszerű szintézise volt a kezdetektől 1795-ig, és egyben a legértetebb és a legszínvonalasabb mű az akkoriban nem kis számban megjelent hasonló munkák között. A „Lengyelország története ...” (*Dzieje Polski...*) egyszerű, közérthető és szemléletes nyelvezete révén nagy sikert aratott, és népszerűsítette a lengyelek egymást követő nemzedékeiben a mondanivalójában többdimenziós és hazafias, de a haza történetének a történelmi igazsággal megegyező képét. A művet többször kiadták Lengyelországban, sőt francia, német és cseh nyelvű fordításban is megjelent.

Lelewl tudományos műhelyének minden értékét és történeti munkáinak a jellegzetességeit ugyancsak meg lehet találni bibliológiai munkáiban és publikációiban is, ezek nagyrésznél egyébként világos történelmi arculata volt.

A könyvbarát és a bibliológus Lelewl

Lelewl lengyelországi tartózkodásának az ideje a lengyel könyvkultúra terén a kifejezett fellendülés korszaka volt. A XIX. század elejétől Lengyelországban fontos változások mentek végbe a könyvtárak és könyvtári ismeretek területén, s ezek még az előző században elkezdődtek. Újraszerveződtek és tökéletesítették tevékenységüket a meglévő könyvtárak (könyvkereskedések), többek között a két legrégebb és legfontosabb tudományos könyvtár, a krakkói és a vilnai egyetem könyvtára.

Pótolni akarván azt a hiányt, amely 1795-ben keletkezett, amikor az oroszok kivitték az országból a Zaluski család könyvtárát,¹ a lengyel mágánások felvilágosult képviselői új könyvtárakat hívtak életre, s ezeknek fontos kultúrateremtő, tudományos és felvilágosító feladatokat szántak, szem előtt tartva mindig a nemzeti-hazafias célokat is. Létrehozták és megnyitották a közhasználat számára a nemzeti könyvtárakat, ezzel megalkották a nagyszerű későbbi történelem szellemi alapjait (a Czartoryski család könyvtárai Puławyban, az Ossoliński Lvovban, a Działyński Kórnikban, a Raczyński Poznańban). Tadeusz Czacki 1805-ben kezdte meg a Krzemienieci Liceum válogatott művekből álló könyvtárának az alapítását. Varsóban 1811-ben nyílt meg mindenki számára az 1800-tól működő Tudományok Varsói Baráti Társaságának a könyvtára. A könyvtárak intenzív fejlődése magával hozta a széles értelemben vett bibliológia (könyvtudomány, könyvismeret) iránti érdeklődés növekedését. E fejlődés sok gyakorlati-szervezési feladat elvégzését tette szükségessé, a könyvtárak munkatársainak és olvasóinak egyre nagyobb létszámú közösségeiből kerültek ki a bibliológia ismeretterületeinek az alkotói és ezen ismeretek befogadóinak a természetes köre is.²

A lengyel társadalomra jellemző ismeretek antikvár felhalmozása magába foglalta a lengyel írásbeliség történetét is. Megkísérelték a retrospektív nemzeti bibliográfia megalkotását. 1814-ben a Feliks Bentkowski által kiadott „A lengyel irodalom története nyomtatásban megjelent művek jegyzékében kiadva” (*Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*) c. munkája szokatlanul élénk vitát váltott ki, kiegészítések és újabb adalékok egész sorát vonta maga után. A bibliográfiai munkákhoz egyre több bibliológiai feldolgozás társult, főleg könyvtörténeti tanulmányok. Az egyetemi oktatási programba bevezették mint külön tárgyat az ún. „bibliográfiát”, vagyis a mai értelemben vett bibliológiát. Előadói egyidejűleg e tudomány elméleti rendszerének első lengyel alkotóivá is váltak.

Ennek a folyamatnak a háttérében különösen élesen rajzolódik ki a bibliológus Lelewel alakja és munkássága: erősen benneélve az akkori könyv- és könyvtári kultúra fejlődésének a sodrában, alávetette magát kora irányzatainak és követelményeinek, de egyidejűleg följük is emelkedett, olyan műveket alkotott, amelyek egyértelműen meghaladták az átlagos színvonalat.

Lelewel életében a könyv fontos helyet foglalt el. Mint a humán tudományok összes képviselője, ő is szüntelenül használta a tudás megszerzésének, megszilárdításának és átadásának eme alapvető eszközét. Gyermekkorától szenvedélyes olvasó volt, idővel pedig kritikus és recenzens is. Termékeny szerzőként bekapcsolódott a kiadói munkába, tevékenykedett rézmetsző mesterként, saját műveinek illusztrátoraként, könyvtárak olvasója és könyvtáros volt. Életében két alkalommal

¹ Az első lengyel nemzeti könyvtárát a Zaluski testvérek, Andrzej Stanisław (1695—1758) és Józef Andrzej (1702—1774) alapították; a közönség számára 1747-ben nyílt meg Varsóban mint „Zaluski-nak nevezett Köztársasági Könyvtár”; kb. 4 ezer kötetet számlált, több tudományos és kiadói vállalkozás műhelye volt. Az ország harmadik felosztása utáni korlátozások értelmében 1795-ben Pétervárra vitték, Lengyelországba az I. világháború után került vissza, 1944-ben nagy részben elégett.

² 1809-től Krzemieniechen Paweł Jarkowski adott elő bibliológiát, 1815—1824 között a Krakkói Jagelló Egyetemen Samuel Bandkie, 1829-ben a Vilnai Egyetemen Aleksander Bohatkiewicz.

gyűjtött össze saját, válogatott, tudományos könyvtárat; az elsőt lengyelországi tartózkodása idején, amelyet 1831-ben, az országból való kiutazásakor kénytelen volt hátrahagyni; a másodikat már az emigrációban, s ezt Lelewel végrendelete szerint Lengyelország függetlenségének visszaszerzése után a vilnai egyetemnek kellett volna átadni.³

Mint fiatal tudós, az életkörülmények összejátszása következtében, Lelewel hivatásos könyvtáros lett. A Varsói Királyi Egyetem Közkönyvtárában töltött be könyvtárosi funkciót, és az ezzel a feladatkörrel együtt járó kötelességként bibliográfiai előadásokat tartott. Életútján ez csupán egy rövid, mindössze három évig tartó epizód volt (1818—1821), de eredményei messzehatónak bizonyultak, rendkívüli módon hatottak a lengyel bibliológia fejlődésére. Lelewel intellektuális képességeiből és emberi magatartásából következett, hogy az őt jellemző céltudatossággal és becsületességgel olyan mértékig ismert meg egy számára addig még ismeretlen területet, hogy ennek eredményeképpen nemcsak a bibliológiai (könyvismereti) problematika szakembere lett, hanem eredeti kutatója és teoretikusa is ennek az akkoriban alakulófélben lévő ismeretterületnek. A könyvről való tudásának összegzését és elméleti nézeteit Lelewel két hatalmas jelentőségű műben foglalta össze: a „Két bibliográfiai könyv” (*Bibliograficznych ksiąg dwoje* 1—2. kötet, Vilna 1823—1826.) és a „Könyvtárak története” (*Dzieje bibliotek*, Varsó 1828) c. munkájában.

Abban az időben, amikor ez a két publikáció megjelent, a világ bibliológiai irodalma már nagyon gazdag és sokszínű volt. A könyvtudomány, amely a XVII. századtól nagy ütemben gyarapodott, nagy mennyiségű történelmi, tankönyvtanácsadó jellegű publikációban és különféle bibliográfiai jegyzékekben volt összefoglalva. A XVII. század végén, de főleg a XVII—XIX. század fordulóján kezdtek megalkotni a könyv- és könyvtártudomány első elméleti rendszerezéseit. Amikor Lelewel e kérdések iránt érdeklődni kezdett, a világ bibliológiai irodalmában már ismertek voltak G. Peignot, F. A. Ebert, G. W. Panzer és M. Denis *Einleitung in die Bücherkunde* (1—2. kötet, Bécs, 1777—1778) c. könyve, valamint a könyvtudomány sok más alkotójának és kutatójának a művei. A tudományterület fejlődését és sikerét igazolja az a tény, hogy J. P. Namur 1838-ban kiadta a bibliológiai irodalom nemzetközi bibliográfiáját, amely ugyan messze volt a teljességtől, de mégis több, mint 500 nagy 8° oldalt tett ki, s melynek szorosan könyvtártudományi fejezetei több, mint 7000 tételt tartalmaztak.⁴

Ez az irodalom — kiváltképpen pedig a német és a francia eredmények a bibliográfia, a könyv- és könyvtártörténet, illetve a rokon tudományok elméletének és gyakorlatának a területén (melyek közül a paleográfia és a diplomatika különösen közel állt Lelewelhez) —, valamint a maga gyakorlati könyvtárosi tapasztalatai

³ A többszöri helyváltoztatás után (Párizs, a Poznań melletti Kórnik) ez a könyvtár, amely kb. 5 ezer kötettel rendelkezett (főleg történelmi, numizmatikai, földrajzi tárgyúak), 1925-ben a Vilnai Báthory István Egyetemre került, kezdetét adva a Joachim Lelewel Dokumentációs Központ speciális tudományos műhelyének. 1939. decemberében a litván hatóságok vették át.

⁴ J. P. NAMUR, *Bibliographie paléographico-diplomaico-bibliologique générale*, 1—2. köt. Liege 1838. A paleográfiai fejezet 1001, a nyomdászati- és könyvkereskedelemtörténet 1956, a bibliográfia 1861, a könyvtártörténet pedig 2573 tételt tartalmaz.

Lelewel saját elgondolásainak és kutatásainak a kiindulópontjai lettek. Rendkívüli tájékozottság az európai írásbeliségben, más tudósok nézeteinek és eredményeinek kritikai értékelése s komoly szakmai hozzáértés tükröződött Lelewel mindkét említett bibliológiai munkájában.

Lengyelországban Lelewel fellépéséig a bibliológiai kutatás nem volt jelentős. Igaz, hogy már a XVIII. században folytattak könyvtörténeti és bibliográfiai kutatásokat toruńi, elblągi és gdański tudósok (többek között Jan Daniel Hoffmann, aki elsőként dolgozta fel a lengyel nyomdák történetét,⁵ továbbá értékes bibliográfiai munkákat hagyott maga után Józef Andrzej Załuski, a Załuski könyvtár alapítója és az ő könyvtárosa Jan Daniel Janocki, valamint Krakkóban a Jagelló Könyvtár filológusa és könyvtárosa Jacek Przybylski, aki elsőként jelentetett meg a lengyel irodalomban tanulmányt az írás történetéről.)⁶ Ugyanakkor azonban ezek a munkák összességükben nem voltak hasonlíthatók a világon megjelent többi bibliológiai tárgyú írásokhoz. Lelewel előtt a lengyel bibliológiai munkák közt a bibliográfiai művek domináltak, amelyek inkább az írástörténet, nem pedig a könyvtörténet felé hajlottak, hiányoztak belőlük az elméleti reflexiók és az általános fejlődést szem előtt tartó összehasonlító vizsgálatokon alapuló megállapítások.

Csak a XIX. század elején lépett fel Lelewel méltó elődje, a Krakkói Jagelló Egyetem történésze, professzora és könyvtárosa, Jerzy Samuel Bandtkie (1768—1835), aki rendszeres tanulmányokat folytatott a lengyel könyvnyomtatás történetéről. Két műve — „A krakkói nyomdák története a nyomtatványoknak a városba való behozatalától számítva egészen a mi időkig, a nyomdai mesterség feltalálásáról szóló ismerettel kiegészítve” (*Historia drukarni krakowskich od zaprowadzenia drukow do tego miasta az do czasow naszym, wiadomoscią o wynalezieniu sztuki drukarskiej poprzedzona*, Krakkó, 1815), ill. „A Krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárának története” (*Historia Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, Krakkó, 1821) — Lelewel „Bibliográfiai könyv...” (*Bibliograficznych ksiąg*) c. munkájának fő forrása lett. 1826-ban J. S. Bandtkie a három kötetes „Nyomdák története a Lengyel Királyságban és Litván Nagyhercegségben, valamint azokban a külföldi országokban is, ahol lengyel műveket is nyomtak” (*Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*) c. művét jelentette meg, amely topográfiai rendszerben ismertette a lengyel nyomdák történetét és munkásságát.

Mindezt figyelembe véve még erőteljesebben mutatkozik meg Lelewel alapvető bibliológiai művének, a „Két bibliográfiai könyv”-nek (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*) a jelentősége. Ez a könyv a szerző könyvtárosi és didaktikai fáradozásainak volt a gyümölcse, és egyben a történelem és a bibliológia határterületén folytatott tanulmányainak az eredménye. A mű tartalmi és formai szempontból egyaránt jeles

⁵ J. D. HOFFMANN, *De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae cum variis observationibus rem et litterariam et typographicam utriusq; gentis aliqua ex parte illustrantibus*, Gdansk 1740.

⁶ J. PRZYBYLSKI, *Disszertáció az ókoriak írásművészetéről...*, Krakkó 1788.

alkotás. A „Két könyv...” (Księgi) terjedelmileg magába foglalta a könyvtudomány problémáinak az összességét (természetesen az olvasó- és olvasásvizsgálat problematikája nélkül, amely akkor még hiányzott a kutatási elméletből és gyakorlatból). Lelewl a mű felépítésekor a két fent említett Bendtkie-mű rendszerét fogadja el, e szerint alakítja a könyv szerkezetét. Az első kötet így főleg a nyomdászat történetét tartalmazta, a második pedig a könyvtári kérdések köré összpontosult.⁷ A mű azonban egészében eléggé kaotikus munka benyomását keltette, szerkezete távol volt a logikai rendtől. A Lelewl által alkalmazott tematika változatossága összefonódott az írásbeli forma gazdagságával. A „Két könyvben” (*w Księgach*) egymás mellett található eredeti forrásokon alapuló tanulmány jellegű szövegek, tankönyv- és recenziosorozatok, idegen munkák kritikai bírálatai, történelmi szintézisek és elméleti tanulmányok. Ez a szerkezeti és írásbeli változatosság, sokszínűség nem könnyítette meg a mű befogadását, az olvasóból a szerkezeti és stílusjegység hiányának az érzését váltotta ki, ugyanakkor egyidejűleg tükrözte a szerző sokoldalú képességeit is, aki otthon érezte magát mind a pontos részletelemzés szférájában, mind a széles történelmi szintézis távlataiban.

A „Két bibliográfiai könyv” (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*) mind a mai napig a bibliológus és könyvember Lelewl megismerésének fő forrása.⁸ A szöveg személyes színezete, a szerző gyakori nyilatkozatai, amelyek egyenesen az olvasóknak szólnak és Lelewl munkarendjéről, nézeteiről, terveiről vallanak, segítik az olvasót a megismeréshez, a „Két könyv...” (Księgi) feltárja a tudós kutatóműhelyét és nem keveset árul el róla magáról is.

A „Két bibliográfiai könyv” (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*) különböző fejezetei úgy mutatják be Lelewl mint a bibliológia teoretikusát, könyvtörténészt, a könyvtártudomány elméleti és gyakorlati szakemberét.

A könyvtudományra vonatkozó elméleti nézeteit a „Két könyv...” (Księgi) második kötetének terjedelmes része, „Előszó bibliográfiai könyveimhez: Mi a bibliográfia?” (*Przemowa do moich ksiąg bibliograficznych: Co jest bibliografia?*) c. fejezete tartalmazza. Lelewl — ismerve és részben adaptálva M. Denis, G. Peignot, J. J. Rive, F. A. Erbert elméleti fejtegetéseit — a könyvtudomány saját modelljét teremtette meg. Felfogása szerint a bibliográfia — azonos a bibliológiával, a bibliognóziával — nem képez önálló tudományágat, hanem „nagy részben a könyv mechanikus megismerését szolgáló ismeretek tudományának tárát alkotja”.⁹ E tár hat egymástól független részből állt össze; ezek: 1. a könyvtárak története, 2. az írásról és a kéziratokról szóló ismeretek („grafika”), 3. a nyomdászat és története, 4. a könyvkötészet és története, 5. könyvkereskedelem és könyvtárban, 6. „bibliopojcja”, vagyis a könyvírás szabályai és a könyvek belső értékének megállapítása.

⁷ Az első kötet részei: A nyomdai művészet feltalálása és első eredményei: Nyomdászat Lengyelországban és más, a nyomdászatot érintő részletek; A nyomdák és nyomdászat történelmi képe Lengyelországban; Néhány lengyel alapszabály, változat vagy szöveg. A második kötet részei: Néhány ismeret a kéziratokról és kódexekről; A könyvtárak történelmi rajza Lengyelországban; Előszó bibliográfiai könyveimhez; Könyvtudomány vagyis könyvészet; A Varsói Egyetem könyvtárának állapota.

⁸ LELEWEL, Két bibliográfiai könyv, 2. köt. Vilna 1826. 239—261. l.

⁹ Ibidem, 255. l.

Lelewel számára legnagyobb jelentősége az első három résznek volt, mert ezek egyben a könyvek tudományos vizsgálatának három módszerét tükrözték: „grafikai” szempontból a kézirat, „tipográfiai” szempontból a nyomtatott, „könyvtári” szempontból pedig a könyvgyűjteményben szereplő könyveket tárgyalták. Vagyis a könyvtudomány gerincét „... az írás, a nyomtatás és a könyvtár, valamint mindezek története alkotja, ezek együtt a bibliográfia tudományának a tárgyát képezik, ez az ismeretterület összegyűjti a könyvek megismerésének és azok leírásának a szabályait”.¹⁰ Lelewel legnagyobb jelentőséget a könyvtári problémák vizsgálatának tulajdonított, egyenesen azt állította, hogy a könyvtárban a „bibliográfia legmagasabb célja”.¹¹

Egyébként a könyvről szóló terjedelmes ismeretanyag — Lelewel szerint — nem öncélú, hanem azokat a kutatásokat kell szolgálnia, amelyeknek tárgya „a tudományok, az írásbeliség, az emberi szellem, a kultúra és az emberi tehetség fejlődésének a története”.¹² Ez a felfogás bizonyos mértékig tükrözte a könyvtudomány eredetét, melynek gyökerei a XVII—XVIII. századi „historia litteraria”-ból eredtek, de ugyanakkor kitérte a bibliológia jövőbeli fejlődésének az irányát is: Lelewel korszerű módon mutatott rá a kultúra, a tudomány, az irodalom szélesebb összefüggéseire a könyvről szóló munkákban, felhívta a figyelmet a meddő mikrofilológiában való elmerülés veszélyére.

A bibliológus Lelewel ugyanakkor elsősorban a múlt kutatója maradt. A történelmi elem nemcsak hogy dominált könyvismereti munkáiban, de ráadásul éppen a szorosan történelmi részekben voltak megállapításai a legérettebbek, legönállóbbak és legeredetibbek, ezek a részek tartalmazták a legnagyobb tudományos értékeket.

Helene Więckowska (1897—1984), Lelewelnek és munkásságának kiváló ismerője hangsúlyozta, hogy éppen a történelmi áttekintésekben rajzolódott ki legerőteljesebben a könyv életének leleweli látomása, egy olyan látomás, amelyben dinamikus és fejlődő egységgé kapcsolódtak össze az egyetemes műveltség háttérben elhelyezett és ettől a kultúrától függő egyes tények. Éppen a könyvről szóló történelmi tudást tartotta Lelewel olyan tényezőnek, amely lehetővé teszi, hogy a „bibliográfia” (= bibliológia) élő szervezet legyen, felsorolva ennek az „ismeretgyűjteménynek” az alkotóelemeit, melyet megfosztott az önálló tudományág rangjától, csak a történelmi részeiben beszélt róla ironikus távolságtartás nélkül.¹³

Maga Lelewel számos úttörő könyvtörténelmi kutatást végzett — elsősorban a lengyel könyvekre vonatkozóan. A „Két bibliográfiai könyv”-ben (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*) közölt szövegek többsége történelmi jellegű írás volt: az első kötet nagy része főleg a lengyel nyomdák történetét foglalta magába,¹⁴ a második

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, 254. l.

¹² Ibidem, 249. l.

¹³ Ibidem, 259. l.

¹⁴ A „Két bibliográfiai könyv” hasábjain megtalálhatók a magyar könyvtörténet iránti érdeklődés nyomai. Lelewel a virágzó lengyel nyomdászat történetén elmélkedve — J. S. Bandtkie megállapításaira hivatkozva — megemlítette a krakkói nyomdászat kapcsolatait a magyarokkal. (Jan Haller és Marcin Siebenyecher példájára hivatkozott, akik a magyarok számára nyomtattak; az első magyar nyelvű könyvet Krakkóban 1539-ben nyomtatták.) — „Két bibliográfiai könyv” I. köt. Vilna, 1823. 177—178.

kötetben kapott helyet a lengyelországi könyvtárak történetének nagyra értékelt, hosszú ideig aktuális és terjedelmes vázlata. Ez utóbbi témakörnek sajátos folytatása és egyben kibővítése is volt „Könyvtárak története” (*Dzieje bibliotek*) c. műve, nagyszerű szintézise a világ könyvtárai történetének, amely először 1827-ben a *Dziennik Warszawski* hasábjain folytatásokban, egy évvel később pedig önálló kiadásként jelent meg.

Könyv- és könyvtártörténeti munkáiban Lelewel példát adott arra, hogyan kell analitikus részletkutatásokat folytatni, miként lehet aprólékos faktográfiai ismeretekből megalkotni egy terjedelmes, szintetikus képet. Lengyel viszonylatban ő kezdte el a paleográfiai és a papírok vízjegyeire vonatkozó kutatásokat, J. S. Bandtkie után pedig ő lett a lengyel ősnymtatványkutatás úttörője. Az ősnymtatványokkal kapcsolatos önálló vizsgálatai speciális kutatási módszerek alkalmazására készítették, s így az ő érdeme a tipográfiai módszerek bevezetése Lengyelországban. E területen folyt kutatásait példázzák a „Két bibliográfiai könyv”-höz csatolt saját készítésű metszetei, amelyek XVI. századbeli válogatott nyomtatványok tipográfiai másolatát tartalmazzák. (1. 3. ill.)

Lelewel érdeklődése a könyv formája iránt nem szorítkozott csupán a tipográfiai vizsgálódásra, a könyvben ő olyan teljes egészet látott, amelyben egyaránt fontosak voltak számára anyagi alakjának az elemei, valamint a tartalma is. A Lelewel-féle bibliológiai tanulmányoknak az alapja és lényege magának a könyvnek pontos, sokoldalú megismerése volt. Nem csoda tehát, hogy mindazok a későbbi lengyel bibliológusok, akik a könyvről szóló tudás alapvető és legtökéletesebb ismeretforrásának magát a könyvet tekintették,¹⁵ elődjüket látták Lelewelben.

A könyvtörténészek elé Lelewel nagy és terjedelmes feladatokat állított. Abban az időben, amikor nemcsak a lengyel, hanem a világ könyvismereti irodalmában is analitikus, lényegtelen, apró adatokat tartalmazó tanulmányok játszották a főszerepet, ő az olyan átfogó, általános munkák mellett szállt síkra, amelyekben — az egyes tények leírásán túl — kifejezésre jutnak a könyv életének a változásait előidéző általános tendenciák, amelyek felfedik az ok-okozati összefüggéseket, próbát tesznek az értékelésre és véleményalkotásra és elvégzik a nélkülözhetetlen, a szükséges összehasonlító vizsgálatokat.¹⁶ A könyv- és könyvtártörténet önmagában

— Szól róla, hogy a lengyel alkotmányt tartalmazó inkunabulum évének, kiadási helyének és nyomdászának megállapítására vonatkozó törekvések a *Constitutiones incliti Regni Ungariae* c. nyomtatvánnyal való összehasonlításra támaszkodnak. A betűk és az illusztrációk hasonlósága (vö. 3. ill.) meggyőzték Lelewelt a két nyomtatvány azonos tipográfiai eredetéről. A nyomást Melchior Lotter lipcei műhelyének tulajdonította, s ezt a tényt 1489–1490-re datálta. Sajnálattal vette tudomásul, hogy a Varsói Egyetemi Könyvtár magyar irodalommal és Bibliográfiával foglalkozó könyvanyagában semmit sem talált erről a kiadásról, ezért maga készítette el a nyomtatvány leírását, s a mellékletben — összehasonlító anyagként — még hozzátette Lotter nyomtatványainak a leírását.

¹⁵ Közéjük tartozott többek között Ludwik Bernacki (1882–1939) és Kazimierz Piekarski (1893–1944). Ezt a kutatási irányzatot „tipográfiai iskola” névvel jelölik, szembeállítva Jan Ptaśnik (1876–1930) „forrásművekre alapozott iskolá”-jával, melynek képviselői levéltári források alapján igyekeztek rekonstruálni a könyvtörténetet. Ez a két irányzat világosan felismerhető a két világháború közötti évek lengyel bibliológiájában; ma a könyvtörténeti kutatásokban a két irány egyetlen egységgé kapcsolódik össze.

¹⁶ Ilyen kutatási programot valósított meg Lelewel a lengyel nyomdászat történetével kapcsolatban a „Két bibliográfiai könyv”-ben. 1. köt. 162–163.

nem volt cél Lelewel számára, hanem a művelődés-, az irodalom- és a tudománytörténet fontos és értékes részének tekintette őket. Saját könyvtörténeti szintézisei sikeres eredményei voltak ennek az ambiciózus célkitűzésnek és törekvésnek. Ha a mai olvasó fáradságot nem kímélve végigolvassa a könnyűnek nem mondható, neologizmusokban bővelkedő és az irodalmi olvassmányosságot nélkülöző leleweli szöveget, meglepi a szerző könyvszemléletének korszerűsége. Lelewelnek sikerült megvalósítania azt az alapszabályt, amely a mai napig leggyakrabban háttérbe szorul az elméleti és módszertani követelmények közül: könyvtörténeti szintéziseibe egy olyan periodizációs rendszert vezetett be, amely nem fedte a politikai történetírás kronologikus sémáit, hanem a korszakolásban a könyv életével szervesen összefüggő jelenségeket vette figyelembe.¹⁷

Lelewel egyidejűleg volt gyakorlóról könyvtáros és a könyvtártudomány teoretikusa. A könyvtárak szervezésével, feladataival, céljaival, valamint a könyvtárosi hivatással, szakmával kapcsolatos nézetei elsősorban a nyilvános, tudományos könyvtárakra vonatkoznak. Ide vágó gondolatait a „Két bibliográfiai könyv” c. mű „Könyvtártudomány vagyis könyvészet” (*Bibliotekarstwo czyli ksiąznicstwo*) című fejezetében fogalmazta meg, melyet a könyvtártudomány első lengyel tankönyveként tartanak számon.¹⁸ Ez a szöveg alapvető és hosszú ideig egyetlen adatforrás volt a könyvtáros Lelewelről. Az utóbbi időben a Vilnai Egyetemi Könyvtár gyűjteményeiben feltárták és közzétették „A könyvtár fenntartásának és felszerelésének tervezete” (*Projekt utrzymania i urzadzenia bibliotek*) c. kéziratát, amelyet Lelewel a Varsói Egyetem Közkönyvtárában töltött évei alatt dolgozott ki (1818–21). A „Tervezet”-ből (Projekt...) kitűnik, hogy a „Két bibliográfiai könyv” leendő szerzőjének a könyvtártanról vallott nézetei miként alakultak ki.¹⁹

Lelewel ismerte F. A. Ebert (*Die Bildung des Bibliothekars*, 1820) és M. Schrettinger (*Versuch eines vollständigen Lehrbuches der Bibliothek-Wissenschaft*, 1808–10) műveit és hivatkozott is rájuk, de a maga számára mint könyvtári olvasó és könyvtáros számára a saját tapasztalatai voltak alapvető jelentőségűek. Lelewel véleménye szerint a könyvtár olyan intézmény, melynek létjogosultságát a tudomány és a tudósok iránti szolgálat adja. Ebből származott az a meggyőződése, hogy a könyvtár elsődleges funkciója a könyvgyűjtemény hozzáférhetővé tétele. A könyvtári munka teljes szervezetének, minden technikai megoldásnak, a

¹⁷ A lengyel nyomdászat történetét Lelewel négy korszakra osztotta: 1. a felemelkedés korszaka 1550-ig, 2. a virágkor 1550–1650, 3. a hanyatlás korszaka („hervadás”) (1650–1750), 4. az újraéledés korszaka 1750-től. A könyvtártörténetben két fő szakaszt különített el: a kéziratok könyveket tartalmazó könyvtárak kora és a nyomtatott könyveket tartalmazó könyvtárak kora. „A lengyelországi könyvtárak történelmi képe” c. munkáját pedig a következő keretekbe foglalta: 1. a kéziratok gyűjtemények növekedése 1000–1350, 2. a kéziratok gyűjtemények megsokszorozódása 1350–1500, 3. a könyvgyűjtemény gyarapodása nyomtatott könyvekkel 1500–1650, 4. elhanyagolás és hanyatlás 1650–1750, 5. 1750-től a könyvtárügy felélesztése.

¹⁸ I. TREICHEL, Az első lengyel könyvtárosi tankönyv. — „Roczniki Biblioteczne” 1957 R. 1/2 füz. 167–230.

¹⁹ J. LELEWEL, A könyvtár felszerelésének és fenntartásának tervezete. Kéziratban kiadta és előszóval ellátta M. M. Biernacka. A könyvtudós, könyvtáros és bibliográfus Joachim Lelewel. Nemzetközi tudományos ülés anyagai. Varsó 1986. március 20–22. c. kötetben (sajtó alatt).

könyvtárosi tevékenységnek — szerinte — a könyvtár használatát kell szolgálnia. Hangsúlyozta a könyvtári gyűjtemények liberális közkinccsé tételét, sürgette a gyűjtemények folyamatos bővítését új szerzeményekkel, hogy „a könyvtár a tudományok legújabb vívmányainak feleljen meg”, a könyvtárosban az olvasó olyan partnerét látta, akinek tanácsadónak és kalauznak kell lennie az írásbeliség világában. Lengyel viszonylatban Lelewel teremtette meg elsőként a betűrendes katalogizálás szabályait, hozzákezdett a szisztematikus katalógus elméletének kidolgozásához, utasítást adott a kéziratok és az inkunabulumok feldolgozására, bevezette a lengyel írásbeliségbe a könyvtárosi szakterminológiát.

A könyvtárosi munkáról alkotott nézetei meglepően korszerűek. Azokban az időkben, amikor a könyvtárosság az egyetemi tanárok kiegészítő foglalatosságát képezte (akik kényszerű rossznak is tartották), Lelewel nem habozott hangoztatni az önálló könyvtárosi foglalkozás létjogosultságát és fontosságát. A könyvtárosokat jellemző tulajdonságok közül a rendszerességet, a pontosságot, a jó emlékezőképességet, a jóindulatot, a segítőkészséget és az emberekkel szemben a türelmet emelte ki. Hangsúlyozta, hogy ezeknek a tulajdonságoknak társulniuk kell meghatározott szellemi tulajdonságokkal: összetett történelmi, enciklopédikus tudással, idegen nyelvek és a történelmi segédtudományok ismeretével, jó bibliográfiai tájékozottsággal a kiadott könyvek terén, a könyvek rendszerezéséhez nélkülözhetetlen filozófiai rendszerek ismeretével, s végül könyvtárosi szaktudással. Nagy hangsúlyt helyezett a könyvtáros önálló tudományos munkájára, különösen a „bibliográfia”, azaz a könyvtudomány területén.

Lelewel bibliológiai nézeteinek a fogadtatása Lengyelországban kanyargós utat járt meg.²⁰ Kortársai körében a bibliológus Lelewel annak az elismerésnek a töredékét sem kapta meg, amelyet történelmi művei és politikai tevékenysége biztosítottak neki. A kis példányszámban megjelent „Két bibliográfiai könyv”-nek jelentéktelen volt a visszhangja. A mű szakmai tartalma és nem könnyű megformálása megakadályozta, hogy eljusson szélesebb olvasói körökbe, a hivatásos könyvkutatók száma pedig a XIX. századi Lengyelországban még mindig igen alacsony volt. Csak száz év múlva került e műve újranyomatásra fotoofszet technikával (Varsó, 1923), a következő reprint-kiadása pedig 1980-ban jelent meg. A XIX. században Lelewelnek sem mint a könyv teoretikusának, sem mint könyvtörténésznek nem akadt méltó követője, könyvtártani elképzelései szintén csekély hatással voltak a lengyel könyvtárak szervezése terén. Abban az időben, amikor Lelewel újító nézetekkel állt elő, a lengyel könyvtárak idegen mintákat másoltak.

Csak a XX. században, a két világháború közötti időszakban mutatkozott élénkebb érdeklődés könyvtártudományi hagyatéka iránt. Az érdeklődés csak fokozódott a II. világháborút követő időszakban, amikor megerősödött a könyvtudomány, s művelői a gyökereket és hagyományokat keresve, a múlthoz nyúltak vissza. Lelewel műveinek nagy történelmi jelentőségük volt és van a mai napig is, a lengyel bibliológia mérföldköveit jelentik, maga Lelewel pedig a bibliológia klasszikus személyiségének számít.

²⁰ K. MALECZYŃSKA, Leleweli hagyományok a lengyel könyvtudományban. (ibidem.)

IRODALOM

J. Lelewel fontosabb történelmi munkái.

1. Historika, avagy a történelem könnyű és hasznos tanításáról. Vilna 1815. Ua.: Varsó 1862.
2. Ókori történelem. A történelmi idők kezdeteitől a keresztény időszámítás hatodik százada második feléig. Vilna 1818.
3. Az ókori India története. Varsó 1820.
4. Lengyelország története . . . egyszerű módon elbeszélve . . . Varsó 1829. Ua.: Varsó 1830, Brüsszel 1837, Lipsze 1837, Wrocław 1843, Wroclaw 1848, Lvov 1848, Wrocław 1849, ibid. 1852, Poznań 1859, Varsó 1859, ibid. 1863, ibid. 1889.
5. Spanyolország történelmi párhuzama Lengyelországgal a XVI., XVII. és XVIII. században. Varsó 1831. Ua.: Poznań 1845, ibid. 1855. Fordítása francia nyelvre: Parallele historique entre Espagne et la Pologne aux 16e, 17e, 18e siècles. Párizs 1835. Fordítása német nyelvre: Geschichtliche Parallele zwischen Spanien und Polen im XVI, XVII und XVIII Jahrhundert — „Annalen für Geschichte und Politik” 1834 September-Heft 218—263. Fordítása orosz nyelvre: Polska i Ispanija, istoriceszkaja mezdu nimi paralell’ v XVI, XVII i XVIII sozozetijach. Moszkva 1863.
6. Numismatique du moyen-age . . . 1—3. köt. Párizs 1835.
7. Géographie du moyen-age. 1—5. köt. Brüsszel 1848—1857.
8. Lengyelország története és dolgai. 1—20. köt. Poznan 1854—1868.

J. Lelewel bibliológiai munkái.

1. Két bibliográfiai könyv, amelyekben össze van gyűjtve és meg van sokszorozva Jerzy Samuel Bandtkie két munkája, A krakkói nyomdák története, valamint A Krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárának története, hozzátéve a lengyel inkunabulumok katalógusát. 1—2. köt. Vilna 1823—1826.
2. Könyvtárak története. — „Dziennik Warszawski” 1827. 10. köt. 192—231, 1828. 11. köt. 49—70, 138—167, 193—215, 12. köt. 203—246, 13. köt. 1—42, 97—135, 193—216. Könyvtárak története. A Dziennik Warszawski-ban megjelent írás lenyomata. Varsó 1828.

Irodalom Joachim Lelewelről:

1. W. Nowodworski, Joachim Lelewel „Két bibliográfiai könyv”-e. Történelmi-bibliográfiai tanulmány a korszak hátterében. Wrocław 1959.
2. M. S. Serejski, Joachim Lelewel 1786—1861. Sa vie et son oeuvre. Ford. S. Lazar, Varsó 1961.
3. M. S. Serejski, Joachim Lelewel et la science historique de son temps, Varsó 1963.
4. S. Kieniewicz, Lelewel’, Moszkva 1970.
5. B. S. Popkov, Pol’skij ucenyj i revoljucioner Joachim Lelewel’. Russkaja problematika i kontakty, Moszkva 1974.
6. H. Wie ckowska, Joachim Lelewel. Tudós — politikus — ember. Varsó 1980.

Joachim Lelewel (1786—1861), le classique de la bibliologie Polonaise

J. Lelewel fut l'historien polonais le plus éminent de la première moitié du XIXe siècle, un politicien prenant part à l'histoire orageuse de la Pologne, et en même temps bibliothécaire et bibliologue. Il occupa une place de professeur d'histoire à l'université de Vilna (1815—1818, 1821—1824) et à celle de Varsovie (1818—1821). Après la chute de la Résurrection de Novembre (1830—1831) qui aurait dû rétablir l'indépendance de la Pologne et qui fut réprimée par la Russie, Lelewel émigra avec la grande vague des intellectuels polonais. Après un court séjour en France, il vécut à Bruxelles jusqu'à sa mort.

En tant qu'historien, il joignit le rationalisme éclairé avec les modèles de l'historiographie romantique. Il fut le premier théorétique et méthodologue polonais de l'histoire, il s'occupa des sciences auxiliaires de l'histoire, de l'histoire universelle, il élargit l'échelle des sources utilisées, il fit des études comparatistes et il popularisa l'histoire. Il créa des synthèses historiques de caractère démocratique et hardies.

Lelewel fut en même temps l'homme magnifique du livre aussi, il se créa une bibliothèque à part ayant un caractère d'atelier scientifique, il fut un écrivain fécond, l'illustrateur de ses propres ouvrages. Entre 1818 et 1821, à Varsovie, il fut le bibliothécaire de la Bibliothèque de l'Université et chargé de cours de la bibliographie. Comme fruit de ces activités, il publia deux ouvrages bibliologiques devenues célèbres: „Les deux livres de bibliographie” (en deux volumes, à Vilna, 1823—1836), qui fut le compendium de la science théorique et pratique dans le domaine du livre et le premier modèle de la bibliologie en Pologne; en outre une synthèse magnifique de l'histoire des bibliothèques du monde, sous le titre: „L'histoire des bibliothèques” (Varsovie, 1828). Ce sont ces ouvrages qui constituent jusqu'aujourd'hui les bases de la bibliologie polonaise.

KÖZLEMÉNYEK

A császlói és a kaplonyi egyház 1444-es könyvjegyzékéről. A *Magyar Könyvszemle* 1880-as évfolyamának 183. lapján rövid könyvjegyzék jelent meg *A kaplonyi egyház könyvtára 1444-ből* címmel. A névtelen közreadó a Kállay-család levéltárából ismertette a templom javainak összeírását. A könyvekre vonatkozó részt teljes egészében közölte: „Item registrum est constitutum in anno domini M. CCCXLIIII. die sabbato super res ecclesie Sancti Martini de Caplony: . . . Item Missale tres, item duo psalteria, item duo Graduale, item vnum Capitulare, item vnum Manuale, item vnum Antifonare (sic), item vna Legenda”. Néhány évvel később, 1887-ben a *Magyar Könyvszemle* – ismét névtelenül – *A császlói szent Mártonról nevezett egyház (Ung megyében) könyvei 1444-ből* címmel ugyancsak a Kállay-család levéltárából származó jegyzéket közölte (320–322. p.). Ez a közlés a templom javainak teljes jegyzékét tartalmazza. Idézzük a könyvekre vonatkozó részt, a jegyzék címével együtt: „Item registrum est constitutum in anno domini MCCCCXLIIII. die sabbato super res ecclesie sancti Martini de Casloz constitutus (így). . . . Item missale tres (így). Item duo psalteria. Item duo graduale (így). Item unum capitulare. Item unum manuel (így). Item unum antifonare. Item una legenda.”

A két jegyzék azonossága nyilvánvaló; a helységnév hibás olvasásából adódott a kétszeres közlés. De melyik olvasat a helyes? Szabó István *A középkori magyar falu* c. kötetében (Bp. 1969.) a 195. oldalon ismerteti az O. L. Dl. 55294. jelzetű inventáriumot: „. . . az Ung megyei Csaszlócon pedig 1444-ben kelyhek, szentségtartók, miseruhák, 2 misekönyv, 2 zsolnároskönyv, énekeskönyv, törvénykönyv, 1 karénekes-könyv, 1 legenda, 1 harnacköpeny és szertartási könyv kerültek jegyzékbe.” Szabó István ismertetése, bár pontatlanul, de egyértelműen a fenti jegyzék harmadik közlése. Az Országos Levéltárban megnéztem a Dl. 55294. jelzetű jegyzéket; a helységnév helyes olvasata Casloz. Így a kaplonyi templom könyvtárára vonatkozó jegyzéket, mint nem létezőt, könyvtártörténetünk forrásai közül törölni kell.

POGÁNY GYÖRGY

Három 15. századi ferences kézirat Udineből. Jelenleg a pádovai Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Universitaria) három, az udinei minorita ferencesek kolostorából származó kéziratot őriz. Közös bennük magyar vonatkozásuk, ti. mindhárom kéziratban egy magyarországi possessor, bizonyos László pap szerepel.¹ A possessorok személyére utal mind az udinei Érseki Könyvtár kiadott katalógusa,² mind a pádovai könyvtár kéziratok katalógusa.

A possessor személyéről legtöbbet a Cod. lat. 1788. sz. kódex árul el. A különböző tárgyú műveket tartalmazó kézirat 75. verzóján, az Ordinarius vite religiose aliter nuncupatum alphabeticum opus

¹ László pap személyére a nemrégiben közzétett monumentális ferences történeti forrásgyűjtemény nem nyújt eligazítást. *Archivio Sartori. Documenti di storia e arte francescana. (II)2. La provincia del Santo dei Fratri Minori Conventuali. Cura d. P. Giovanni LUISETTO OFM Cony. Padova, 1986. Udinére 1709–1738.*

² SCALON, Cesare: *La Bibliotheca Arcivescovile di Udine. Padova, 1979. 52.*

cuiusdam fratris Johannis c. értekezés végén ez áll: „Manus fratris Ladislay de Syry in Hungariam (!) partibus. Explicit in Utino anno Domini 1455 mense mady (!) die 6.” Itt kétségtávol a Zaránd-megyei Siri nevű helységről van szó, amelynek neve számos világi és szerzetes pap nevében szerepel, nem utolsósorban talán a környező egyházi intézményekhez való közelsége (Lippa, Arad, stb.) miatt. A további, 1454 és 1458 között másolt részek közül egyelőre csak egy jogi kivonatokat tartalmazó és a Tractatus de abusioibus claustrici c. részről állítható, hogy László pap írásával megegyező írás. A kötetben található további művek: Salubris collectura de viciis et virtutibus, Quedam ex decretalibus extracta, Extractus ex libris Magistri Sententiarum, Extractus de registro juris canonici. stb.

A Cod. lat. 739. sz. kódex 182. f. verzóján találjuk: „Liber fratris Ladislay sacerdotis de Hungaria” bejegyzést. Az írás megegyezik az előző kézirat írásával, legalábbis az 1452—53 között másolt különféle részeket közül kettőjével: Soliloquium s. Isidori abbatissae de anima és De miseria condicionis vitae humanae card. Lotharii (III. Ince). A bejegyzések itt kétségtelenné teszik, hogy a másolásra Udinében került sor, így a Soliloquium dátuma: Utini, 1452. szept. 9. További részei: De sermone Antonii de Bitonto, De virtutibus generaliter, Collectanea de auctoritatibus et dictis sanctorum, Lucidarius, Nota de Antichristo, Auctoritates sanctorum et doctorum de virgine Maria, Soliloquium Hugonis de S. Victore, Doctrina s. Bernardi ad cognoscendum que peccata sint mortalia, excerpta moralia de fama bona et mala.

A Cod. lat. 712. sz. kézirat egy diurnale egyszerű kivitelű változata. A szokásos bejegyzés a 11. verzón olvasható, ám a kézirat írása határozottan eltér a László pap kezének bizonyuló részekétől. A kézirat vége felé a 269. verzón ez olvasható: „Explicit genaralis rubrica in officio fratrum minorum anno Domini M cccc quadagesimo quinto octavo die septembris in Ytalia.” a f. 132 verzón Szt. István egy könyörgése (Stephani regis Hungariae et confessoris oratio: „Ds qui beatum regem nostrum et confessorem tuum terreni imperii gloria coronasti . . . ecclesia tua mereatur habere defensorem in caelis.” (és a f. 122 verzón Szt. László könyörgése) Ladyslay regis Hungarorum et confessoris: Deus qui beatum Ladislaum regem nostrum . . . muniamur adversis et gaudis perfruamur eternis”. A könyörgések írása megegyezik a kéziratéval, nem későbbi betoldások. A kézirat naptára, így az augusztusi naptároldal a törlések miatt nem igazít el a kézirat eredeti állapotáról. Nem zárható ki, hogy magyarországi mintapéldány alapján készült a másolat, vagy magyar származású másoló készítette. Az első két kézirat részeinek túlnyomórészt aszketikus, morális és jogi tartalma pedig possessoruk szellemi érdeklődésére vet fényt

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

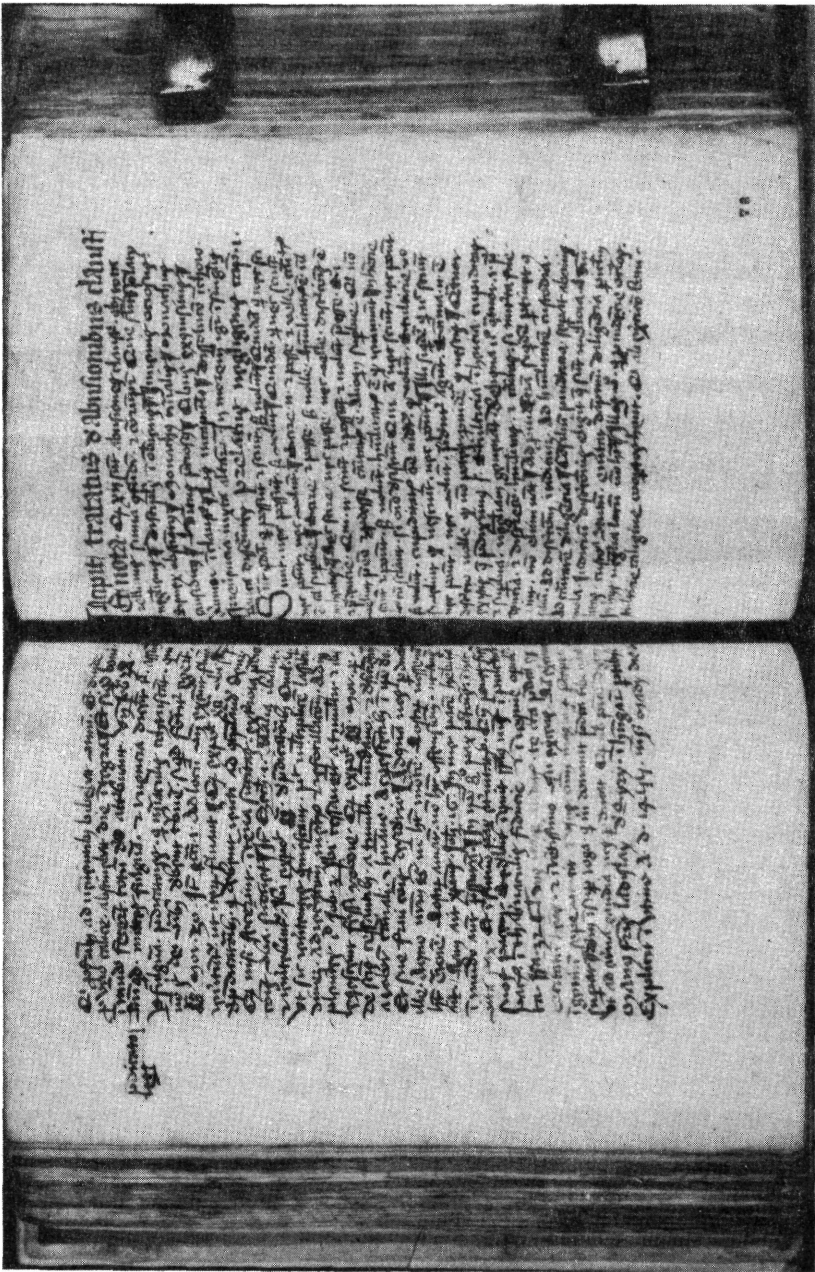
Apponyi Balázs könyvedikációi. Aligha hihetem, hogy Apponyi Balázs nevének olvastán a régi magyar irodalom inyenecéi nagyot csettintének. A Bars megyei főispán neve még régiségünk legvájtfulűbb értői számára sem csenghet túlon túl ismerősen. Egyetlen nagyobb lélegzetű munkával, az *In Divini et Regii Prophetae David Triadem Quinquagenariam seu Psalterium Interpretatio Poëtica* c. latin zoltárparafrazísával örökítette emlékezetét az utókorra.¹

Művének feltétlenül érdekességet kölcsönöz, hogy néhány évvel a vulgáris nyelvű zoltárfordítások után jelenti be a latin fordítás igényét — nem csekélyebb programot jelezvén a honi tájon, mint nyugaton Buchanané. Míg azonban a skót humanista a gyermekek okulására szánta művét, Apponyi klasszikus reminiscenciákkal zsúfolt parafrázisai az előkelő emberek, tudós főpapok, de legfőként II. Ferdinánd — akinek ajánlása is szól — ízlését vette célba.

Zoltárparafrazísainak kedvezőtlen fogadtatását — az irodalomtudomány minden bizonnal méltatlan, majdnem néma állásfoglalása mellett² — talán az mutatja leginkább, hogy kézbevehető kötetek szinte egyöntetűen nélkülözik az olvasottság, a népszerűség, a kedveltség szokásosan árulkodó korabeli nyomait. Hogy most mégis ráirányítjuk rövid időre a figyelmet, arra az ad elég okot, hogy kötetek a fentiek ellenére is jellegzetes adalékokkal szolgálnak a kor — a XVII. század első harmada — olvasásszociológiai viszonyainak alaposabb ismeretéhez.

¹ Bécs 1624. RMK III, 1355.

² HEGEDŰS István, *Apponyi Balázs latin zoltárkönyve*. EphK, 1918. 1—16.

Inquit tractatus de abusionibus claustr...

...et inquit de re per abusiones claustr...
...et inquit de re per abusiones claustr...
...et inquit de re per abusiones claustr...

...et inquit de re per abusiones claustr...
...et inquit de re per abusiones claustr...
...et inquit de re per abusiones claustr...

Padova BU, Cod. lat. 1788. f 75r-76v

Nem igazán sok autográf szerzői dedikáció áll rendelkezésünkre a magyar könyvnyomtatás korai századaiból. Arra a szerencsés esetre pedig, hogy egyetlen szerzőtől több saját kezű ajánlással ellátott és -küldött kötet is felbukkant volna, alig van példa. Ezért lehet számunkra önmagán túlmutató jelentőségű Apponyi Balázs dedikációs tevékenysége. Amellett, hogy azzal a haszonnal is jár, hogy az alig ismert életrajzot rendkívül fontos elemekkel egészíti ki: fény vetődik valós helyzetére, s a hazai és a külföldi ellenreformáció vezéralakjaival való kapcsolata pedig gondolkodásába is jobban bevilágít.

Külföldi kutatóútjaim során figyeltem föl Pereszlény és Korlátkó műkedvelő urának sajátos szokására, ajánlásaira, levélnek is beillő dedikációira. A külföldi tapasztalatok nyomán elkezdtem a hazai könyvtárak és egyéb külföldi gyűjtemények Apponyi-köteteinek teljességre törekvő, módszeres átvizsgálását — csupán a dedikációkra, s a kötetek utóéletére összpontosítva a figyelmet. Természetesen nem vehettem a kezembe minden, ma ismert helyen található példányát a zsolttárfrázisoknak, de a kollegiális összefogás révén nélkülözni lehetett az autopsziát.³

E vizsgálódás összegezeként elmondható, hogy nem tartalmaz szerzői kézírású dedikációt a bécsi Egyetemi Könyvtár, a budapesti MTA Könyvtára, s az ugyancsak budapesti ferences könyvtár, a győri Egyházmegyei Könyvtár, a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, a sárospataki Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára, a túrócszentmártoni Matica Slovenská Könyvtára — három példány! —, az uppsalai Egyetemi Könyvtár és a váci Egyházmegyei Könyvtár által őrzett Apponyi-kötet.

Pozitív eredménnyel járt viszont a kutatás kilenc könyvgyűjtemény 12 köteté esetében! Hazai bibliotékáink közül a OSzK, a budapesti Egyetemi Könyvtár, a Ráday Gyűjtemény, az egri és az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár példányában található autográf dedikációt. Csakúgy, mint a bécsi Nationalbibliothek, a kismartoni Esterházy-könyvtár, a colmari Bibliothèque de la Ville de Colmar, illetve a lundi Egyetemi Könyvtár őrizte kötetekben.

Az alábbiakban előbb a hazai, majd a külföldi példányokban található autográf szerzői ajánlások szövegét adom közre.

Az *Országos Széchényi Könyvtár* állományában három példány is fellelhető, ebből az első és a harmadik dedikált.

1. Generoso ac Egregio Dño Georgio Rakouiczki Suae Caes. Regiaeque Mattis Camerae Hung. Secretario Dño Amico obsmo. Author dono dedit.

Rakoviczki György a magyar kamara titkára volt, 1628-ban és 1649-ben kamarai tanácsos. A könyv későbbi tulajdonosai: Joannis Mánczikovich, Szemes Imre (1758—1824) kegyesrendi tanár, majd Apponyi Sándor.

2. Rdo admodum Dño Georgio Lippai Praeposito S. S[tephani] Dño et Afini sui amantissimo Author ddt.

Lippay György (1600—1666) szepcei plébános, esztergomi kanonok, tornai főesperes, pécsi, veszprémi püspök. 1635-től kancellár, egri, majd esztergomi érsek. — Apponyihoz fűződő viszonyát jelzi, hogy őt jelölte ki 1637-ben kelt végrendeletének egyik végrehajtójául az író.⁴

A *budapesti Egyetemi Könyvtár* mindhárom példánya dedikált:

3. Illustrissimo ac Rdissimo Dño D. Petro Pazmani Archi Episcopo Strigoniensi Primati Hungariae Legato Nato summo p. Hung. Cancellario Sac. Caes. Regiaeque Matti intimo Consiliario Patrono suo Gratosissimo Author debita obseruantiae causa obtulit.

³ Munkámhoz — főleg levélbeli információk, xeroxmásolatok megküldése révén, illetve egyéb segítséggel — köszönettel vett támogatást nyújtott: ANTALÓCZY Lajos (Eger), BOROS István (Kalocsa), ERDŐS Máttyás (Esztergom), ESTERHÁZY Péter, FONT Zsuzsa, FRANCIS GUETH (Colmar), KOVÁCS Zsuzsa, NÉMETH Attila (Győr), NÉMETH S. Katalin, NYERGES Judit, ORLOVSKY Géza, SZELESTEI NAGY László, SZÖRÉNYI László, URAY Piroška, VARGA Lajos (Vác), Eva ZELIENKOVÁ (Túrócszentmárton).

⁴ *Történelmi Tár*, 1901. 577.

A Pázmány Péter iránti tiszteletét Apponyi azzal is kifejezésre juttatta, hogy a többi példánynál diszesebb kötésű aranyozott kötetet ajándékozott neki. — A mű 1637. márc. 19-i dátummal — Pázmány halálának napja! — került a pozsonyi jezsuita kollégium tulajdonába.

4. Claustro B. Mariae Virginis et. S. Wolfgangi Frum S. Pauli Primi Eremitae debitae obseruantiae gratia Author dono dedit Confrater eorundem.

Végrendelete szerint a Nyitra megyei Elefánt községben „In Claustro S. Joannis Bapt. Fratrum Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae” szeretné testét elhelyeztetni holta után Apponyi Balázs.⁵ (E kolostoré lett később a 11. sz. alatt közölt, dedikált kötet.)

5. Generoso ac Egregio Dño Nicolao Petróci De Kassa Vara Dño et Afino obšmo Author ddt.

A megajándékozott valószínűleg II. Petrőczy Miklós volt Kassa várában. — A kötet 1691-ben a zsolnai jezsuiták birtokában volt.

A *budapesti Ráday-gyűjtemény* példánya az alábbi ajánlást tartalmazza:

6. Illustrissimo Dño D. Comiti Sigismundo Forgacz De Ghimes Author ddt.

A megajándékozott személyét nem sikerült azonosítani.

Az *egri Főszékesegyházi Könyvtár* kötetében ez a dedikáció áll:

7. Rdissimo Dno D. Thomae Balasfi El. Epo Peciensi Praeposito Posenien. Sac. Caes. Regiaequ Maftis Consiliario Dño uti Fri mihi et Patrono Colendissimo.

Balásfi Tamás (1580—1625) pécsi püspök, győri őrkanonok, boszniai püspök, szalavári apát, kapornaki és pozsonyi prépost. Váci, majd pécsi püspök. Unitárius vallásról tért át a jezsuiták hatására. Képzett latin és magyar stilisztza, Pázmány taborának egyik harcos tagja. — A könyv később az 1777-ben elhunyt Androvius Miklós, majd az egri káptalan tulajdonába került.

Az *esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár* kötetének ajánlása:

8. Rdo admodum Dño Nicolao Böythe, De Sagh Vicario Lectori Capli Metrop. Strig. Dño Amico debitae obseruantia gratia, et in memoria sui Author dedit Posony 1635 16 Decembr.

Böythe Miklós személyazonosságát nem tudtam megállapítani.

A *kismartoni (Eisenstadt) Esterházy-könyvtár* példányában az alábbi ajánlás olvasható.

9. Spbli ac Magnifico Dno D. Christophoro Banfi de Lindua Sac. Caesareae Regiaequ Mattis Consiliario et Cubiculario Debitae obseruantiae causa Author dono dedit.

Bánffy Kristóf (1577—1644) császárpárti főpohárnok, tárnokmester volt.

A *bécsi Nationalbibliothek* példánya valóságos ajánlólevelet őriz.

10. Rdissimo ac Serenissimo Leopoldo Archi Duci Austriae Duci Burgundiae Stiriae Carinthiae Carniolae Vittewergae Episcopo Argentoratensi et Passauensi Comiti Dño meo semp. Clementissimo.

Grauter affecto saepius perturbatissimo Patriae nostrae cardine, et intestino bellorum motu fortunis pene omnibus exuto nihil occurrit praesentius suo lenirem animum quam ut operi alicui bono ac pio incumbem, ut dum alii maleferiati homines, in rebellionem toto furerent impetu. Ego honesta aliqua occupatione distinerer, neque tempori illi conuenientior occurrebat materia quam. S. Regis Daudis Psalmodia et Cygnaeum illud acroama Prophaetico Spiritu ab eodem Rege sancto decantatum inter aestus et furores hostium quam eandem tenuem meam operam Sacratissimae Imperatoriae Mafti nuncupatam et oblatam esse uolui, ut ab eiusdem augustissimae Maftis suae splendore lucem suam accipiat. Vt uero mea in Serenissimam domum simul et augustissimam Austriadum fides et integritas declararetur euidentiuss Vestrae quoque Serenitati libuit de faectura lucubrationum mearum humillime offerre. Supplex oro Serenitatem Vram hoc ut obsequii ac fidelitatis meae symbolum donumque offerentis

⁵ Uo.

non aliter quam sine tae Persae aquam utraque uola haustam ac porrectam Artaxerxes acceptum habere uelit, et me in patrocinium et gratiam uti clientem humillimum suscipiat foueatque benignissimae.
Datum Viennae 10 9bris A. D. 1624.

Serenitatis Vrae
Seruus Humillimus
Blasius Apponi

A megajándékozott Lipót Károly (1586—1632) osztrák főherceg volt, Stíria urának fia, Passau és Strassburg püspöke, Tirol és Glatz grófja, Burgau örgrófja. II. Rudolf egy ideig őt szerette volna utódjának megtenni. Később kegyvesztett lett, megvált püspökségeitől és megházasodott.

A *colmari Bibliothèque de la Ville* példánya is tartalmaz autográf szerzői bejegyzést.

11. Generoso Dño Balthazari Boszani de Nagi Bosz[an] Vice Comiti Coftus Nitrien. Dño Fratri suo obseruandissimo aeternam memoriam et debiti obsequ. oblationem Author dono dedit.

Bossányi Boldizsár nyitrai alispán volt, 1622-ben követ a soproni országgyűlésen. Az akkori ellenzék egyik vezéralakja, akinek szállásán szokták az előzetes tanácskozásokat tartani. — A könyv előbb az elefánti pálos rendi Keresztelő Szent János kolostor tulajdonában volt, majd Nagyszombatra került, s a Szendeffy-könyvtárral jutott el Colmarba.

A *lundi Egyetemi Könyvtár* állományában őrzött példány is rejteget meglepetést.

12. Illustrissimo ac Rdissimo Dño D. Francisco S. R. Ecclesiae Tituli S. Syluestri Praesbytero Cardinali à Dietrichstain Eppo Olomucensi Principi Regalis Capellae Bohaemiae Comiti S. Caes. Regiaeque Maftis intimo Consiliario, eiusdemque Regnorum ac Ditionum Haereditar. Protectori Dno Suo Clementissimo.
Salutem à Deo precatur et debita offert obsequia Author.

Blasius Aponi

Contemplanti mihi uarias rerum et temporum quouis seculo uicissitudines, et praesentis et aetatis perturbatissimum simus et afflictissimum statum haud difficile fuit iudicium facere in eadem nos etiam tempora incidisse, et Ecclesiam Dei Sacrosanctam simili furore Erynnidum concitata Gygantomachia impetitam quidem sed non labefactatam; quare ut in hoc afflictissimo vos omnium et Ecclesiae Dei Cardine inter fortunarum mearum iacturas aliquid solatio caperem uisus sum non abs re facturus si ad uetera me studia reciperem et materiam tempori illi conuenientissimam assumerem, neque tunc quid quidquam praesentius occurrebat quam diui Regis et Prophaetae Sanctissimi Dauidis psalmodia quam ipse cum in similem rerum et temporum Catastrophen incidisset inter tumultus et confertissima agmina, inter aestus et insanientium aestrum ut se solatio aliquo erigerit et confirmarit in proposito animum composuit et cecinit doloribus licet undequaque circumseptus. Et quia Regis opus diuina fauente gratia perficere mihi datum est, ut illud ipsum Regi nuncuparem et deuote offerrem in sinceræ fidelitatis meae et debiti obsequii symbolum uisum est oportunissimum Cum et Augustissimus Rex et Imperator noster alter plane Dauid oiū proborum iudicio hisce periculosissimis temporibus datus esse uideatur quia uero et Illustrissima Celsitudo Vra ex eadem Austriadum domo gloriosissima uidelicet atque uictoriosissima Originem ducit Vrae quoque Illustrissimae Celsitudini faeturæ meae atque operis copiam facere uolui motus uirtutum etiam suarum prae clarissimæ laude et singulari in omnes sua beneuolentiæ Rogo itaque Illustrissimam Celsitudinem Vram hoc ut opus meum humiliter oblatum benigne excipere dignetur, animo et me gratia sua, prosequi auctumque et cumulatam reddere velit. His Illustrissimam Celsitudinem Vram diutissime ualere ex opto Datum in Korlatkü die 9 Jan. A. D. 1625.

A címzett és megajándékozott nem más, mint Franz Dietrichstein (1570—1636), olmützi érsek — bíboros, az ellenreformáció egyik vezéregyénisége, aki a morva protestánsok erőszakos megtérítését vasszigorral vitte végbe. Bocskai ellen hadvezérként is harcolt. 1610 táján őmellé szánták szónoknak Pázmányt rendi előjárói. 1618-ban, a cseh felkeléskor menekülnie kellett, de a Fehér hegyi csata után visszakapta birtokait. Morvaország helytartója, birodalmi herceg,

Protector Germaniae. Részt vett a nikolsburgi béketárgyalásokon is. Hatalmas és értékes könyvtárát 1645-ben a svédek magukkal vitték — így került Apponyi Balázs neki dedikált műve is a svéd királyi könyvtárba, majd onnan a lundi Egyetemi Könyvtárba.

JANKOVICS JÓZSEF

Ifj. Köleséri Sámuel levelei Sir Hans Sloanehoz. Ifjabb Köleséri Sámuel korának legműveltebb polihistorai közé tartozott; mint Bod Péter írja: „nem tartottak az ő idejében a két hazában hozzá hasonló tudós embert”.¹ Arról, hogy sokfelé tanult külföldön, már kortársai is tudtak, vagy tudomást szerezhettek, ha máshonnan nem, az *Auraria Romano-Dacia* című Köleséri-mű elé írt üdvözlőverséből, amit Pápai Páriz Ferenc szerzett: „Hunnia plantavit, Brito, Belga & Teuto rigavit . . .” vagyis „Hún föld szülte, az angol, a német, a belga nevelte. . .”² A versmérték betartása mind a latin eredetiben, mind a fordításban a tényleges sorrend megváltoztatásával járt, hiszen tudjuk, ifj. Köleséri Sámuel Debrecenből először Leidenbe ment, s itt iratkozott be az egyetemre 1680 február 7-én,³ és írt az elkövetkező két év során számos disputációt.⁴ 1682 májusában már Franekerben találjuk, itt kap 1684-ben teológiai doktorátust.⁵ Ami orvosi képezését illeti, azt csak prédikátori kudarca után, második külföldi útja során szerezte valamelyik német egyetemen 1685 és 1688 között.⁶ Viszont Angliába ellátogatott már 1683 nyarán, s minden jel arra mutat, hogy ekkor hosszabb időt töltött a szigetországban. Ezt tanúsítja Johannes Braunius leideni teológiaprofesszorhoz és orientalistához írt franekeri levele (keltezése 1683. július 6/16), amelynek rövidegét azzal indokolja, hogy hamarosan hajóra száll, indul Angliába. Hogy onnan visszakészült még Franekerbe, ebből a levélből tudjuk, ahol is Köleséri azt írja, arra számít „quando ex Anglia reversus fuero Gradum Doctoratus obtineam”.⁷ Mivel doktorátusát ezután tíz hónappal kapta meg, joggal feltételezhetjük, hogy a közbeeső időt teljes egészében Angliában töltötte. Sőt, mint az egyik alább közölt leveléből látni fogjuk, azt állítja, mintegy „másfél évig” élt egykor Londonban. Ez a látszólagos ellentmondás azt a lehetőséget valószínűsíti, hogy ifjabb Köleséri Sámuel nem egyszer, hanem két ízben is megfordult Angliában — először franekeri teológiai doktorátusa előtt, másodszor pedig vagy a doktorátus átvétele után, és még Magyarországra való hazatérése (1685 májusa) előtt, vagy éppenséggel második külföldi peregrinációja alkalmával.

Ennek a főntebb bizonyított angliai látogatásnak voltak családi hagyományai: az ifjabb Köleséri édesapja, a neves prédikátor Köleséri Sámuel 1655–56-ban járt Angliában, s ekkor Londonon kívül Cambridge-be is eljutott és ott az egyik kollégiumi könyvtárban olvasgatott.⁸ Fia, ha beszélni nem is, olvasni mindenesetre megtanult angolul. Erre könyvtárának angol anyagából következtethetünk: az 1745-ben készült könyvtárkatalógus⁹ angol szerzők latin nyelvű művein kívül számos olyan kiadványt sorol fel, amely mellett az „anglice” szó áll — vagyis ezeket tulajdonosuk eredetiben bírta és forgatta. Többségükben teológiai, vagy hitvitázó művek ezek, olyanok, mint Isaac Barrow írása *A treatise of the Pope's supremacy* (London, 1680), Stephen Charnock elmékedései Isten létéről (*Several discourses upon the existence . . . of God*, London, 1682) vagy John Pearson volt cambridgei tanárnak, majd chesteri püspöknek *The Exposition of the Creed* (London, 1659) című traktátusa. Útikönyvként Köleséri Edward

¹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Bp., 1982, 352–353.

² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak* (Szerk. NAGY Géza), Bukarest, 1977, 345. A magyar fordítás Tóth István műve.

³ *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*, Hága, 1875, 634.

⁴ Lásd RMK III: 3048, 3049, 3118, 3119, 3120.

⁵ *Album Promotorum Academiae Franekerensis*, (1591—1811), Franeker, 1972, 59.

⁶ BOD Péter, i. m. 352.

⁷ Leideni Egyetemi Könyvtár, kézirat: B. P. L. 246. (Másolat a budapesti Egyetemi Könyvtárban.)

⁸ Vö. GÖMÖRI György, *Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában*, ItK, 1978:4, 461.

⁹ Közzétette BERTÓK Lajos a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyvében; *Könyv és könyvtár*, 1955/II, 5—330.

Chamberlayne *Angliae notitia* című művének 1684-es tizenötödik kiadását használta, mert ez volt az egyetlen J. Playford által nyomott kiadás, amit jöllehet eltorzított formában, a katalógus feltüntet: megvolt neki továbbá az 1686-os oxfordi kiadás is. Nem érdekelten persze az sem, milyen latin nyelvű angol kiadványai voltak még Kölesérinek: a (talán még apjától örökölt?) Milton-féle *Defensio* 1649-es kiadása,¹⁰ Hobbes két Hollandiában kiadott filozófiai műve, Robert Fludd *Philosophia Mosaicá*-ja, William Camden angol történelemkönyve (1677-es amszterdami kiadás), az orvosi tárgyú művek közül pedig Theodor de Mayerne *Praxeos Mayernianae in morbis* c. posztumusz műve (London, 1690), Thomas Sydenham 1695-ben Lipszében és Nicholas Staphorst 1686-ban Hamburgban kiadott egy-egy könyve. S végül, de nem utolsósorban, ifj. Köleséri Sámuel könyvtárjegyzékén szerepel Isaac Newton *Principia mathematica* c. alapvető művének 1714-es amszterdami kiadása.¹¹ E könyvek közül Köleséri csak az 1688 előtt megjelenteket vehette Angliában, vagy Hollandiában, a többieket Bécsben, vagy Bécsből kellett beszereznie, így a Newton-könyvet is.

Sajnos ifj. Köleséri Sámuel (1683/84-es angolai tartózkodásáról egyelőre nincsenek közelebbi adataink. Idejének túlnyomó részét nyilván Londonban töltötte, ahol teológiai tanulmányokkal foglalkozott: ennek bizonyítéka a már említett angol nyelvű műveken kívül több olyan biblikritikai vagy teológiai mű, amit szintén megtalálunk könyvtárában (Thomas Goodwin, John Owen, James Usher és mások művei). Hogy ellátogatott-e Oxfordba vagy Cambridge-be, nem tudjuk: jegyzéke egyetlen cambridge-i kiadású könyvet tüntet fel, Robert Sheringham 1670-ben kiadott őstörténeti értekezését,¹² de hogy ezt Köleséri Londonban, vagy Cambridgeben szerezte-e be, a szóban forgó példány ismerete nélkül lehetetlen megmondani. Talán apjának nyomdokain járva, az ifjú magyar teológus és későbbi polihisztor elzarándokolt Cambridge-be is, de erről nem hagyott hátra följegyzést, illetve nem tett említést későbbi leveleiben.

Hollandiai teológiai doktorátusa és a lelkeszi pályától való elidegenedés után ifj. Köleséri Sámuel, mint már utaltunk rá, orvosdoktori képesítést szerzett. Természettudományos munkássága ezután bontakozott ki, és már mint az erdélyi bányák felügyelője írta meg az *Auraria Romano-Daciá*t. Erre a művére külföldön is fölfigyeltek és Köleséri utána számos német és svájci tudóssal levelezett. 1725 nyarán aztán Nagyszébenből levelet intézett Sir Hans Sloane angol orvoshoz és természettudóshoz, aki 1693 és 1712 között a londoni Royal Society titkáráként, 1727 és 1741 között pedig elnökeként működött.¹³ Ez a Sloanehoz írt első latin nyelvű levél, ami a British Library Sloane-gyűjteményében maradt fenn, (jelzete: Sloane MS 3984, 212–213/v), több szempontból érdekes. Bevezetőben Köleséri mintegy mentegetőzik, hogy ilyen távoli földről ír levelet Londonba, hogy ismeretlenül zavarja Sloanet, de hozzát teszi, hogy maga is „egykoron másfél évig lakott arrafelé”, továbbá, hogy Sloanenak a különböző tudományok terén végzett munkássága olyan híres, hogy az még „a művelt világ Ultima Thuléjéig is eljutott”. (Nagyszében Londonból nézve valóban Ultima Thulének tűnhetett. . .) Ezután mindjárt a zürichi természettudós és matematika-professzor Johann Jacob Scheuchzer nevét említi, aki szintén kapcsolatban állt Sloanennal, sőt, mint az Sloane választervezetéből kiderül, Köleséri levele is az ő közvetítésével jutott el az angol tudóshoz.¹⁴ Ifjabb Köleséri Sámuel egyébként nem csak Sloane híret ismeri, hanem egy munkáját is, a Jamaica természeti kincseiről írt könyvet, ami valószínűleg az 1696-os kiadású *Catalogus Plantarum* . . . című művel azonos, amelynek alcíme *Prodromi historiae naturalis Jamaicae, pars prima* volt.¹⁵ Köleséri udvariasan érdeklődik, vajon kollégája most min dolgozik, és elpanaszolja, milyen nehéz Angliából tudományos műveket beszerezni: hiába olvas róluk a tudományos folyóiratokban, egyébként csak csoroghat a nyála utánuk. Hanem most Sloanetól valami mást kér. Eljutott hozzá egy többnyelvű

¹⁰ Egybekötve Salmasius királyvédő röpiratával, valamint egy *Historiae Parlamenti Angliae brevium* című 1651-es londoni nyomtatvánnyal, uo. 207.

¹¹ Uo. 162.

¹² *De Anglorum gentis origine disceptatio*, Cambridge, 1670.

¹³ Sir Hans Sloane 1753-ban, kilencvenhárom éves korában halt meg.

¹⁴ Vö. Sloane levélpiszkozatával: British Library, Sloane MS 4069/fol. 175.

¹⁵ Ugyanez megjelent angolul 1707-ben, de Köleséri feltehetőleg a latin nyelvű kiadásra gondol.

Miatyánk-antológia (*Oratio Dominica*) és ennek alapján úgy találja, a vélszi (walesi) nyelv valamiféle rokonságban lehet a románnal („a moldvaiak és oláhok nyelvével”), ő ugyanis a román alapján érteni vélte a vélszi szöveget. Ha tehát Sloane el tudná küldeni Bécsbe a vélszi nyelvre lefordított *Új testamentum* egy példányát, ezzel fölöttébb lekötelezné erdélyi hívét. Köleséri itt, korának számos tudósához hasonlóan, műkedvelő nyelvészként jelentkezik, aki a román nyelvet nyilván bányafelügyelői teendői között sajátította el, s akit a nyelvek hasonlósága és különbözősége szenvedélyesen érdekel.

Erre az első Köleséri-levéltre Sir Hans Sloane hamarosan válaszolt. Válaszának teljes szövegét nem ismerjük, de annak egy része — feltehetőleg fontosabbik része — Sloane piszkozatában fennmaradt. A dátumozatlan levél közli, hogy bár a vélszi (walesi) nép eredete pontosan nem ismeretes, a nyelv maga kelta és lehet, hogy sok európai nyelv a keltából származik: így Wales lakóinak nyelve hasonlóságot mutat az ó-spanyollal, a skóttal, valamint a Cornwallban beszélt („Cornubiensis”) tájnyelvvél.¹⁶ A levél elveszett részében Sloane nyilván jelezte, hogy elküldte, vagy hamarosan elküldi Kölesérinek az általa kért vélszi bibliát.

A második, rövidebb levelet Köleséri 1729 májusában írta Sloanehoz, ezúttal Bécsből.¹⁷ Ebben gratulál az angol tudósnak ahhoz, hogy elnyerte a „híres Királyi Társaság” elnöki tisztjét. Sloane 1727-ben, Newton halála után kapta meg ezt a tisztséget és Köleséri mindenesetre egy mondatban szomorúságának ad kifejezést Newton elhunytán, noha biztos benne, Sloane méltó módon viszi tovább a Royal Society hagyományait. A levél második bekezdésében rátér a vélszi bibliára, amit ugyan már régen megkapott, de elmulasztott megköszönni, részben súlyos betegsége, részben egyéb gondjai miatt; az utóbbiakról nem számol be, csak jelzi, hogy most szerencsésen megoldódtak, mert Savoyai Jenő herceg segítségével sikerült visszanyernie a Császár kegyét. Hogy nyomatékosabbá tegye köszönését Sloane-nak, ifjabb Köleséri Sámuel leveléhez egy kis ajándékot is mellékel — egy erdélyi bányából származó aranyrögöt. A levél utolsó előtti mondatában a magyar tudós arra kéri Sir Hans Sloane-t, fogadja el küldeményét, ami „specimen auri Transylvanici liberi . . . simplici rudique lobura eruti”, vagyis az erdélyi földben „termett” tiszta aranyrög, amelyet már a római Strato talált. Köleséri ezt az értékes levelét feltehetőleg egy teljesen megbízható emberre bízta, másképp sem a levél, sem az aranyrög nem jutott volna el a londoni címzetthez.

De arra, hogy eljutott, a fennmaradt levélen kívül is van bizonyítékunk. A Royal Society 1729. június 19/29-i ülésén ugyanis Sir Hans Sloane megmutatta az aranyrögöt az egybegyűlteknak, idézett egy mondatot Köleséri leveléből, s egyszersmind öt a Társaság tagjának ajánlotta. Miután javaslatát a Társaság tanácsa következő ülésén elfogadta, illetve jóváhagyta, a Royal Society 1729. október 16/26-i összejövetelén az egybegyűlteket azt egyhangúlag elfogadták. Így lett ifjabb Köleséri Sámuel, magyarországi születésű és erdélyi illetőségű tudós, a londoni Royal Society első magyar tagja.¹⁸

* * *

Ifj. Köleséri Sámuel levele Hans Sloane-nak (British Library, Sloane 3984/212 –213v)

„Vir Illustris,

Miraberis forte, hominem Tibi ignotum, quidnam moverit, ut è remotissimis oris Angliae tamen Tuae cujus aliquando sesqui-annii accola fui, non sine voluptate gratèque, memorem Tuas interpellaret curas. Claritas Eruditionis Tuae et diffusa Rerum naturalium Scientiae existimatio, mare quo continetur Patria, quam ornas, diu transgressa, penetravit ad ultimam Literati Orbis Thulen, neque inter caeteros in Tui venerationem non invitum excivit. Si ansus hickey culpam meretur, eam in se sumet suamque esse agnoscat Vir ingenuus Helvetorum non solum suorum; verùm Literati orbis Societatumque Scientiarum

¹⁶ Ez a „Cornish” (cornwalli) néven ismert nyelv a XVIII. században kihalt.

¹⁷ Keltézése 1729. május 20., jelzete: British Library, Sloane MS 4050, fol. 118—119/v

¹⁸ A Royal Society korabeli jegyzőkönyvének megszerzéséért itt szeretnék köszönetet mondani Sir Arnold Burgennek, a Royal Society volt alelnökének, valamint a Royal Society könyvtárosának.

praeclarum decus Johannes Jacobus Scheuchzerus cujus praeconio non solum allectus, sed et humanitatis Tuae. Tibi à Gente et Litteris nativæ securus redditus, has quibus et cultus Tui et cupiditatis, quae me licet à publicis negotiis districtissimum erga Litteras meliores tenet, cum consolatione reddundans, darem Testimonium moverunt. Exarmit quidem apud me usus linguae Vestrae et distantia loci, quae nos distinguit, ut et commoditatum difficultas quid litterata Anglia agat me notitia destituat, ut ne quidem Acta Societatis Regiae quousque profecta sint, et an in latinum Idioma translata; multominus (ni paucissimos excipiam) privatorum sagacitate, in Scientia rerum naturalium ac antiquariae quousque promota, scire datum sit. Salivam quidem subinde movent, quae ex Ephemeridibus novisque litterariis ad me perveniunt, sed famem sitimque per ea impleri, spes nulla. Caetera praetereo. Historiam tamen Naturalem insulae *Jamaicae* Te Auctore contextam, et *Pembrochiam* Numophylacei descriptionem, ita in oculis habeo, ut vel solis dum adhuc vivo, perfrui posse, avidè anhelem simulque scire, in quonam nunc labore, Te Musae Tuae detineant. Si importunitati meae veniam dederis, à Tua Vir illustris humanitate, precibus contendo, ut, quod maxime Tu potes, fidam mihi dederis explanationem; quænam Gentis *Valliam* Vestram incolentis origo? cui progressus? quod Lingua antiqua, et in quantum illa ab antiquo idiomate hodie descivit? Appetitum hæc plenius scisse cievit liber Londini Anno 1700 impressus, sub titulo *Oratio Dominica Πολύγλωττος Πολύμορφος*. Quem dum volverem, incidi in Orationem Dominicam, duarum Gentium, à se mutuo distantissimarum, Lingua iisdem communi imò eadem familiari descriptam. Miratus sum Moldavorum et Valachorum Linguae adeo cognatam esse, ut dum Vallicam legerem, ab illis suam esse adferentibus, intelligerem. Quis mihi Scrupulum hujus rei eximet, an vera sit illa Valliae Vestrae Dialectus, quam Autor praefati Libri Testimonio allegatorum locorum unde Orationem ist hanc exscripsit sub Titulo Linguae Vallicae recensuit, vel si novum Testamentum Londini Lingua Vallica impressum transponi Viennam posset, majoris fidei et plenioris certitudinis argumento foret. Ingenti beneficio cumulatum me sentiam si Tua fida ac genuina informatione niquis, Valachorum origines pro Complemento Daciae nostrae antiquae, quam sub manibus teneo, ex collatione desiderata illustrare valuerò. Reciprocis Officiis pro viribus facultatum mearum adjussa Tua promptum paratumve me Tibi offero, ac quanto cujus ut Responso Tuo me digneris, eniquè contendo, qui omnem Tibi incolumitatem ac boni publici Litterarumque causa indevexas aetatis vires apprecor. Vale Vir Illustris, viveque Deo, Regi, Regno, Bonisque Litteris et me honori, Tuo assurgentem redama

Illustris Tui Nominis

assiduum cultorem Samuelem Koleseri
de Keres-Eer

Gubernialem intimum Secretarium
Principatis Transilvaniae

Cibinii Transilvaniae 20 Junij 1725

Ifj. Köleséri Sámuel levele Hans Sloane-nak (British Library, Sloane 4050/118–119v)

Vir Illustris & Excellentissime,

Virtutis Tuæ, meritorumque famam, intra Continentem Britanniae se continere non sinit salutis publice, privataque emolumentum, incrementi scientiarum ad usus vitae directarum, ad illos quoq(ue) qui longe a vobis disserti sunt sub Tuo praesidio perventura(e) utilitatis fiducia; quin mare plenis velis transvectam amplectentur exteri, nec vulgari solatio perfusi, de duplici quo dignissimus es, Collegii videlicet Medicorum inelytaeque Scientiarum Societatis Praesidii munere, Tibi, suisque gratularentur. Exhibuisti, ut caetera laudis meriti jure, in Te redundantis momenta praeteream, indolis Tuæ Societatisque cui praes, characterem ex quo noscaris etiam ab ignotissimis, in Oratione qua Serenissimum ac legitimum Walliae Principem Regnorum Magnae Britanniae haeredem, Tuo, Tuorumque nomine compellasti. Dolebit quidem illustris Newtoni antecesseris Tui obitum litteratus Orbis; at non lugebit diu cum ex utilitate pensaverit, gloriam Litteratae Britanniae revixisse in Sloanio; Successoremque decus esse Gentis ac defuncti Praesidis experimento pensabit. Propterea amaris a Majestatibus Britannorum;

carus es indigenis; amandus ac venerandus ab exteris, qui Tuo ut assurgeant honori non decrunt officiis, nec honesta lassabuntur aemulatione.

Ego quidem tanti non sum, ut a me honori Tuo quidnam accedat; rariens tamen praeco et inter suaves, sonorosque sonos aliquando interstrepit, nihil omnis de contiguo Praesidii munere e longinquo Tibi gratulor, vitam opto incolumem, Genti, et Societati gloriosam; exteris è luce Tua illustrandis proficiam. Plura jam pridem ad Te dedissem, posteaquam ad honoratissimas Tuas, quibus unacum Walliae vestrae Bibliis me beasti, et accessum ad Te apernisti, debito grati animi obsequio, responderam, in graves morbi, et negotia diutiùs ac ultra quam sperassem ab intentione mea me elisissent; nunc jam recuperata valetudine Caesaris benignitate et immortalis gloria dignissimi primi ministri Eugenii Principis patrocínio fretus, redeo ad meos; unde, pratermissa supplebo, vicesque, Deo vitam et vires largiente agam, Genti Britannae Tibi Societatisque Scientiarum deditissimi. Licet eo numero quo plures exteri gaudent, comprehensus non sim; opto tamen Te Praeside adnumerari eorum catalogo, qui Illustrem Praesidem in inelyta Societate non minus quam Societatem in Praeside pigi cultu et aestimio praesequuntur, Institutioque conatibus si non digna saltem non ingrata confrendo, se succolare nituntur imparibus licet numeris. Vale Vir Illustris et Specimen auri Transilvanici liberi, apyri, è primo post terrae corticem Strato, simplici rudique lobura eruti, accipe. Vale iterum, et fortunatis laboribus diu vive, redama

Illustri Nomini Tuo

deditissimum

S. Koleserium a Keres-Eer

Complarium Regiminis Caetero Regii in

Princip. Transylvaniae

Vienna, d. 20. Maji 1729

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának két XVII. századi német nyelvű újságleveléről. A legrégebb ismert nyomtatott újságlevelét 1475-ben, olasz nyelven készült, és Caffa városának a törökök általi elfoglalásáról adott hírt. E nyomtatott újságok szokásos címei a *Relatio*, *Aviso*, *Neue Zeitung* voltak, és mindig valamilyen aktuális eseményről szóltak. A szövegen kívül gyakran találunk bennük illusztrációkat is. Megjelenésük esetleges volt: szabálytalan időközökben láttak napvilágot, a terjedelmük sem haladta meg az egy-négy lapot. A XVII. század elején, a postakocsi-járatok megindulása után, 1609-ben született meg az igazi időszakos sajtó az augsburgi *Aviso* és a strassburgi *Relatio* megjelenésével, melyek hetente jutottak el olvasóikhoz. Németország után hamarosan más országokban is napvilágot láttak az első időszakos kiadványok.¹

A hírlapok mellett azonban továbbéltek az aktuális eseményekről — elsősorban a törökellenes harcokról — szóló tudósítások, beszámolók is, amelyeket Benda Kálmán a későbbi újságok különkiadásaiival rokonít.² Ezek a tudósítások nagy közönséget vonzottak és egyre nőtt a népszerűségük.

Polgár Vilmos szerint a XVII. század második felében az olasz újságok éppen a magyarországi eseményekről való beszámolásnak köszönhetik első népszerűségüket; közülük egyik-másik kizárólag a török—keresztény háborúk hírszolgálatával foglalkozott, néhány nyomda pedig valóságos központja lett a magyar tárgyú sajtótermékeknek (így a római Mutij, a milánói Marc'Antonio Malatesta, a modenai Degni, a bolognai G. Monti és a velencei Albrizzi és Prodocino).³

¹ FULÖP Géza: *Sajtótörténet, sajtóismeret*. 5. kiad. Bp. 1988. Tankönyvkiadó. 13. p.

² BENDA Kálmán: *A törökök német újságírodalma. A XV—XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. Bp. 1942. 194—276. p.

³ POLGÁR Vilmos: *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben*. Pannonhalma, 1942. 59 p. — Az érdeklődés egyrészt Magyarország közelségének, másrészt a császári seregben harcoló nagyszámú olaszoknak szólt.

A törökellenes harcok nyomán születő magyar vonatkozású újságlevelek jó néhány darabja megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményében. Bennünket jelen esetben az 1688. évi, Székesfehérvár visszavételéről tudósító relációk foglalkoztattak, amelyek közül kettő olasz, négy pedig német nyelvű.⁴

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őriznek egy XVII. századi kolligátumot (jelzete: RM IV.1021), amely két eddig ismeretlen, német nyelvű újságlevelet foglal magában. Mind a kettő Székesfehérvár 1688. évi ostromával foglalkozik, két-két levél terjedelmű, keltezetlen, sem a nyomtatás helyét, sem a nyomdászt nem közli. Betűik és díszítőelemeik azonossága miatt feltehetően ugyanabban a műhelyben készültek, tartalmuk pedig arra utal, hogy a májusi ostromot követően — nagy valószínűséggel Bécsben — jelentek meg.

Az első újságlevél címe: *Umständlicher Bericht von bisheriger Einschlies-|sung und Ubergab der Ungarischen berühmten|Stadt und Vestung Stulweissenburg.*|| H. é.ny. n. 4° 2 lev. Koll. 1.

A szöveg keletkezésének pontos időpontjához a 2a oldal segít hozzá, ahol is a Bécsben időző török követekről az alábbiak olvashatók: „Da dann gestern sich die Deputierte abermal bey deroelben [a badeni őrgófról van szó] einfanden, und ihro den Rock küseten. Nachdem sie hierauf die Accords-Puncte eigenhändig von Ihro Durch[|aucht]... überkommen hatten, sind sie hierauf auf der Post wiederum nach Stulweissenburg aufgebrochen”: vagyis — miután Badeni Hermann, a haditanács elnöke, május 15-én fogadta a törököket — a tudósítás május 16-án kelt.⁵

A második újságlevél címe: *Abermaliger ausführlicher Bericht|Betreffende|Die Eroberung Stulweissenburg.*|| H. é. ny. n. 4° 2 lev. Koll. 2.

A dokumentum keletkezéséhez a szövegben szereplő két dátum adja a kulcsot: a három török parancsnoknak a badeni őrgófróhoz írt levele május 22-én kelt (2a), a tudósítás javát kitevő hadileltár és szemle pedig május 23-án ért véget Székesfehérvárott.

A két újságlevéllel tárgyilagosságuk és adatgazdagságuk miatt érdemes megismerkednünk — noha az események más forrásból is ismertek⁶ —, hiszen közvetlenül azután jöttek létre, hogy a város a török uralom alól felszabadult.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ha összevetjük a fentieket az Apponyi-gyűjtemény újságleveleivel — elsősorban persze a német nyelvűekkel — szembeötlik mindjárt a tartalmi azonosság: ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy sem szerzőik, sem nyelvhasználatuk, sem helyesírásuk nem azonosak. (A magyar személy- és földrajzi nevek írásában is jelentősek az eltérések.)

Annál meglepőbb viszont a XVII. század nagy történelmi szintézisének, a *Theatrum Europeum* 13. kötetében megtalálható szövegével való egybeesés.⁷ Bár csak a kapitulációs szerződés pontjait és a török parancsnokok leveleit vetettük össze, megállapítható, hogy a *Theatrum Europeum* szerzője csupán egy-két szót változtatott meg. Mindössze jelentéktelen helyesírási eltérések mutatkoznak, amúgy a két „Beszámoló” szó szerint került be a szövegbe.

Sebestyén József Giovanni Paolo Zenarolla, székesfehérvári prépost, *Operationi di Leopoldo Primo . . . anno 1688.* (Bécs, 1689.) című munkájának vonatkozó részeit vetette össze, és talált szövszerű megfeleléseket. Lehetséges, hogy a névtelen tudósítások szerzőjeként Zenarollát feltételezhetjük? Vagy ő

⁴ Lásd APPONYI Sándor: *Hungarica*, 2. köt. Bp. 1902, illetve *Hungarica*, Bd. 4. München, 1927: App. 1376, 1382 (1383) és 1386, 2315; App. M. 221 és 354.

⁵ JENEI Károly: *Székesfehérvár körülvétele és visszafoglalása 1688-ban*. In: Fejér megyei történeti évk. 5. Székesfehérvár, 1971. 7–22. p.

⁶ SEBESTYÉN József: *Székesfehérvár felszabadulása a török uralom alól*. 1688. május 19. Székesfehérvár, 1929. 74 p.

⁷ *Theatri Europaei continuati Dreyzehender Theil*, . . . Insgesamt aus der Sachen, und dero warhafften umbständlichen Verlauff, vermittelst von hohen Orten gesuchten, und communicirten Actis und Urkunden zusammen gezogen; . . . Franckfurt am Mayn, gedruckt bey Johann Görlin. Im Jahr M DC XCVIII. Székesfehérvárról: 263–274., az alkupontok a 265., a török parancsnokok levelei a 266–268. oldalon.

is csak forrásértéke miatt használta ezt a két újságlevelet? (Az viszont tény, hogy a székesfehérvári Szt. Miklós templom prépostja már Buda 1686-os ostrománál is jelen volt, és az eseményeket könyvbbe foglalta.* Ott volt Székesfehérvár 1688. évi ostrománál is.)

Úgy véljük, háromszáz évvel Székesfehérvár visszavétele után is jó néhány részletre fény derülhet még az előkerülő nyomtatott és a fel nem tárt levéltári források nyomán.

* * *

RÉSZLETES BESZÁMOLÓ SZÉKESFEHÉRVÁR, A HÍRES MAGYAR VÁROS ÉS ERŐDÍTMÉNY KÖRÜLZÁRÁSÁRÓL ÉS ÁTADÁSÁRÓL

Miután isten különös kegyelméből az ottomán barbárok ellen, a különböző, diadalmas császári fegyverekkel kivívott nagyszerű győzelmek révén úgy alakult, hogy ezáltal három jelentős helység, Sziget[vár], Kanizsa és Székesfehérvár, és még további helységek is, melyek a Tisza és a Maros között fekszenek, elvágattak: akkor a császári kormány arra az igen bölcs elhatározásra jutott, hogy a fentemlített fontos helységeket szoros blokád alá vonja, hogy azok a legnagyobb ínségben és minden élelmük fogytával, magokat megadni kényszerüljenek. Végülis előszörre Eger váránál került erre sor, mint amelytől tizenhárom grófság, vagyis egész Felső-Magyarország felszabadítása függött. Eme helység átadásával az Erdélyig terjedő országrész jórészt biztonságba kerül, ugyanakkor pedig a munkácsi várvédőket kétségbeesett helyzetbe juttatja. Amint a fenti javaslat az udvarnál kedvező fogadtatásra lelt, sor került a megvalósítására. Minthogy őfőméltósága, a bajor választófejedelem,* amint az előző hadjárat kezdetén is, már ott táborozott hadával, a császári udvar indokai nyomán, érett megfontolás után, jónak látta azt a helyet** Doria márki úr parancsnoksága alatt körülzáratni. Ezután a szerencsés várátadás meg is történt, amely a munkácsi várórségben nagy rémületet keltett, majd pedig arra indította őket, hogy magukat törvényes királyuknak és uralkodójuknak alávéssék. Eme fenséges hódítások nyomán ócsászári felsége megparancsolta, hogy ugyanilyen intézkedésre kerüljön sor Székesfehérvárnál; mivelhogy a helység [védői] kitérőseikkel és portyáikkal egész Budáig naponta sok kellemetlenséget okoztak, sőt Esztergom, Győr és Komárom környéke sem volt biztonságos miattuk. Ezért tehát a császári felség úgy határozott, hogy a várost magyar hadakkal kissé körülzáratja. És miután őfőméltósága, a bádeni őgróf úr most februárban saját ügyeiben hadvezetőségével Győrben időzött, jónak látta a várost (melynek nagy ínségéről elfogott levelekből értesült) úgy körülzárni, hogy abból lélek se tudjon se ki-, se bemenni. Mégis a kedvezőtlen időjárás és egyéb nehézségek miatt lassan haladtak az előkészületek. Míg nem őfőméltósága úgy határozott, hogy formális blokád alá vonják, és ehhez néhány német csapat mellett a főparancsnokság magyarjait, a gróf Batthyány [Ádám] úr alatt szolgáló katonaságot is beleértve, használják fel; amazt báró Areyzaga ezredesnek, Leopoldstadt parancsnokának, emezt Batthyáynak vezetése alatt. Mindezt pedig azzal a szándékkal, hogy ha ez az előjáték semmilyen eredményt nem hozna, igazi ostromba kezdenek. A császári udvar parancsát hamarosan végrehajtották, őfőméltósága leghathatósabb támogatásával. Eközben a Győrben összegyűlt német katonaság a tüzéséggel egyetemben április végén Palota ellen vonult, hogy ott a főparancsnokság hadaihoz csatlakozzék, s május 1-én megérkezett Székesfehérvár alá. Ott azután Areyzaga ezredes legott hozzáállott a vár szoros körülzárásához; csapataival a Budai kapu jobboldalán, a Bodajk patak partján, valamint a Palotai kapuval szemben foglalt állást, míg a Sárvíz innenső partján, egész a fent említett

* ZENAROLLA, Gio(vanni) Paolo: *Relatione esatta, e distinta sopra la operazioni, fatte dopo l'Assedio di Buda ... 1686*. In Vienna, appresso Gio Van Ghelen, 1687. 12 4 lev., 140. p. — Magyarul is olvasható: *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*. Bp. 1986. [93] - 180. p.

* Miksa Emánuel

** Egert

Budai kapu baloldalig terjedő szakaszon a győri vicegenerális* táborozott a főparancsnokság magyarjaival. Mindezek ellenére a barbárok nem csüggedtek el, hanem hamarost gyalogok és lovasok törtek ki a várból, elszánt védekezésük jeléül, mely összecsapás mindkét oldalon áldozatokat követelt. Úgyhogy mind a három pasa, mind a védők május 4-ig nagy elhatározottságot tanúsítottak. Ezen a napon érkezett meg Batthyány generális úr a csapatával. Amikor a törökök meglátták, hogy a Sárvíz mentén akarnak táborozni, mindent megtettek, hogy ágyúlövésekkel elűzzék őket. Időközben elfogtak egy törököt, aki feltárta a védők szorult helyzetét.

[Május] 5-én egy előkelő török szabadon engedett egy keresztény magyar nőt — annak 4 éves gyermekét magánál tartva —, akit biztosított arról, ha őt tekeres dohányt küld neki, a gyermekét is szabadon engedi. Ez az asszony is megerősítette, hogy milyen nagy az élelmiszerhiány, és azt mondta, valamennyien a vár átadására hajlanak, a janicsáragát kivéve. 6-án a törökök bátorságukról tettek tanúbizonyságot, amikor újból kicsaptak a németekre; ezalatt Areyzaga ezredesnek alkalma nyílt a Bodack [Bodajk] patak mentén lefelé, a várhoz közelebb nyomulnia, és az előrsök egy ágyúlövésnyire közelítették meg a várost anélkül, hogy ezt bárki megakadályozta volna. Dél tájban egy keresztény parasztember jött ki a várból, aki elmondta, hogy a vezír, látva a magyarok állhatatos bátorságát s a németek közelségét, elment a pasához, és vele étkezik. Ebéd után mind a ketten elmentek a janicsáragához, akinél hosszasan tanácskoztak. 2 óra tájban egy fiatal török szökött ki a várból és megerősítette a fentieket; 4 órakor a fentnevezett parancsnokok egy jólöltözött törököt küldtek a mieinkhez, aki az előrshöz ment és azt mondta: két magyar tiszttel kíván beszélni, akik hamarosan meg is jelentek. Ezalatt még többen is kijöttek a várból, különösen nagy bátorsággal és jókedvvel. Egy lovas közülük azt kérdezte: mit akar a seregünk? Mire azt felelték: a várost akarjuk. Ezen még gondolkozni kell — válaszolta amaz. De mind azt kívánta, hogy a mieink a feltételeiket papírra vessék, s maguk is néhányat szabhassanak összevetésül, s hozzáfűzték: nem remélhetjük-e mi is, hogy az egriekhez hasonlóan, alku-pontjainkat a nagy római császárhoz elküldhessük. Azt a választ kapták: az udvar ilyen engedélyt nem adott, de utánanéznek, részesülhetnek-e ilyen kedvezményben.

7-én megkapták írásban azokat a feltételeket, amelyekre át kell adniuk a várat. Ők viszont megígérték, s a szakállukra is megesküdték, hogy a választ írásban Abdolr [Abdola] Aly bejjel és Zorbosia bejjel kiküldik: ezek 8-án reggel 10 órakor meg is jelentek egy harmadik kíséretében, hogy a három parancsnok, a védők és a lakosság nevében alkut ajánljanak. Végül aztán a mieink néhány pontot kibővítettek, melyeket a törökök ad referendum bevettek, hogy a szokásos divánban avagy tanácsban megvitassák; azzal az ígérettel, hogy a válasszal mielőbb visszatérnek, később az említettek a választ táborunkba visszahozták, amelyet a három pasa és valamennyi védő teljes beleegyezésével aláírtak, hogy ugyanis mutatis mutandis ugyanúgy, mint az egriek, egyezséget kívánnak kötni. Erről aztán a győri vicegenerális, gróf Zichy úr szerda** este beszámolót küldött őfőméltóságának, a bádeni őrgróf úrnak, aki azonnal Laxenburgba indult, hogy őcsászári felségét a szerencsés sikerről tájékoztassa. Hamarosan eztán elindult a fenti táborból Areyzaga úr, Joh[ann] Jacob Fischer mérnök úr, őfőméltóságának és más magasrangú minisztereknek, valamint a felséges kamarához szóló levelekkel. Ezekből szereztek tudomást a fenti siker részleteiről. A barbárok csak akkor menthetik meg életüket, ha hajlandók Bécsbe követségbe jönni, s őfőméltóságához, az őrgrófhöz folyamodva, közbenjárását kérni őcsászári felségénél, a legkegyesebb és jóságosabb úrnál, hogy a bajtársaik által is elfogadott alku-pontokat a legkegyesebben aláírni szíveskedjék. Amikor 13-án Aly aga és Alay bej Bécsbe érkezett, egy bizonyos államtisztviselő kíséretében kocsit küldtek értük. S mivel későre járt, az Arany ökörhöz címzett fogadóban szállásolták el őket. Megparancsolta legott a főtölmácsnak, Marco Antonio Mamuka Della Torre úrnak, hogy legyen szolgálatukra az asztalnál, kinek biztatására és jó modorát látva nagy élvezettel ettek, és először ő római császári felségének, majd a vezír (ahogy ők nevezik), vagyis őfőméltósága, a haditanács elnökének egészségére ittak, aki nekik a kívánt satisfactiót megadván, a győri vicegenerális urat, gróf Zichy urat további hírekkel Laxenburgba küldte. Miután 14-én reggelre az alku-pontokat lefordították, arra kérte

*gróf Esterházy János

**május 11-én

őfőméltósága a két küldöttet, hogy keressék fel őt palotájában. Ezután személyesen Laxenburgba indult, hogy ősászári felségét tájékoztassa. Majd a szokásos megbeszélés után, mely szerint a követek térjenek vissza, őfőméltósága ismét visszatért Bécsbe. Ott aztán tegnap* őt ismét felkeresték a követek, és megescskolták a ruháját. Miután az alkupontokat őfőméltóságától személyesen, különös szerénységgel és náluk egyébként teljesen szokatlan alázattal átvették, postakocsin elindultak ismét Székesfehérvárra Zichy vicegenerális úr kíséretében, aki egész télen nagy bátorságról tett tanúbizonyságot katonáival együtt.

Alkupontok, amelyekre Székesfehérvár megadta magát, s melyet megkötött gróf Batthyány Ádám generális úr, galánthai Esterházy [János], győri vicegenerális úr és báró Areyzaga úr, a német sereg ezredese, továbbá a vezír pasa, Ahmet pasa és Zaghargi pasa, a janicsáraga.

1. A vár és a város mindennemű municióval, valamint a tüzérségi eszközökkel és ami hozzátartozik, a harangokkal, órákkal és mindennel együtt, ami közös használatra szolgál, csalárdság nélkül a császári hadaknak átadassék. Ugyanígy minden akna, legyen az a vár alatt vagy az elővárosokban, felfedeztessék.

2. Szabad elvonulás engedessék mind a védőknek, mind a lakosságnak, s feljogosítatnak felső és alsó fegyverzetük, egyéb vagyonuk, lovuk és egyéb állatok elvitelére anélkül, hogy bárki megrövidíttessék.

3. Azon keresztény asszonyi személyek, akik rabszolganők lettek, és 18 évesek vagy ennél fiatalabbak, s gyermekeik vannak, azok gyermekei maradjanak apjuknál, ők viszont a mienkhez kerüljenek. Akik azonban 18 évnél idősebbek, szabadon eldönthessék, itt maradnak-e vagy a törökökkel elvonulnak-e. A 18 évnél fiatalabb férfi vagy nőnemű [keresztény] személyek azonban csalárdság nélkül szolgáltatassanak ki a mieinknek. Amennyiben azon törökök közül valaki keresztény hitre áttérni kívánna, senki se merészelje abban megakadályozni.

4. A törököknek 300 kocsi rendeltessék, hogy rajtuk holmijukat Szt. Katalin szigetéig elvihessék, ahol nékik 70 hajó, vagy ha ez is kevés, még több, rendelkezésükre álljon, melyeken biztonságban távozhattak. Addig viszont, amíg a kocsikat megrakják és a védők valamennyien kivonulnak, a legelőkelőbb törökök közül néhányan túszként szolgáljanak.

5. Az elvonulásnál elégséges számú német és magyar tiszt kísérje a távozókat a Dunáig, és aztán tovább a legközelebbi török helységig. Közben a törökök a legelőkelőbbek közül túszoikat hagyjanak Eszéken, amíg a keresztény konvoj és hajóhad vissza nem tér. Ezután a visszatartott túszoikat is elbocsátassanak.

6. A városban található valamennyi keresztény rabszolga, legyen az öreg vagy fiatal, az egyezség után azonnal szabadon bocsátasson.

Ezen egyeztetett alkupontokat mindkét oldalon a fent nevezett tábornok urak és pasák aláírták.

* * *

ÚJBÓLI RÉSZLETES BESZÁMOLÓ SZÉKESFEHÉRVÁR BEVÉTELÉRŐL

Miután május 19-én a törökök Székesfehérvárról kivonultak, és a Mieink viszont szép rendben bevonultak, a következő 20-i napon a győzelmek adományozója tiszteletére solenn Te DEUM laudamuszal köszönet mondatott, melyet Pautus Seceni**, Veszprém és e helység püspöke intonált. A helyzet tökéletes megoldásával; és azután hamarosan sor került az anyag- és élelmiszerraktárak vizitációjára, ahol az alábbi készletek találtattak.

* május 15-én

** Széchényi Pál

Inventarium a nagy és kis lövegekről, a municióról, tüzszerszámokról és más hadieszközökről, ahogy Székesfehérvárott találtak.

2 török tarack, az egyik 4, a másik 6 fontos.

1 német tarack, 60 fontos, 1642-ből.

1 török ágyú, 48 fontos.

3 ágyú Rudolf császártól, 40 fontos, kettő 1596-ból, egy 1598-ból való.

1 ágyú, 40 fontos, II. Miksától, 1569-ből.

2 török ágyú művészi vésettél, 36 ill. 28 fontos.

3 24 fontos ágyú II. Rudolftól, 1596-ból.

1 csataágyú, 18 fontos, II. Rudolftól, 1598-ból.

1 csataágyú, 14 fontos, II. Miksától, 1571-ből.

1 hosszú török ágyú, 13 fontos.

2 török csataágyú, 12 fontos.

1 ágyú, 12 fontos, Ferdinánd királytól, 1533-ból.

3 ágyú Joh. Friedrichtól, Szászország hercegétől, 1553-ból, két 10, egy 8 fontos.

2 falconett, 6 és 7 fontos, Ferdinánd királytól, 1531-ből.

1 falconett 7 fontos, II. Miksától, 1571-ből.

1 hosszú török ágyú, 4 fontos.

1 hosszú, vésett ágyú, 4 fontos, 1511-ből.

1 ágyú, 4 fontos, Székesfehérvár címerével.

1 hosszú török csataágyú, 3 fontos.

5 kis török ágyú, 3 fontosak.

1 kis ágyú, 3 fontos, III. Ferdinándtól, 1653-ból.

1 kis német vaságyú, 3 fontos.

6 kis török ágyú, harmadfél fontos.

1 kis német ágyú, harmadfél fontos.

9 török falconett, 2 fontosak.

2 falconett, 2 fontosak, Ferdinánd királytól, az egyik 1531-ből.

1 ugyanilyen, a jelenlegi csász. felségtől, Lipóttól, 1663-ból.

4 török falconett, úgy másfél fontosak.

2 német falconett, másfél fontosak, 1531- és 1584-ből.

6 rossz török falconett, kb. 1 fontosak.

3 német falconett, kb. 1 fontosak.

5 rossz török falconett, talp nélkül.

3 rossz török falconett, eléggé sérült állapotban, talp nélkül.

1 vasból készült török falconett, negyed fontos.

2 kis ágyú, 10 és 4 unciasak, hozzá 79 ágyúgolyó.

5 gyújtómozsar; az egyik 200 fontos, Miksa császártól, 1513-ból. A többi 100, 40, 28 és 20 fontos.

688 hordó azaz mázsa* jo puskapor

Egyéb puskapor, minőségben a fentiekhez nem hasonló és részben nedves, nem hordóban, hanem nedves pincékben tárolva, különböző nagyságú halmokban áll; 232 hordóra becslve.

Egy másik helyiségben, egészen silány edényekben 50 hordó puskapor, összesen körülbelül 970 mázsa.

170 mázsa ólom.

77 török kanóc.

15 db 60 fontos és 10 db 30 fontos töltött bomba.

118 db 50 fontos és 399 db 30 fontos üres bomba.

4500 töltött és 2500 üres kézigránát.

128 db 10 fontos és 37 db 6 fontos üres gránát.

* Zentner

10 000 db gránáthoz való cső.

3256 db 40 fontos ágyúgolyó, 1600 db 36 fontos, 2081 db 24 fontos és 1000 db egyéb nagyságú golyó, 3500 golyó a rossz falconettekhez.

15 láda, kisméretű muskétagyolyókkal.

2 láda jó pisztolytöltet, 1 láda tönkrement töltettel.

1 muskéta, hatszögletű csővel, mely lovon használható.

18 nagy muskéta, jó állapotban és 54 db használhatatlan.

19 db felajzatlan török ij és 3 láda nyilvessző.

41 pajzs.

60 új, török patrontáska és 85 db löporszarú.

486 különböző janicsár-puska.

69 tűzvető, amelyet támadásnál használnak.

Nagy mennyiségű kampó, nyársak, aknász kalapácsok, csákányok, lapátok, emelőrudak és hasonlók, nyéllal és anélkül.

16 db török ágyúkocsi, mindenféle egyéb szekér, ágyútalpak vasalt deszkákkal, német mintájú kerekek és egyéb, a kocsikhoz tartozó fanemük.

2 üllő és a hozzá való fűjtatók.

20 000 batteria mindenféle szög.

40 mázsa vas és 20 mázsa egyéb vasalat az ágyúkhöz, kocsikhoz, kerekekhez.

1 db kúthoz való fémkerék.

1 erős török kötél, közel 100 öl hosszúságú, különböző vastagságú és szélességű zsinetekkel egyetemben.

20 mázsa jó állapotban lévő és 7 mázsa régi, tönkrement gyapjú.

Nagyon sok bőr puskaporzsák.

43 tucat szőrből készült homokzsák.

2 bronz és 1 cseréppalack, kőolajjal töltve, mindegyik 80 fontos.

4 mázsa szurok.

19 db török ágy-takaró.

Egészen 23-ig folytatódott az eszközök, erődítések és a helység állapotának a vizsgálata. És kitűnt, hogy a helység inkább a mocsaras talaj, mint a megerődítés miatt áll szilárdan. Mindössze három kaput figyeltek meg; egyikük fallal volt körülveve, a másik azonban alig volt erődítve, s a harmadik csak kissé volt palisádokkal körülkerítve.

Így a helységnek csak három, kváderkövekkel kirakott védbástya van, amelyek azonban alacsonyak. Egyébként körös-körül mély, széles és most vízzel borított mocsár veszi körül a várat. A városban kb 200 ház van, de csupán fából, régi módon épültek és többnyire dűledező állapotban. Messzebb egy szép előváros csatlakozik hozzá.

Miután a most leírt mértékben mindent szemügyre vettek, Batthyány generális úr azon fáradozott, hogy ócsászári felsége ama parancsának eleget téve, hogy a helységet német legénységgel lássa el, a helységbe 500 németet helyezett el, a magyarok viszont, a lovasok és gyalogság, az elővárosokban maradtak további császári parancsig. Eközben levelek érkeztek a helységet feladó vezirtől, közülük az egyik őfőméltóságának, a bádeni őrgrófnak szolt, az alábbiak szerint:

Legboldogabb, legtehetségesebb és legudvariasabb fejedelem, a római császár nagy vezírje, legkedvesebb barátunk és testvérünk! Szívélyes üdvözetünk mellett tudatjuk nagybecsült személyével, miképpen érkezett meg itt nálunk a ti legjóságosabb és legdicsőbb császártok fenséges határozata a legjobb időben; mind ez, mind az ön nagyon udvarias és barátságos levele, nem kevésbé két követünk, Aly aga és Aly bej iránt tanúsított nyájas figyelme rendkívül megvigasztalt és megörvendeztetett bennünket. Szinte nem is tudjuk, hogyan köszönjük meg, hogy isteni előrelátással nemcsak velünk, hanem valamennyiünkkel, az ön közbenjárására, a dicsőséges császár jóvoltából — akit ezért a Mennybéli isteni kegyelmével jutalmazzon meg — oly kegyesen bántak.

Miként aztán a legmagasabb rendelkezés következtében, melyet az ön császára írt alá, az ön tisztelt gróf Batthyány generálisa, más tisztekkel egyetemben, nem engedte, hogy a városból való elvonulásnál vagy a Dunához vezető úton bármelyikünknek a legkisebb baja essék. Úgyhogy a legnagyobb rendben érkezünk a kíséretül rendelt németekkel és magyarokkal Gian Curtaranhoz [Szt. Katalin sziget]. Innen írjuk Felsőgednek, ki oly kegyes volt hozzánk, ezt a levelet, és küldjük lábaidhoz, hogy a világ tudomást szerezzen erről az őszintén megkötött és híven betartott egyezségről. Egyébként reméljük, hogy ha a hajók készen állnak, reggel időben elindulhatunk: kérjük tehát Istent, hogy ezentúl is tegye boldoggá. Kelt 1099-ben, Regeb havának 23. napján, azaz 1688. május 22-én.

Isten szolgálói

Ahmet vezír,

A parancsnok,

Zagargibassi Osman, janicsárága

A másik, gróf Batthyány úrnak írt levél így szólt:

Hűséges és tisztelt barátunk! Többrendbeli, személyének szóló üdvözetünk mellett nem mulaszthatuk el, hogy közöljük önnel, szerencsésen megérkeztünk Gian Curtaranra; s hogy legkegyelmesebb császártok és a nagyvezír, a bádeni fejedelem és főparancsnok határozata nyomán, a legnagyobb gyorsasággal és Zichy István úr, továbbá alárendelt katonái jó kísérete alatt rendben és sértetlenül valamennyien megérkeztünk, a Budán parancsnokoló generálisnak is a legjobbakat kívánva; mivel az ígért hajókat a meghatározott helyen indulásra készen találtuk, isten akaratából holnap reggel folytatjuk utunkat a Dunán, melyet méltósággal ezennel közlünk. Isten adjon hosszú, boldog életet.

A vezír

A parancsnok

A Zagargibassi

Nagyon nagyok voltak ugyan ezek a megaláztatások, de még nagyobb volt a barbárok megdöbbenése, amikor látniuk kellett, hogy őket négyezer ember — többnyire gyalogok — arra kényszeríti, hogy elhagyják a várost, jól látván, hogy hiába reménykednek felmentő seregben, és hogy minden idevezető utat lezártak. Mint ahogy most hasonló félelemben él a szigeti és a nagykanizsai vár is. Végül úgy tűnik, mintha az itteni legmagasabb vezetés a fenti várak rendes, szoros ostromzárral történő körülzárását javasolná. Mely tervet az Isteni Gondviselés szerencsésen valóra is váltsa, felülmúlhatatlan császárunk világraszóló hírnevének minél nagyobb elterjedésére.

MURÁNYI LAJOS

Bod Péter levele Cornides Dánielhez. Bod Péter (1712—1769) tevékenységéről az utóbbi évtizedekben mindössze néhány apróbb adalék jelent meg. Kéziratok művei kiadatlanok, hozzáférhetetlenek,¹ levelei közül keveset ismerünk. Az ismert levelek egyikében, az 1753-ban Szilágysomlyói Halmágyi Istvánhoz címzettben² munkamódszeréről tájékozódhatunk. A *Dacia Litterata* címen tervezett művében Czvittinger írói lexikonát³ tekinti példának, ha csak segítői és barátai mást nem tanácsolnak neki. Vallási különbségtétel nélkül a négy bevett felekezet mintegy 300 képviselőjéről akar tájékoztatást nyújtani.⁴ Ámde a 18. századi Erdélyben is hiányoznak azok a körülmények, amelyekre támaszkodva dolgozhattak másutt a tudósok („Bibliothecae, Notitiae et Historiae Literariae, communicationes etc.”). A

¹ Felsorolásunkat ld. SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátonyi Bod Péter élete és művei*. Budapest, 1899. 195—220.

² A levelet kiadta KELEMEN Lajos (*Erdélyi Múzeum*, 1907, 328—330).

³ CZVITTINGER, David, *Specimen Hungariae literatae*. Francofurti et Lipsiae, 1711.

⁴ Kéziratban maradt adatgyűjtése 282 író életét és műveit ismerteti. Vö: SÁMUEL i. m. (I. jegyzet) 212—214.

Umständlicher Bericht von bisheriger Einschließung und Übergab der Ungarischen berühmten Stadt und Festung Stulweissenburg.

Dennach aus sonderbarer Göttlichen Güte/ vermittelst verschiedenen/ wider die Ottomannische Barbarn/durch die si-greichen Käyserlichen Waffen erhaltene herrliche Victorien/ es dahin kommen/ daß hierdurch die drey importante Plätze/ Stiget/ Canischa/ und Stulweissenburg/ gleich andern Dreyen mehr/ so zwischen der Theis/ und dem Fluß Maros gelegen/ abgeschnutzen worden: als hat die Käyserliche Regierung den hochvermünftigen Schluß gefaßt/ sich bemeldte ansehnliche Dörzer/ durch eine enge Bloccata/ dergestalt einschließen zulassen/ damit selbige durch die äußerste Noth/ und Abgang aller Lebensmittel gezwungen/ sich ergeben müßten. Zu dem Ende man vor erste solches an der Festung Erla zubewerkstelligen/ sich angelegen seyn lassen/ als man/ solchen ins Werk setzen/bemühet gewesen. Wie dann Ihre Durchl. Durchl. in Böhern/ als sie gleich zu Anfang vorigen Feldzugs/ mit dero Volk/ sich in selbiger Gegend befanden/ auf die vom Käyserlichen Hof führende Notizen/ nach reistlicher Überlegung/ vor gut befunden haben/ solchen Play/ unter dem Commando des Hn. Marquis Desria/ enge einschließen zulassen. Worauf auch endlich die glückliche Übergab erfolget/ welche bey der Besatzung in Mongarsch grosse Verstärkung/ und darauf die Entschliessung erwecket/ sie ihrem rechtmässigen Könige und Monarchen zu unterwerffen. Auf erhaltene solche herrliche Conquesten/ wurde von Ihre Käyserlichen Maj. die nöthige Verstärkung zu einem gleichmässigen bey Stulweissenburg anbefohlen; als welcher Ort täglich mit Ausfällen und Streifen/ bis unter Ofen/ grosse Ungelegenheit machte/ so/ daß nichts um Gran/ Raab und Comorra selbst/ davor sicher war. Wurde also von Käyserl. Majestät der Schluß gefaßt/ selbigen durch die Ungarn etwas einsperren zu lassen. Und nachdem in verwichenem Monar Febr. Ihre Durchl. der Herr Marggraf von Baden in eigenen Angelegenheiten/ dero Commendantenschafft in Raab betreffend/ sich an diesen Ort verfügt hatten/ befanden die selbige vor gut/ (weil sie aus verschiedenen aufgefundenen Briefen/ die grosse Hunnensnoth dero in Stulweissenburg sitzenden Besatzung/ so/ daß auch täglich viele austriffen/ zur Gnüge ersah) die Festung dergestalt einschließen zu lassen/ daß nichts aus noch ein künne. Jedoch ging es/ wegen des unfreundlichen Wetters und andern Hindernissen/ mit der Zurüstung etwas langsam her. Bis das bey zunehmendem Tag/ Ihre Durchl. schlüssig wurden/ eine Formal Bloccata vorzunehmen/ und dazu nicht etlichen Teurschen Trouppen die Hungarn des Generalats/ samt der unter Herrn Grafen Barthian stehenden Militz zugebrauchen; jene zwar unter dem Commando des Freyherrn von Treysaga/ Obersten/ und Commendanten in Leopoldstadt; diese unter Anführung Herr Grafen Barthian. Alles jedoch in der Intention/ falls solches Vorspiel nichts

effectus

M. A. C. A. D. E. S. S. I. N. I.
KÖNY. V. A. A.

**Abermaliger ausführlicher Bericht/
Betreffende
Die Eroberung Stulweiffenburg.**

Dennach am 19. May die Türcken aus Stulweiffenburg ab/und Unsere dages
gen in schöner Ordnung eingezogen: wurde dem höchsten Geber aller Victo-
rien/am folgenden 20./durch ein solenn Te DEUM laudamus, welches der Bis-
choff zu Beshrin/und dieses Orts Paulus Sezen intonirt/ unter völliger Lösung der
Stücke/Danck gesagt; und darauf so bald die Visitation/ des Zeug-und Proviant-
Hauses vorgenommen/worinn sich folgender Vorrath befunden.

**Inventarium des grossen und kleinen Geschüßes/ der Munition/ Feuerwerks/ und an-
derer Kriegs-Geräthschafft/ so sich in Stulweiffenburg befunden.**

2. Türkische Haubitzen/deren einer 4. der ander 6. pfündige Kugeln hält.
 1. Teurscher Haubitzen/von 60. pfündigen Kugeln/anno 1642. gemacht.
 1. Türkisch Stück/das 48. pfündige Kugeln führt.
3. Stück vom Kaiser Rudolphy dem andern/von 40. pf. Kugeln/deren 2. von an-
no 1596; und das dritte von 1598. sind.
 1. Stück zu 40. pfündigen/ vom Maximiliano II. 1569.
 2. Türkische künstliche ausgegrabene Stück/deren 1.36/das 2. 28. pfündig schießt.
 3. Stück zu 24. pfündigen Kugeln/von Rudolphy II. 1596.
1. Feldschlang zu 18. pfündigen Kugeln/von Rudolphy II. 1598.
1. Feldschlang zu 14. pfündigen/ von Maximiliano II. 1571.
 1. langes Türkisches Stück zu 13. pf. Kugeln/
 2. Türkische Feldschlangen von 12. pf. Kugeln/
 1. Stück von 12. pfündigen Kugeln/ Königs Ferdinandi 1533.
 3. Stück Joh. Friedrichs Herzogs zu Sachsen/1553. deren 2. zu 10. 1. 8. pf. schießt.
2. Falckenet zu 6. und 7. pf. vom König Ferdinando 1531.
 1. Falckenet zu 7. pf. von Maximiliano II. 1571.
 1. langes Türkisches Stück zu 4. pf.
 1. langes ausgegrabenes zu 4. pf. 1511.
1. Stück von 4. pf. Kugeln/worauf die Stadt Stulweiffenburg geprägt.
 1. lange Türkische Feldschlange zu 3. pfündigen Kugeln.
 5. kleine Türkische Stücklein zu 3. pf.
 1. Stücklein zu 3. pfündigen Kugeln/ Ferdin. III. 1653.
 1. Teursches eisernes Stücklein zu 3. pf. Kugeln.
 6. Türkische Stücklein zu dritthalb pf. Kugeln.
 1. Teursches Stücklein zu dritthalb pf. Kugeln.
 9. Türkische Falckenet zu 2. pf.
 2. Falckenet zu 2. pf. Königs Ferdin. deren eins von 1531.
 1. dergleichen von jehiger Kaiserl. Maj. Leopoldo 1663.
 4. Türkische Falckenet so anderthalb pf. schießen.

):(

2. Tent.

tudományos együttműködésnek szinte kizárólagos formája e korszakban a tudós-levelezés. Nemcsak a tudós társaságok, hanem a folyóiratok is hiányoztak, ugyanakkor a historia litterariával foglalkozni kívánó tudósainknak megélhetésükhöz közhivatalokat kellett vállalniuk vagy gazdasági tevékenység vette el idejük nagy részét. A baráti együttműködés, tudósaink egymást segítése egyre gyakrabban vetette fel hazánkban is a tudós társaság iránti igényt. Ehhez járult még hozzá a nemzeti nyelv ápolásának mind többször sürgetett ügye. Bod Péter külföldi egyetemjárása alatt megismerte más nemzetek példáját. 1756. szeptember 20-i levelében kifejtette Ráday Gedeonnak, hogy „Jó volna valami *Literata Societas* felállítását, melynek tagjai Magyar Országnak és Erdélynek minden részeiből lennének”, s magyar nyelvtant, magyar nyelvű műveket adnának ki.⁵ Óhaját az 1760-ban Bázelen megjelent, *Az Isten vitélkedő anyaszentegyháza* című művének előszavában nyomtatásban is olvashatjuk. A kíváncsi nem valósult meg ekkor sem.

Bod Péter 1749-től 20 esztendőn át a nem központi helyen fekvő Magyarigenben szolgált lelkészként, s ennél fogva fokozottabban rá volt utalva a levelezés útján való adatgyűjtésre, véleményserére. „Jó Patroná”-ja, Bethlen Kata és saját könyvtára munkájához csak kiindulási alap lehetett. Ráday Gedeonhoz címzett levelein kívül Cserey Mihályhoz,⁶ Halmágyi Istvánhoz⁷ és Cornides Dánielhez⁸ írtat ismerünk, amelyek a tudós-levelek közé sorolhatóak, továbbá Sinai Miklós Bodhoz írt három levelét.⁹ Más tudósokkal való levelezéséről is konkrét adatokkal rendelkezünk,¹⁰ levelek fennmaradásáról azonban nincs tudomásunk.

Most egy újabb Cornides Dánielhez¹¹ címzett Bod-level fordítását közöljük,¹² amely szintén tudós-levelnek tekinthető.

* * *

A jeles férfit, tudós Cornides Dánielt
szívélyesen üdvözlöli Bod Péter.

Noha a zsinati lárma elült,¹³ mégis hosszú leveledre az idő szűk volta miatt rövid levéllel kell válaszolnom. A dicséreteket, amelyeket rám tele kézzel szórsz, nem veszem magamra, hacsak nem azért, mert az irántam érzett jóindulatod jele. Jól látom, min dolgozik a nagyhírű Szászki úr. Bárcsak tervei valóra válnának, és végre valahára nyomtatásban lehetne azokat olvasni. Ettől a kiváló férfitől csak kiváló művek fognak megjelenni. Láttam a kitűnő módszerrel, remekül megírt s dicséretünket öregbítő *Introductio Geographica*-ját. Abban mégis, ha valaha újra megjelenne, sok javítani való volna, ami Erdélyt illeti. Ugyanis nemcsak néhány eldugott falut változtatott várrá és erőddé, hanem, nem tudom kit követve, a Keresztes előtti mezőt [Keresztes-Mezőt], amely Tordánál fekszik, egészen a Vaskapuzoz

⁵ A Ráday Gedeonhoz írt levelek (1754–1766) lelőhelye: Ráday Gyűjtemény, Levéltár, VIII, 231–235. Kiadás: KISS Áron (Figyelő, 1876/I, 172–176; *Magyar Könyvszemle*, 1882, 257–263).

⁶ Kiadta SÁMUEL Aladár (*Protestáns Szemle*, 1900, 661–662).

⁷ Ld. a 2. jegyzetet!

⁸ Kiadta KELEMEN Lajos (*Erdélyi Múzeum*, 1907, 390–391).

⁹ Kiadás: RÉVÉSZ Imre (*Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1872, 49–55).

¹⁰ Pl. Weszprémi Istvánnal, ifj. Tsétsi Jánossal.

¹¹ Cornides Dánielről, a papságot és professzorságot nem vállaló értelmiségi példájáról ld. F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, 1983, 443–454.

¹² A levél lelőhelye: Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V/3. f. 184. Eredeti latin szövege:

¹³ A Magyarigenben tartott zsinat előljárvásválasztásáról SAMUEL i. m. (I. jegyzet, 46–47) Bod szavait idézi.

helyezte; sőt az 521. lapon magyarjait cigány nemzetségűvé és szokásúvá tette. Ez nem Szászki úr tollából, hanem a korrektor hanyagságából jelenhetett meg.¹⁴

Szándékodat, melyről nekem írsz,¹⁵ nagyon helyeslem, és isteni segedelmet kérek számodra, s ha valamilyen segíthetnék, tisztességnek tartom. Nem tagadom, hogy a hazai dolgokban valamelyest szorgoskodtam: hogy mit értem el ezen a terméketlen földön, talán az idő valaha majd megmutatja.

Pápai postumus műveiből a különböző alkalmakkor megjelent néhány költeményen, a *Rudus redivivum* sajtó alá rendezett magyar változatán és néhány művelt férfihoz írt, s egykor majd életrajzában publikálendő levelén¹⁶ kívül semmi sincs birtokomban.

A komolyabb válaszban megakadályoznak a magán- és köz-elfoglaltságok, amelyek néha annyira lekötnek, hogy barátoknak sem tudok kívánság szerint válaszolni.

Téged és Tiedet Istennek ajánllak, Isten veled, élj boldogan!

Magyarigen, 1760. július 1.

¹⁴ TOMKA SZÁSZKY János az *Introductio in orbis hodierni geographiam* című művet 1748-ban adta ki Pozsonyban, Bél Mátyás bevezetőjével. A második kiadást Severini János gondozta. Cornides levelei közt fennmaradt Severininek 1773. május 10-én Selmecebányáról Cornideshez címzett levele, melyben e második kiadásról van szó. (Arch. gem. eccl. V. 36/2. ff. 42—43.) A levél ide vonatkozó része: „Nunc iam in Geographia Szaszkiána, rogatu Landereri, emendanda occupor. Postquam in hoc labore ad Transilvaniam et Illyriam lucubrando perveneram, vidi me a duce, quem sequor, Büschingio, derelictum. Is enim paene nihil aliud, quam quod Szaszkius dixit, operi inseruerat. Quia vero id, quicquid est, sterile mihi videtur, et praeterea plures, ac 20 annos vicissitudinibus diversis mutatum: TE, Vir Eruditissime, vehementer rogandum putavi, ut Transilvaniam Szaszkiánam brevibus animadversionibus (nam longiores imprimi modus libri non patitur) et emendare, et illustrare velis. Spero, immo confido fore, ut operam, pro TVO in litteras, et comoda publica amore, haud sis mihi, Landereroque denegaturus, sed proxime notulas TVAS per tabellarium publicum transmissurus. Si qua in re TIBI velificari potuero, equidem perlubens faciam. De Illyrico ad Reverendissimum Kercselichium scripsi, a quo etiam non existimo me repulsam passurum. Hungariam nostram Transdanubianam Clarissimus Farkas, Rector Soproniensis, ulteriorem vero Tibiscanam Clarissimus Hatvany Debreceniensis emendabunt. Non intermittam in opere nostro honorificam VESTRI facere mentionem.” A Pozsony és Kassa impresszumú, 1777-ben megjelent 2. kiadásban Severini Kerchelichnek, és az erdélyi részek segítőjeként, a Cornides Dánielt alkalmazó gróf Teleki Istvánnak mond köszönetet. (Vö. még: F. CSANAK, i. m. — 11. jegyzet — 467.) E második kiadásban a Bod által kifogásolt részek változatlanul maradtak.

Az 1748. évi pozsonyi kiadásból több mint száz fennmaradt példányt tart nyilván az Országos Széchényi Könyvtár. Ezen kiadásnak címlapvariánsa is létezik. A pozsonyi nyomtatvány elé ragasztott új címlap impresszuma: „Francofurti et Lipsiae, apud Petrum Conradum Monath, 1750”. Könyvészeti érdekesség e változat, Monath bizonyára terjesztésre vett át Pozsonyban nyomtatott példányokat. Az OSZK 1750-es impresszumú példányának jelezete: 260.816.

¹⁵ Történetírói terveiről írhattott Cornides Bodnak.

¹⁶ a *Rudus redivivum*, Pápai Páriz Ferenc latinul írt egyháztörténeti műve 1684-ben jelent meg. Tótfalusi Kis Miklósról írt versét 1767-ben Nagyenyeden adta ki újra Bod, *Erdélyi Fénix* címmel, nyomdászattörténeti jegyzetekkel ellátva. Leveleit Bod Péter még használhatta, leveleskönyve nem maradt fenn. (ItK 1899, 303: DÉZSI Lajos).

Eximio Viro M. Danieli Cornidae

P. Bod S.P.D.

Cessante quamvis synodali strepitu, tamen ad prolixas Tuas ob temporis angustias brevi epistolio respondere necesse habeo. Laudes, quas mihi plenis impertiris manibus minime agnosco, nisi Tuum in illis erga me adfectum. Quid molitur clari Nominis Vir D. Szaszkius probe video. Utinam destinata ejus viam inveniant, ac aliquando publice legantur. Praeclaro ab isto viro non nisi praeclara prodibunt. Vidi Introductionem ejus Geographicam methodo optima eximie elaboratam, laudeque nostra majorem. In illa tamen si aliquando recudenda esset, quoad Transilvaniam multa venirent corrigenda. Non solum enim aliquot Pagos obscuros in arces ac fortalitia transformavit; verum etiam nescio quem secutus praeceuntem Campum Keresztes; qui Tordae adjacet excudit ad Portam ferream usque; imo *Hungaros ejusdem cum Zingaris et nationis et moris* p. 521 fecit. Quod tamen minime de penna D Szaszki; sed a malitia correctoris prodire potuit.

Canatus(!) Tuos de quibus mihi significas valde laudo, divinumque Tibi auxilium expeto: ac si quid in me subsidii esset iisdem adsurgo. Impendisse me aliquam Patrii diligentiam non nego: quid in sterili solo effecerim, tempus aliquando forte declarabit.

Posthuma Papaiana praeter carmina quaedam variis occasionibus fusa, Hungaricam Rhuderis Redivivi versionem prelo paratam, ac aliquot ad viros doctos Epistolas, in Biographia ejusdem aliquando publicandas, possideo nihil.

Serius rescribentem excusabunt privatae publicaeque occupationes, quae aliquando adeo detinent, ut amicis ad votum respondere minime valeam.

Deo Te tuosque commendo, vale ac feliciter age.

M. Igenini d. 1. Julii an. 1760.

Címzés: Eximio ac Eruditissimo Viro,
Domino M. Danieli Cornide,
Praeclaro in Illustri Aula Komlodiensi
Vesselenyanorum Liber[orum] Ephoro,
Domino Benevolo ac jugi observantia colendo
Komlodin[um]

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa. Önálló közleményben eddig nem foglalkozott senki sem Kőrösi Csoma könyvtárosi tevékenységével, csupán egy cikk jelent meg, amely összefoglalta az addig ismert körülményeket a tárggyal kapcsolatban.¹ Most új adatok birtokában szükségesnek látjuk azokat közzétenni.

Először arról az intézményről íránk röviden, amelynek könyvtárosi minőségben Kőrösi Csoma szolgálatába lépett. Az angol birodalom birtokába került India keleti részén Warren Hastings főkormányzósága idején Sir William Jones és Sir Charles Wilkins kezdeményezésére 1784 január 15-én alapították a Bengáliai Ázsiai Társaságot, amelynek első titkára Robert Home (1764—1834) festőművész volt, aki egyben a könyvtárosi tisztséget is ellátta. Már 1788-ban megindították periodikus kiadványukat, az *Asiatic Researches*-t. Ez a kiadvány 1839-ig jelent meg összesen húsz kötetben. 1806-ban elkészült Kalkuttában a Társaság új székháza Jean-Jacques Pichon francia építész tervei alapján. Ekkor a könyvtár sokkal nagyobb helyiségekhez jutott. Ebben az időben a főkönyvtáros William Lloyd Gibbons volt. 1814-ben a Társaság Nathaniel Wallich (1780—1854) dán orvos és botanikus jelentős természetrajzi gyűjteményével gyarapodott azzal a feltétellel, hogy múzeumot is létesítenek, amelynek az

¹ BATÁRI Gyula: *Kőrösi Csoma Sándor, a könyvtáros.* = Könyvtáros. 1986. 7. sz. 416—419. p.

ajándékozó lett a díjazás nélküli igazgatója. Közben Wallich létrehozta a kalkuttai növényteni intézetet, majd nagy elfoglaltsága miatt hamarosan lemondott. Időközben további adományokkal is gazdagodott a múzeum, melyekhez könyvek is tartoztak és ezek a könyvtár állományát számottevően növelték.

1820-ban a Társaság alapszabályzatát kibővítették azzal a paragrafussal, mely szerint ezentúl egy olyan főkönyvtárost kell kinevezni, aki jártas a keleti nyelvekben, és elsősorban a szanszkritban. A paragrafus értelmében megválasztott tisztségviselő Luigi Burlini lett, harminc éve Kalkuttában praktizáló firenzei születésű olasz származású orvos, aki évi ötven rúpia jelképes díjazást kapott ezért a tevékenységéért.²

Figyelemre méltó változás volt a Társaság életében, hogy 1829-től Indiaiakat is felvettek tagként, ugyanez évben került Kőrösi Csoma közvetlen kapcsolatba a Bengáliai Ázsiai Társasággal, ugyanis levélben számolt be eredményeiről, amelyet ülésen fel is olvastak. Akkor havi száz rúpia segélyt szavaztak meg részére, ezt azonban visszautasította. Az eseményről többek között Victor Jacquemont (1801—1832) francia utazó feljegyzéseiben találunk utalást, mivel részt vett a szóban forgó ülésen.³ Ennyit kívántunk előzetesen közölni a Társaság könyvtárával kapcsolatban a továbbiak jobb érthetősége érdekében.

Kőrösi Csoma Sándor életrajzát még vázlatosan sem kívánjuk ismertetni, hiszen számos tudományos igénnyel megírt biográfia áll az érdeklődők és a kutatók rendelkezésére.⁴ Ezenkívül két részletes bibliográfia is, az egyik a magyar buddhista misszió, a másik az erdélyi Zágoni Jenő buzgalmának köszönhetően.⁵ E helyen azért sem foglalkozhatunk életrajzának problémáival, mert még születési éve, helye, és anyja személyével kapcsolatban is viták folynak. Például a lexikonok, életrajzok szerint 1784-ben született Erdélyben, a Háromszék megyei Kőrös nevű faluban. Azonban például Kádár László Antal debreceni földrajztudós olyan forrásokra akadt melyek alapján feltételezhető, hogy a születés időpontja esetleg 1789. A továbbiakban tehát csak életének néhány fontos eseményét kívánjuk felsorolni, elsősorban kapcsolatait a különböző könyvtárakkal.

Kőrösi Csomát 1799-ben írták be a nagyenyedi református kollégiumba és 1807-ben kezdte meg ugyanott felsőbb tanulmányait. Csetri Elek szerint a lelkesen tanuló ifjú előtt megnyíltak a kollégium tudományos gyűjteményei. Ebben az időben a tanintézet híres könyvtárának körülbelül nyolcezer kötete és két olvasóterme volt. E korszak „bibliothecarius professora” Bodola János — Abats János utódjaként 1815-től református püspök, akinek munkájában a diákkönyvtárosok segítettek. A gyűjteményben latin, magyar, német, francia művek mellett több héber, görög, arab és török kiadvány, kézirat volt található. Ezek a könyvek korán felkeltették a történelem és a magyarok eredete iránt rendkívüli módon érdeklődő székely diák figyelmét. Egyes források szerint ebben az időben tett először fogadalmat arra, hogy Keletre utazik, a magyar őshaza felkutatására. Fizikailag és szellemileg már ekkor megkezdte a felkészülést a hosszú utazásra. Nagy hatással volt elhatározására többek között Benkő Ferenc professzor, a magyar földrajztudomány egyik megalapítója, akinek „Magyar geográfia” című műve második kötete

² Rajendra|a MITRA: *Centenary Review of the Asiatic Society of Bengal*. Calcutta 1885. 22—29. p.

³ Bernard Le CALLOC'H: *Un témoignage capital sur la vie d'Alexander Csoma de Kőrös*. Le Journal de Victor Jacquemont. = Acta Orient. Hung. 1986. 2—3. sz. 249—281. p.

⁴ Theodore DUKA: *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös*. London., — BATKAY Ervin: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bp. 1962., — CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, 1984., — Bernard Le CALLOC'H: *Alexandre Csoma de Kőrös*. Paris, 1985., — SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Bp. 1987. stb.

⁵ *Kőrösi Csoma Sándor bibliográfia*. Összeáll.: ZÁGONI Jenő. Bukarest, 1984. Ism.: BATÁRI Gyula: Két Kőrösi Csoma bibliográfia, In: Alföld, 1986. 6. sz. 94—95. p. — *Kőrösi Csoma dokumentáció*. Összeáll.: ESTÉLI József, HETÉNYI Ernő Bp. 1983.

Ázsiával foglalkozni, és erősítette szándékát tanára *Napkeleti utazók* című munkája. Eközben tudatos nyelvtanulással is készült tervezett vállalkozására, anyanyelvén kívül már gyermekkorában tudott németül, románul, majd tanult latinul, görögül, héberül és franciául. Lényegében az ekkor szerzett grammatikai ismeretek tették alkalmassá későbbi az ez időben Európában alig ismert keleti nyelvek elsajátítására, és a tibeti nyelv grammatikájának elkészítésére, valamint szókincsének összegyűjtésére.

1816-ban ösztöndíjat nyert a göttingeni egyetemre. Életének erről a szakaszáról ő maga így írt: „Miután bölcsészeti és hittani tanulmányaimat elvégeztem a Bethlen Kollégiumban Nagyenyeden... Hannoverában, a göttingeni egyetemen hallgattam többrendbeli előadást 1816. évi ápril 16-tól 1818. július végéig.”⁶ Tulajdonképpen itt, Göttingenben mélyítette el ismereteit a kelettudományokban valamint az orvosi alapismeretekben, és itt határozta el végleg, hogy a magyarság őseit, távoli, keleti tájakon keresi. Különösen sokat tanult Johann Gottfried Eichhorn professzortól, többek között az arab nyelvet is. Szabad idejének legnagyobb részét az egyetem kiváló könyvtárában töltötte. Erről a következőket írta Thaisz András, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője: „Illó figyelemmel olvasta a napkeletre tett utazások leírásait, melyekben a bibliotheka bővelkedik”.⁷ Kőrösi Csomának itt állt módjában egy nagyobb könyvtár belső életébe betekinteni, megismerte katalógusait, a berendezést, a feldolgozást. Lényegében az itt szerzett tapasztalatai alapján válhatott később alkalmassá, hogy maga is hasonló munkát végezhesen évekig. Az akkor már mintegy 220 ezer kötettel rendelkező könyvtár kölcsönzési naplójában megmaradt feljegyzések szerint Kőrösi német, francia, görög, latin, spanyol, olasz irodalmi és történelmi műveken kívül, többek között kikölcsönözte Euripidész, Herodotosz, Homérosz, Xenophon, Dante, Tasso, Herder, Marmontel, Schiller, Fénelon és Eichorn munkáit; Jean Jacques Barthélemy (1716–1795) *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* című munkájának mind a négy kötetét. 1816 augusztus 27-től 1817 június 19-ig 36 alkalommal kölcsönzött könyveket. Szilágyi Ferenc igen helyesen jegyzi meg könyvében, hogy a kikölcsönzött művek azért elsősorban a nyelvtanulást elősegítő jellegűek, mert csaknem állandóan a könyvtárban tartózkodó Kőrösi Csoma az orientalisztikai műveket valószínűleg helyben olvasta.⁸ Később is igen nagy szeretettel emlékezett a könyvtárra és munkatársaira, különösen Georg-Friedrich Benecke professzor ónémet filológusra, az egyetem főkönyvtárosára és Christian Bunsenre, a keleti nyelvek professzorára. 1834-ben tibeti szótárát és nyelvtanát is megküldte az intézménynek, Benecke és Bunsen professzoroknak szóló ajánlással, így fejezve ki háláját tanításukért.⁹

Az egyetemen foglalkozott a héberrel és arabon kívül a perzsa, a török és az angol nyelvekkel is mellékesen francia leckéket vett egy idős párizsi hölgytől. Mindezek után 1818 júliusában hagyta el Göttingent és visszatért Nagyenyedre, ahonnan többször ellátogatott Kolozsvárra, a Tudós Körbe. Itt kapcsolatba került Döbrentei Gáborral és Teleki Pállal. Ez utóbbi az ifjú tudós felajánlotta, hogy gyűjtést indít a számára, és társadalmi támogatást szerez keleti útjához, de ő ezt nem fogadta el. Ellenben elfogadta Kenderessy Mihály kormányzéri tanácsos segítségét, mert enélkül nem is tudott volna elindulni. 1819-ben Temesvárra, Karlocára majd Zágrábba utazott, hogy a szláv nyelveket tanulmányozza, ekkor még úgy tervezte ugyanis, hogy Oroszországon át utazik Mongóliába.

Nagyenyedről 1819 novemberében indult Ázsiába, erről ő maga így írt: „Elhatároztam, hogy elhagyom hazámat s keletre jövök, s ahogy lehet biztosítván mindennapi kenyeremet, egész életemet oly tanulmányoknak szentelem, melyek a jövőben hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában és fényt vethetnek nemzetem történetének még homályban lévő kérdéseire különösen.” Korábbi

⁶ DUKA i. m. 23. p.

⁷ *Tudományos Gyűjtemény*, 1821. 5. sz. 119–120. p.

⁸ SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Bp. 1987. 106. p.

⁹ SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp. 1984. 62. p.

elképzeléseitől eltérően Konstantinápolyba igyekezett, ahol török; perzsa és arab forrásokat szeretett volna tanulmányozni. de akkor ott pestisjárvány volt, emiatt kénytelen volt megváltoztatni útvonalát. Alexandriába hajózott: „Szándékom volt Alexandriában vagy Kairóban időzni arabs tanulmányaim gyarapítása végett, melyekre már Európában szert tettem, de a pestisnek véletlen kitérése miatt elhagytam Egyiptomot s egy szíriai hajóra ülve megérkeztem Ciprus szigetén lévő Larnaka városába.” Ezután Szidon, Bejrut és Tripoli érintésével Latakiaiba hajózott, innen gyalog Aleppóba ment, majd egy karavánhoz csatlakozva Moszulba érkezett. A feltűnés elkerülése végett egyszerű ázsiai ruhába öltözött ment Bagdadba. 1821-ben eljutott Teheránba, ahol négy hónapig perzsául és angolul tanult: „átolvastam néhány cikket, mely célo elérésére szolgált”, írja. Majd karavánokhoz csatlakozva Buharába érkezett, ahonnan közvetlenül Keletturkesztánba indult volna. A háborús hírek miatt azonban kénytelen volt visszafordulni. Déli irányban Afganisztán fővárosába, Kabulba vette útját, majd Indiába tartott, hogy Pandzsábon, Kasmiron, Ladakon keresztül jusson el Belső-Ázsiába. 1822 júliusában találkozott William Moorcroft (1765—1825) angol utazóval, aki felismerte a nehéz anyagi helyzetbe került magyar tudós képességeit, és támogatást ajánlott fel neki. Biztatta, hogy tanulja meg a tibeti nyelvet. Ekkor Kőrösi Csoma vállalta, hogy tibeti-angol szótárt és nyelvtant készít. Saját maga így ír erről: „Szeptemberben Mr. Trebecknek, Moorcroft társának visszatérte után Szpitiből, Mr. Moorcroft kölcsön adta nekem átolvasás végett az Alphabetum Tibetanum nagy kötetét, amelyben Tibetország és tibeti irodalom felől sok tanulságosat találtam. Föltettem tehát magamban, hogy ezen különös nyelvnek szerkezetével megismerkedem.” Azt remélte talán, hogy a tibeti forrásokból a magyarok őstörténetére vonatkozó adatokat is megtud.

Először Lehben, Ladak fővárosában tanulmányozta a tibeti nyelvet, majd Zanszkarban a zanglái kolostorban, ahol tizenhat hónapot töltött. Itt a tudós Szangje Puncog láma segítségével foglalkozott a nyelvvel; „ezen értelmes lámának ügyes útmutatásaival megtanultam nyelvtanilag a tibetit, s megismerkedtem azon irodalmi kincsek néhányával, melyek 320 vaskos nyomtatott kötetbe vannak foglalva, s a tibeti tudományosság és vallás alapját alkotják.” Egyébként a kolostornak kisebb könyvtára volt és Szangje Puncog két láma társával kivonatokat készített Csomának, hogy átfogó képet kapjon a tibeti műveltségről, a buddhista filozófiai rendszerekről, asztrológiáról, orvostudományról, logikáról, történelemről, grammatikáról. Ezeket a füzeteket az irodalom „Alexander könyveknek”-nek nevezi, ma a Magyar Tudományos Akadémián őrzik őket. 1825—26-ban amikor plukkali kolostorban tartózkodott több tibeti falenyomatot vásárolt, amelyek saját könyvtárának alapját képezték.

1827 június eleje és 1830 október vége között az igen gazdag könyvtárral rendelkező felső bisawari kanami kolostorban folytatta kutató munkáját; itt fejezte be szótárát és nyelvtanát és egy dokumentációs anyagot gyűjtött össze, amelynek alapján későbbi tanulmányait megírhatta. Ezenkívül itt kezdte meg összeállítani a szankszkrít-tibeti-buddhista szakszavak gyűjteményét a Maharyutpatti mintájára.

Amint már említettük Victor Jacquemont szerint is Kőrösi Csoma az Ázsiai Társasággal már a húszas években kapcsolatba került. 1831 áprilisában, mindjárt Kalkuttába való érkezése után érintkezésbe lépett a Társasággal, egyben eljuttatta tanulmányát Tibet földrajzáról Dr. H. H. Wilson főtitkárhoz, aki elintézte a brit indiai kormánynál, hogy a társaság szolgálatába léphessen ideiglenes jelleggel, mert további utazási terveiről nem mondott le. Ekkor kezdődött tulajdonképpen irodalmi pályafutása. Beosztották Dr. Luigi Burlini (1758—1837) főkönyvtáros mellé segédkönyvtárosnak (assistant librarian), hogy a tibeti kéziratokat katalogizálja, egyidőben Herambanath Takhur a bengáli, Rameomal Soen a szanszkrit anyaggal foglalkozott. Ezzel párhuzamosan Burlini az európai művek több mint ezer kötetet tartalmazó jegyzékét fejezte be. Kőrösi Csoma katalógusa 1833-ban készült el. A magvas tartalmi kivonatokkal és szakszerű ismertetésekkel ellátott nyomdakész állapotban lévő összeállítás (catalogue raisonné) nemcsak a Nepalból Hodgson által küldött tibeti műveket tartalmazta, hanem a Fort William

Kollégium megszüntetett könyvtárának tibeti vonatkozású anyagát is többek között a Kandzsun és a Tandzsun, a tibeti buddhizmus kánonja teljes gyűjteményét, azaz 325 kötetet. A neves intézmény 1830 májusában Lord Bentinck fő kormányzó utasítására fejezte be tevékenységét. Az 1833. április 24-én készült jegyzőkönyvből tudjuk, hogy átadta a társaságnak a katalógust, nyomtatásra sajnos nem került sor tibeti betűk hiányára való hivatkozással. Azonban itt kell megjegyezni, hogy a szirampuri baptista misszióknak voltak tibeti betűmintái. Ezt a kiváló összeállítást a biográfusok nem sorolják fel a nagy utazó művei között, noha ott volna a helye. Közben az a megtiszteltetés érte, hogy 1833. november 15-én a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választotta. Életének két legjelentősebb műve az *Essay towards a Dictionary Tibetan and English* és a tibeti nyelvtan *A Grammar of the Tibetan Language in English* 1834 januárjában jelent meg, ugyanez év február hatodikán már viszont a Bengáliai Ázsiai Társaság tiszteletbeli tagjává választotta kitűnő úttörő munkájának elismeréséül.

Könyvének megjelenése után a magyarországi könyvtárakra is gondolt, és tiszteletpéldányokat küldtetett részükre, de nem feledezett meg kedves tanáraitól és barátairól sem. Döbrentei Gábornak jelezte, hogy ötven példányt küld munkáiból, ebből tíz példány Erdélybe, tíz pedig Magyarországra került. A további köteteket az osztrák birodalom tartományai — Ausztria, Itália, Csehország, Galícia stb. — könyvtárai, tanintézetei kapták. Magyarországon az elosztást gróf Teleki József, a Magyar Tudós Társaság elnöke végezte, egy példányt a Magyar Tudós Társaság Könyvtára is kapott. Az Erdélybe küldött példányokon Kőrösi Csoma megjegyezte: „Nem azon célból küldöttem ezen könyveket, mintha azokat Erdélyben tanulni kellene, hanem hogy lennének mintegy bizonyágai hálámnak s ázsiai tanulmányaimnak, s hogy így a tudósok ezekről ítéletüket megteszik, s lássa a világ, hogy az ázsiai tudományosság kútfejeiért mi is tettünk valamit!”

Könyvtárosi pályájának első szakasza 1835 december 14-én záródott, amikor Felső-Bengáliába utazott. Két évre Titaliában telepedett le, ahol főleg a szanszkrit és az abból származott bengáli hindi, mahratti nyelvekkel foglalkozott. A könyvtárban helyettesítésére nem került sor, mert nem találtak olyan Európait ki tudott volna tibeti nyelven. Abban az időben Csoma volt az egyetlen Európai aki ezt a nyelvet ismerte.

1837 október 4-én meghalt Luigi Burlini a Társaság főkönyvtárnoka, helyére tizen jelentkeztek, azonban James Prinsep azt javasolta a Társaság választmányának, hogy tájékozódjanak Kőrösi Csoma szándéka felől, mert szerinte ő lenne a legalkalmasabb személy a könyvtár vezetésére.¹⁰ A választmány elfogadta a javaslatot. Erre Prinsep levelében tájékoztatta a jelölésről Csomát, akinek a választás december 5-én olvasták fel, amelyben jelezte, hogy visszatér, megköszönte a Társaság ajánlatát, de nem fogadta el, mert szándékában állt elhagyni Bengáliát.¹¹ Ekkor Markham Kittoe főhadnagyot, Orissza fölfedezőjét, az indiai irodalom kiváló ismerőjét választották meg, akinek nem volt teljesen ismeretlen a terület, mert egy ideje már ő vezette a múzeumot. Azonban a főhadnagyot hamarosan elhelyezték és így a gyűjtemény ismét vezető nélkül maradt. Az új helyzetben ismét felajánlották Csomának a főkönyvtárosságot, ekkor már elfogadta a megbízást, látván, hogy belátható időn belül nem tudja megvalósítani tervezett utazását. Itt kell megemlíteni, hogy a korábbi irodalom — Duka, Baktay, Csetri stb. — nem tud arról az el nem hanyagolható körülményről, hogy Kőrösi Csoma Sándor vezető lett, nem pedig segédkönyvtáros, eddig ugyanis így szerepelt a szakirodalomban — ez pedig csak a most feltárt társasági segédkönyvekből derült ki.

¹⁰ *Proceedings of the Asiatic Society*. 1834. okt. 4. Journal of the Asiatic Society of Bengal. 1837. 9. sz. 797. p.

¹¹ *Proceedings of the Asiatic Society*. 1837. dec. 5. Journal of the Asiatic Society of Bengal továbbiakban JASB. 1837. 12. sz. 1098. p.

Már előzőleg levélben köszönte meg, hogy a Társaság székházában lakást kapott, amelyben egész ott tartózkodásának ideje folyamán élt. Egyébként ebben az épületben volt a könyvtár is elhelyezve. Később — 1839-ben — a székházat megnagyobbították és így a könyvtár is több férőhelyhez jutott. Mindezek után, 1838 május 3-án a Társaság választmánya egyhangú döntés alapján kinevezte Kőrösi Csomát főkönyvtárosnak. Száz rúpia havi fizetést szavaztak meg a részére.¹² Közben megjelent a *Journal of the Asiatic Society* című folyóiratban a Kőrösi Csoma irodalom által eddig nem ismert cikke, amelyben G. T. Vigne angol utazó felfedezését, az úgynevezett „Iszkardori feliratot” fejtette meg, ugyanis rájött, hogy a nehezen olvasható szöveg tibeti nyelven íródott. A szakirodalom általában megszokta említeni, hogy Csoma tibetológiai tevékenysége az 1837 utáni esztendőben csaknem teljesen megszűnt. Véleményünk szerint ez részben a megnövekedett könyvtári tevékenysége, felelőssége miatt következett be, valamint Prinsep egyik Joseph Hammer-Purgstall osztrák államtanácsosnak írt levelében Csoma látásának romlásáról számolt be — mindez nem akadályozta abban, hogy őt javasolja a könyvtár vezetői tisztségére.¹³ Mindezen körülmények, valamint a magyarok feltételezett ósházájába tervezett utazásra való felkészülés gátolhatta abban, hogy behatóbb szakirodalmi tevékenységet fejtsen ki.

Támogatója, James Prinsep 1839 nyarán betegsége miatt Angliába vonult vissza és nemsokára meg is halt. A titkár betegsége ideje alatt egy triumvirátus helyettesítette, mégpedig William B. O'Shaugnessy, James C. Sutherland és a bengáli tudós Ramcomal Sen. Az egyik megbízott titkár, O'Shaugnessy jelentésében igen elismerőleg írt a nagy magyar utazóról: „The Society is most fortunate in now possessing in Mr. Csoma De Korosi a Librarian of equal celebrity and erudition.”¹⁴ 1839 októberében „keleti könyvtárosnak” az indiai Pandit Kalamakanta Vidyalanaka-t vette maga mellé, aki a szanszkrit, pali, hindi és urdu nyelvű könyveket dolgozta fel, ugyanis a már említett „College of Fort William”-ből sok ilyen nyelvű mű került át a gyűjteménybe éppen akkoriban.

A Társaság jegyzőkönyveiben számos nyoma maradt Kőrösi Csoma aktív gyakorló könyvtárosi tevékenységének, például, hogy az India Észak Nyugati vidéke főkormányzója ügynökének, Francis Jenkins századosnak tibeti nyelvű könyveket küldenek kölcsön, majd javaslatára a duplum állományból vallási jellegű tibeti műveket engednek át.

A dardzsilingi angol ügynök dr. Archibald Campbell *Notice on the Lepchas of Sikkim* című tanulmányát Kőrösi véleményezte, és megállapította, hogy a lepcha nyelvnek nincs köze a tibeti nyelvhez — holott jelenleg a szaktudósok véleménye szerint a tibeti nyelvek családjához tartozik.¹⁵ 1840 augusztusában W. E. Carte az Almorában állomásozó 69-ik gyalogezred orvosa amuletteket küldött az Ázsiai Társaságnak megfajtás céljából, amelyek eredetükre nézve a bisawari Rampurba valók voltak.¹⁶ A jelek megfajtése megjelent a *Journal of the Asiatic Society*-ben. Sajnálatos, hogy az itt közölt rajzok még nem kerültek bele a Kőrösi Csoma irodalomba, úgy hogy ezáltal a megfajtás szövege jóformán érthetetlen.

Alkalomadtán a rokonterületekkel is szívesen foglalkozott, például 1841 márciusában a Társaság tulajdonában lévő éremgyűjteményről részletes listát állított össze Lewis R. Stacy ezredes, neves gyűjtő segítségével, aki maga is jelentős éremgyűjteménnyel rendelkezett, amelyet halála után 1859-ben a Társaság megvásárolt.

Az újabb utazásra készülődő Kőrösi Csoma Sándor 1841 május elsején mondott le főkönyvtárosi állásáról, a választmány 14-én sajnálattal bár, de megértéssel tudomásul vette a lemondást, Henry W.

¹² JASB. 1838. 5. sz. 458—459. p.

¹³ RESS Imre: *Ausztriai levéltári források Kőrösi Csoma Sándorról.* = *Levéltári Közlemények.* 61. évf. 1985. 248. p.

¹⁴ JASB. 1839. 7. sz. 501. p.

¹⁵ JASB. 1840. 4. sz. 393. p.

¹⁶ JASB. 1840. 9. sz. 904. p.

Torrens a maga és a Társaság nevében kifejezte háláját és köszönetét az eredményes könyvtárosi tevékenységért.¹⁷ Május végén Csoma válaszlevelében kifejtette, hogy tervezett tibeti utazása folyamán szeretné elmélyíteni ismereteit a Tibetológia területén, továbbá arra a körülményre rá kell mutatni: nem tártá fel azon szándékát, hogy távlatilag a magyarok óshazájának a felkeresése a célja. Viszont jelezte, hogy saját költségeiből szándékozik fedezni az expedíció kiadásait.

1841 júliusában a társaság folyóiratában egy hirdetés jelent meg, hogy új főkönyvtárost keresnek. Olyan személyre volt szükségük, aki több keleti nyelvet ismer, havi száz rúpiát ajánlottak fel fizetésül.¹⁸ Kőrösi Csoma helyére a német származású Edward Roer (valójában Hans Heinrich Röer 1805—1866) nagy nyelvismerettel rendelkező tudós került, aki arabista és iranológus volt, és jól ismerte a szanszkrit nyelvet. Mintegy huszonöt évig működött a könyvtárban. Az addig nyelvi felosztásban elhelyezett könyveket szakrendben csoportosította.¹⁹ Az ekkoriban mintegy öt ezer kötettel rendelkező állomány 1925-re ötven ezerre növekedett, napjainkban pedig mintegy száz ezer kötet. A könyvtár átrendezését azért említettük meg, mert még Baktay Ervin is azt írja 1934-ben, hogy „A Bengáli Ázsiai Társaság könyvtárának katalógusa, elrendezése még ma is azokon az alapokon nyugszik, amelyekre Csoma helyezte évekig tartó szorgalmas munkájával.”²⁰

Távozása előtt 140 kötet könyvet felajánlott ajándékként a Társaságnak, ezek között szerepelt például Joseph de Guignes: *Histoire des Huns* című művének két kötete is. A továbbra is a Társaság épületében lakó Kőrösi Csoma értesítette a választmányt, hogy hamarosan útnak indul. Érdemesnek látszik megemlíteni azon körülményt, hogy ezen szobában felkereste honfitársa Schoefft Ágost 1840 tavaszán, az egyetlen hiteles Kőrösi arcképet készítő grafikus, aki egyben első és utolsó magyar látogatója volt és így emlékezett rá, könyvszeretetére is célozva: „Ő zarándokként él a tibeti s más iratok halmazai közt az Ázsiai Társaság épületében, honnan ő ritkán jó ki; este az udvarban kis sétát tesz, s aztán szobájába becsukja magát... őt mindig könyvei közt találok. Vig volt, nevetgélt, és hogy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett.” Tehát az új könyvtáros kinevezése után még hónapokig stúdiumokat folytatott szobájában, nyilván a gyűjtemény anyagát is felhasználva, készült az utazásra.

A viszonylag hosszú kalkuttai hivatásos könyvtárosi tevékenység után Kőrösi Csoma Sándor 1842 februárjában elindult utolsó útjára. Első fontosabb úticélja egy másik könyvtár volt, Lhaszában, hogy ott adatokat gyűjtsön a magyarok őstörténetére vonatkozóan, legalábbis remélte, hogy talál adatokat. Azután fel kívánta keresni az ujugrok (jugarok) földjét Belső Ázsiában. Régi vágya, tulajdonképpen főcélkitűzése nem sikerülhetett, mert útközben beteg lett és meghalt 1842 április 11-én Dardzsilingben.

LE CALLOC'H, BERNARD—BATARI GYULA

Korizmic László, a magyar reformkor elfeledett alakja. Az Institutum Geometricum neveltje: első nagy úttörő nemzedékének (Vedres, Beszédes, Huszár, Lányi és Vásárhelyi) méltó, de hálátlanul elfeledett tagja. Hozzájuk hasonlóan sokoldalúan képzett mérnök, aki leginkább a felvilágosodásból fakadó egyetemes törekvésekkel jellemezhető: a műszaki értelmiségre szórt egyoldalúság vádját ő is leginkább jogi, politikai-publicisztikai tevékenységével lépte túl. Már a reformkorban eredményesen működött, előbb, mint gyakorló mérnök: az első hazai rétöntözések létesítője (Léva, Kelecsény, Tamási), majd az OMGE rétöntözési (vízjogi) tervének szerzője, 1848-ban Klauzál Gábor mellett FM miniszteri titkár,

¹⁷ JASB. 1841. 7. sz. 587. p.

¹⁸ JASB. 1841. 7. sz. 588. p.

¹⁹ JASB. 1841. 7. sz. 589. p.

²⁰ Kőrösi Csoma Sándor útja. = A Földgömb. 1934. 4. sz. 128. p.

1849-ben az OMGE Gazdasági Lapok alapító szerkesztője, 1850-től az önkényuralom által felfüggesztett OMGE ideiglenes szervező bizottságának vezetője, majd érdemeiért 1857-től haláláig alelnöke. A mezőgazdaság-fejlesztés (újjaszervezés = okszerű talajművelés és gazdálkodás) nagyhatású úttörő-propagálója. 1851-től Geringer felkérésére: az úrbéri páténs végrehajtója (= tagosítás és legelő-elkülönzés) egyben a kamara adóosztályának vezetője. Szakmai megbízását az OMGE fenntartásán és átmentésén túl, kormánytámogatás kieszközlésére is felhasználta: a „Köztelek” (= OMGE székház és kiállítóegység) felállítására és gazdasági kiállítások rendezésére. (Ő volt a gazdasági-műszaki kiállítások ügyének első korszerű képviselője. . .) Ez az információ később elsikkadt, pedig a továbbiak is aláhúzták ennek jelentőségét, hiszen az 1857-es gazdasági kiállítással kezdődött munkájának hivatalos elismerése: magas kormány-kitüntetéset kapott: a Ferenc-József-rend lovagkeresztjét, majd a II. oszt. vaskoronarendet, utóbb magyar nemességet. Élete végén sokat betegeskedett, s majdnem megvakult, de mindvégig dolgozott: írt és előadásokat tartott. (Szembaja miatt már nem tudta elfoglalni régi helyét az FM-ben — a tárcáéon. . .)

Utolsó éveit jórészt kis-tétényi szőlőjében töltötte, ahol korábbi nagyhatású iránt-mutató cikkeit is írta: („Gazdasági levelek, Levelek a szőlőből” (1867, 1870) „A Tisza-völgy rendezése iránt” Paleocapa nézeteinek kritikájával (1857), A hajózásról és a magyar borok érdekében (1858). Külföldi tanulmányútjain, Széchenyi és barátja J. Paget által megalapozott kapcsolatai révén — a magyar mezőgazdaság termékeiről szóló írásai Londonba is eljutottak (az 1862. évi londoni világkiállítás magyar anyagának ismertetése 10 000 példányban jelent meg (1862). Utolsó előadása a gabona-termelés, növénytermelés és állattenyésztés kérdéseiben tartott anketon hangzott el (1880), amelyben megismételte egy korai (és a GL mottójává vált) cikkének gondolatait: „Hozzunk mezőgazdaságunkba mielőbb helyes arányokat” (1852). A Ferenc-csatorna érdekében felerősített gondolatainak Türr István is szócsové lett és GB egész cikksorozatot szentelt e kérdésnek a Korizmic lapját címben is követő *Gazdasági Mérnök* hasábjain. . .

Tevékenységének csúcspontja Gazdasági-Műszaki Enciklopédiája lett, melynek mintája a kor legjelentősebb, Európa-szerte, sőt az egész angolszász világban (az Újvilágban is) ismertté vált mezőgazdasági kézikönyve: H. Stephens: *The Book of the Farm*-ja volt. A hazai viszonyokhoz alkalmazott kiadványt azonban a vállalkozás sikere (és reklámja) végett fordításként jelölték: H. Stephens: *A mezei gazdaság könyve. I—VII*. Pest, 1855—1867. (Fordították és a hazai viszonyokra alkalmazták: Korizmic László, Benkó Dániel és Morócz István.) Közös vállalkozásuk több volt, mint korjellemző cselekvő hazafiasság: mindenre kiterjedő gazdaságtörténeti helyzetfelmérés, másrészt a kor úttörő tudománytörténeti vívmánya: az első hazai (napjainkig is példamutató) „tudományos műhely” (= tudományközi team:) kimagasló eredménye. . . Csak tudomány- és technikatörténetírásunk felületeségének és mostoha helyzetének tulajdonítható, hogy mindez máig nem jutott kultúrtörténetünk tudatának szintjéig. . . Ezt eddig főleg azért nem vették észre, mert nem a napjainkban: erre hivatott Akadémián belül jött létre, hanem „csak” az ugyancsak Széchenyi által szervezett OMGE kereteiben. (Bár jelentőségének fel- és elismerését már az Akadémia is segítette az akadémiai nagyjutalom odaítélésével és a szerzők akadémiai tagságával: (Az az akadémia, amelyet a közelmúltban olyan könnyen illettek a gyakorlatiatlanság és életidegenség vádjaival. . .)

Korizmic László mintegy Széchenyi és Baross közti hídnak is tekinthető, Széchenyi értő tanítványaként állandó figyelemmel kísérte a hajózás, vízszabályozások, halászat, stb. helyzetfejlesztését, majd az 1863-as aszály lefolyását és problémáit: a környezetalakítás, öntözés-csatornaépítés, erdősítés feladatait) a későbbi fejlődés előkészítőjeként pedig: a nemzetközi gazdasági kiállításokat és azok eredményeit s mezőgazdasági terményeink nemzetközi útját. Írásai, Széchenyi és J. Paget által előkészített külföldi kapcsolatai és szakmai tekintélye révén messzire eljutottak: az ekkor alakuló — és már fejlettebb országok fővárosaival vetekedő budapesti sajtó jelentősebb lapjainak (mint pl. a *Pester Lloyd*-nak) állandó és becsült munkatársa volt. Ugyanígy tagja olt első lexikonnak: az *Egyetemes Magyar Enciklopédia* szerkesztőségének is. Vitathatatlan: a kor legnépszerűbb tudós alakjainak egyike. Mégis a kortárs Galgóczy OMGE-emlékkönyvének külön füzetén kívül más, méltó megemlékezés talán nem is készült róla. Arcképét viszont a kor vezető művészei örökítették meg: a kifogyhatatlan szorgalmú Barabás Miklóstól Molnár Jánosig (mely utóbbinak szövegét Hunfalvy János írta. . .)

Állandó munkatársai, a GL tudományos műhelyének, tudományközi team-jének tagjai — Benkő Dániel (1799—1883) és K. L. felfedezettje Morócz István (1816—1881) kik más-más területen egészítették ki a triumvirátus készülttségét (bár mindketten — és talán leginkább — orvosvegyészek, ill. biológus-vegyészek voltak. És a mezőgazdasági gépszerkesztő Benkő Dániel (Vidats és Gubicz munkatársa) nemcsak szakmai szempontból, de generációs tapasztalataival is kiegészítette munkatársait: hiszen korban egy nemzedékkel öregebb Korizmicus 1841-ben, mint gyakorló mérnök mellette kezdte mérnöki pályáját a lévai Eszterházy uradalomban. (Innen ered szoros szakmai együttműködésük és életre szóló barátságuk.)

Ennek — a végül is 10—12 fős OMGE plejádnak — éltető légkörében élt és működött Korizmicus, akinek deáki (vagy paraszti) bölcsességgel sikerült az OMGE hajóját átvezetnie az önkényuralom vizontagságain, miközben nemcsak Széchenyi követőjévé és továbbfejlesztőjévé nőtt: a kiegyezés idején (nemcsak az egész műszaki ifjúság, de talán az egész ország az ő gazdaságpolitikai zsenijében látta a kor minden alkotó törekvéseinek megtestesülését, sőt „zászlaját”... Szívós és kitartó erőfeszítéseinek ereje, szerény paraszti bölcsessége leginkább csendes munkájának hatásával: úttörő tudományos műhelyének, tudományközi team-jének eredményeivel jellemezhető: az önkényuralom legsötétebb éveiben: az ország politikai leverésének, gazdasági tönkretételének mélypontján is vállalkozott a kor legjelentősebb (bár talán legreménytelenebbnek látszó) könyvkiadói kezdeményezésére: felkutatta, lefordította és a hazai viszonyokhoz alkalmazta a kor legalkalmasabb mezőgazdasági munkáját. E nagy, közös munkájukhoz hasonlítható az egyes munkatársak különböző szaklapokban közzé tett, irányt mutató írásainak jelentősége is. De vitathatatlan, hogy Korizmicusot közülük is kiemeli jogi-retorikai iskolázottságán alapuló, nagyhatású gazdasági-politikai publicisztikája, ami fölébe emeli ismert Institutum-beli kollégáinak is, akik között — legalábbis a legjelentősebbek sorában kell számon tartanunk.

Gazdaságpolitikai jelentőségének megértéséhez tudnunk kell azt is, hogy 1862-ben alapította a Földhitelintézetet és ebben a Kölcson-Osztály igazgatója lett.

Mielőtt alakjától elbúcsúznánk, nézzük a *Mezei gazdaság könyvét*, mint könyvsikert — a társadalmi fogadtatás oldaláról... Ez, az egykori fogadtatással szemben, ismét az utódok értetlenségére és hálátlanságára vall: a 150 éves Akadémia jubileumáról szóló kiadvány — áldozataul esve a mai kor közhelyeinek, előítéleteinek — szinte „leírja” ezt a munkát a magyar tudománytörténet lapjairól. Még azt sem veszi észre, hogy a 2. kiadásban is csak 3 kötetes eredeti angol mű, magyar változatban 7 kötetre duzzadt. E terjedelmi eltérés bizonyára nem írható nyelvünk kifejező-készségének rovására. Bármelyik fejezetbe való belelapozás meggyőzi az olvasót, hogy a mű a hazai valóságról szól, és a szembeszökő terjedelmnövekedés éppen a hazai viszonyok gondos felmérésének, nemzetközi összehasonlításának következménye... De ez talán csak a kérdés egyik oldala: a másik, amit ugyancsak tekintetbe kell venni: a mű kerek 6000 példányban (más adatok szerint csak 5000-ben, de két kiadásban) és még az 1—2. kötetek megjelenésének első, 1855-ös évében jelent meg és fogyott el... Vagyis legalább 42 000 vagy 40—50 000 kötetben. És mindez nemzeti létünk, gazdasági helyzetünk mélypontján, amiben az a döntő, hogy ez a 42—50 000 kötet ugyanennyi szavazatot jelentett a túlélésre, vagy az akkor aktuális politika nyelvére lefordítva: a deáki kivárást, vagyis a „kiegyezés” mellett...

KÁROLYI ZSIGMOND

A győri MÉMOSz-könyvtár állománya és olvasói.* Sok tanulsággal szolgál a régi munkáskönyvtárak gyarapítási politikájára az a gyakorlat, amit a győri építőmunkások alkalmaztak. Szándékuk a tanulás volt, kivált a társadalmi ismeretek elsajátítása. Legalábbis a könyvek beszerzésénél nagyon törekedtek erre. Mint az alábbi táblázatokból kitetszik, könyveik több mint háromnegyede társadalmi ismereteket tartalmazott. Igaz, a *Népszava* és az egyéb tájékoztató kiadványok is effelé irányították őket. Az állományról utólagosan készített kartoték-katalógusok alapján igyekeztünk elvégezni a művek ETO szerinti szakba sorolását. Meg kell vallani azonban, hogy ez nem sikerülhetett minden esetben, hiszen némely könyv címéből lehetetlenség pontosan megmondani, milyen szakba sorolható.

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

A nem-szépirodalom megoszlása a nagyobb ETO-számok rendjében:

ETO	elnevezés	kötet	% a csoporton belül
0	általános művek	6	2,2
1	filozófia	24	8,8
2	vallás, ateizmus	10	3,7
3K	Marx, Engels, Lenin	13	4,8
308	szociológia	9	3,3
32	belpolitika, társadalom	78	28,6
33	munkásmozg. szakszerv.	24	8,8
34	jogtudomány, törvények	19	6,9
5	természettudomány	18	6,6
6	alkalmazott tud. ált.	7	2,5
61	orvostud. egészségügy	3	1,1
62	mérnöki tud.gépészet	2	0,7
63/69	gyakorlati ipar... stb.	15	5,5
7	művészetek 4	1,5	
8	irodalom, nyelvészet	5	1,8
91	földrajz	6	2,2
92/99	történelem	30	11,0
		273	100,0

A szépirodalom kerekén fele volt a teljes gyűjteménynek. Ennek megoszlása így alakult:

klasszikus magyar	irodalom	31 kötet	11,4
kortárs magyar	irodalom	39 kötet	14,4
klasszikus világ-	irodalom	116 kötet	42,8
kortárs világ-	irodalom	14 kötet	5,2
lektúr	irodalom	71 kötet	26,2

Összesen: 271 kötet 100,0 %

Ha kissé összébb vonjuk a két kimutatást, ezt kapjuk:
a szakon belül:

társadalomtudomány	(0—34 és 92/99)	212 kötet	78,0 %
természettudomány	(5 és 91)	24 kötet	8,8 %
alkalmazott-tudomány	(6)	27 kötet	9,9 %
művészet	(7—8)	9 kötet	3,3 %

Összesen: 273 kötet 100,0 %

A szépirodalom és a nem szépirodalom megoszlása:

szépirodalom	271 kötet	49,8 %
nem szépirodalom	273 kötet	50,2 %
Összesen:	544 kötet	100,0 %

Ezen kívül még volt 20 kötet, amelyet nem tudunk sehova fölvenni, ezeket ismeretlenként tartjuk számon. Tartozik még az állományhoz 24 kötet folyóirat is, ezeket nyugodtan fölvehetnők a társadalomtudományokhoz, hiszen a Szocializmus- és a Népszava-Naptárról van szó. Ezzel el is jutottunk az állomány összesítéséhez, s kiderül, hogy az 588 kötet volt: 544 kötet szakozott, 20 kötet ismeretlen, 24 kötet folyóirat.

1906-ból több jegyzőkönyvi adat tudatja a folyóiratok számát és megnevezésüket: „Ezen ülésen a következő lapok előfizetése határozottatott el: Népszava 2 pld., Világzabadság, Pécsi Munkás, Ácsok Szaklapja, Budapesti Napló, Szakszervezeti Értesítő, Előre, Festők Lapja, Ifjúmunkás, Vállalkozók Lapja, Nómunkás.”¹

Két héttel későbbben ismét lapelőfizetés kerül szóba: „Derka szaktárs indítványozza, hogy a Népakarát helyi lapot fizessük elő. Elfogadtatott.”² A szóban forgó, címét igen gyakran változtató újság harcos szociáldemokrata hetilap volt Győrött. Ugyancsak azon az ülésen még egy folyóirattal kapcsolatos adat: „Nits szaktárs javasolja, hogy a Munka Szemléje című folyóiratot fizessük elő. Elfogadtatott.”

Még annak az évrnek májusában találunk egy bejegyzést, amely folyóiratokra vonatkozik: „A csoport előfizet 18 lapra.”³ Pedig a folyóiratokért igencsak jelentős összegeket fizettek ki. Az 1924. május 20-án ismertetett gazdasági helyzetről szólva, tudatja a rendőrfogalmazói jelentés, hogy „évi egyenleg 5.792.745 kor. ebből szaklapra 2.637.530 kor. lett kifizetve...”⁴

A fűzött könyveket, amikor pénzük volt rá, iparkodtak beköttetni, védeni. Néhány jegyzőkönyvi bejegyzés igazolja ezt.

Az első nyilvántartást nem ismerjük. Az 1924-ben fölvett betűrendes, nyilván elsősorban az olvasók számára készített „katalógus”, amely megmondja a könyv élő leltári számát, s föltünteti a régít, a szerzőt és a címet. Ebből állítottuk vissza a számsoros (numerus currens) leltárt, s így állt elénk a rekonstruált alapleltár. A hajdani leltár visszaállítására nem éri meg a fáradságot, hiszen az eltűnt, az elveszett könyvek nem kerülnének elő.

Az 1924-ben elkezdett leltári nyilvántartásnak nincsen semmilyen szoros rendje, hanem ahogy a könyvek kézbe akadtak, úgy vezették be az új leltárba.

Megvizsgáltuk az évenkénti kölesönzési napok számát, s ez azt mutatja, hogy nem volt ebben akkora rend, mint hihetnők: 1927: 41 nap, 1930: 68 nap, 1933: 64 nap, 1936: 38 nap, 1939: 39 nap. Van azonban két esztendő, amikor a napok száma jóval több, mint a heteké. Ennek az az oka, hogy akkor volt könyvtáros Hegyi Imre és társa, s ők nagyon fontosnak tartották: minél gyakrabban s minél több könyvhöz jussanak a tagok. Ezért azután nemcsak vasárnap, de a hét más napján is tartottak könyvtári órát, nevezetesen 1930-ban január 2. és május 8-a, valamint november 1. és december 28. között több-kevesebb rendszerességgel csütörtökön is. 1933-ban ez a rend kissé megbomlik, és főleg szerda a másik hétközi nap. Természetes, hogy nyáron — az építőmunkások fő dologidejében — alig maradt idő az olvasásra, s ehhez igazodott a könyvtári alkalom is. Azt jelenti ez, hogy télen jobban ráérték olvasni, összejönni a szakegyletbe, mint azokban a hónapokban, amikor munka volt — ha volt! — hiszen a napi 10 órás munkaidő — az oda- és hazamenéssel nagyon kifárasztotta a munkást. Nyáron tehát kevesebb szer volt a könyvtár is nyitva, illetve ha volt is, alig akadt érdeklődő.

A könyvtárban nem kellett beiratkozni, nem volt a mostanihoz hasonló tagság és olvasójegy. Aki tagja volt a szakegyletnek, az egyben olvasó is lehetett minden egyéb adminisztráció nélkül. Kimutattuk: hány ember használta a könyvtárat, ám nem megyünk véle igen sokra, hiszen akad, aki szinte minden héten ott járt, mások neve csak egyetlen egyszer fordul elő.

¹ PIA Esz I. 1903/2a

² PIA Esz I. 1903/2a

³ PIA Esz I. 1903/2a

⁴ GySm Levéltár főispáni iratok 6348/kig 1924.

Egy öt éves mintavétel kigyűjtése során megvizsgáltuk: hány olvasó fordult meg egy-egy hónapban a könyvtárban, mennyire volt folyamatos a könyvtár élete.

A kölcsönzési alkalmak és a kölcsönzők számának egybevetése nem mutat kiemelkedő könyvtári életet. Táblázatban így fest a kiemelt öt év — 1927, 1930, 1933, 1936, 1939 — átlaga:

hónapok	kölcsönzési nap száma	látogatók	egy napra jutó kölcsönző
január	4,8	20,8	4,3
február	5,4	26,4	4,8
március	4,4	21,6	4,9
április	4,6	13,2	2,9
május	3,6	9,8	2,7
június	3,2	6,4	2,0
július	2,8	8,0	2,8
augusztus	3,2	8,4	2,6
szeptember	3,8	8,8	2,3
október	4,6	10,8	2,3
november	4,8	14,2	2,9
december	4,8	26,0	5,4

Ha most a kölcsönzők átlagszámát vizsgáljuk meg, kiderül, hogy a bemutatott évek átlagában egy kölcsönzési napra (órára) 3,3 látogató jutott. Természetesen számba vettük az átlagolás veszélyét, s tudjuk, hogy nem létezik háromtized ember, de jelzi adatunk azt a helyzetet, tendenciát, ami akkor a könyvtár életében jelen volt. Már mondtuk, hogy a nyári hónapok jóval gyöngébbek voltak s ezt bizonyítja most a napi látogató szám is az öt év viszonylatában.

A kikölcsönzött könyvek száma. Az 1924 előtti időszakról csak szórvány adatok vannak. A különféle tag- és közgyűlések beszámolóiban akadunk idevágó közlésekre: „Vincze szaktárs tesz jelentést a könyvekről 1904-ben a könyvtár igénybe lett véve 397-szer. . .”⁵ Nem tudjuk azonban, hogy ez kiadott kötettség vagy kölcsönző. „Szabó Endre könyvtáros jelenti, hogy ebben a negyedévbe kivittek 156 könyvet, ebből behoztak 127 könyvet.”⁶ A meglévő könyvtári dokumentumok létrejötté előtti időkből csak egy fontos adat van még: „Illés Ferenc szaktárs a könyvtárjelentést teszi meg, mely szerint kivittek 849 könyvet, behoztak 808-at. . .” (1924. jan.) Az ezt követő időszakról már megvizsgálhatjuk a kölcsönzési napló bejegyzéseit, s napról napra nyomon követhetjük a könyvtár életét, benne a kiadott könyvek, a működési napok, és kölcsönzők számát.

év	kiadott kötet	év	kiadott kötet
1924	181	1936	101
1925	663	1937	129
1926	197	1938	99
1927	188	1939	96
1928	143	1940—1944	követhetetlen adatok
1929	120	1945	113
1930	490	1946	398
1931	506	1947	1122
1932	400	1948	1075
1933	414	1949	236
1934	312	1950. II. 15-ig	16 kötet

⁵ 1904. május 8-i jkv.

⁶ 1921. április 17. I. n. é. közgyűlés jkve

Annak, hogy az 1930-tól 1933-ig terjedő időben oly kiemelkedően magas a kölcsönözött könyvek száma a már említett jeles könyvbarát és könyvtáros, Hegyi Imre a magyarázata.

Annak meg, hogy 1925-ben annyira megnő az érdeklődés az lehet az oka, hogy az előző év novemberében készült el a könyvtár új nyilvántartása és bizonyára nagyobb volt a lelkesedés az olvasás iránt. Nem érdemtelen összeadni az 1924 és 1945 között kiadott kötetek számát, s az eredmény 4245 kötet. Mai fogalmaink szerint nem sok, ám ha meggondoljuk az akkori viszonyokat, az építómunkások lehetőségeit, az áldozatvállalást, tisztelettel kell azt is fogadnunk. Kíváncsiak voltunk, hogy fennállása alatt kik vették igénybe, kik olvastak legtöbbet, s mit kölcsönöztek ki. Evégből kigyűjtöttük a naplóból az egyes személyek által kölcsönvett könyvek leltári számát, s visszakereshetővé vált az olvasók kölcsönzése.

Vizsgálódásunk során 169 név került elő a kölcsönző naplóból, közöttük mindössze nyole a nő. Az olvasás fontos, kiemelkedő szerepét bizonyítandó, megjegyzem: a legtöbbet olvasó Walasinszky Alajos, Hegyi Imre, Cseh István, Illés István, Maár Ferenc a felszabadulás után is elsőként kapcsolódtak be a mozgalmi — főleg a szakszervezeti — életbe. A kölcsönzések kigyűjtésének fogyatéksága: nem tünteti föl: ki mennyi idő alatt olvasta el ezeket a műveket. Szót érdemel: volt 43 olyan olvasó, akik csak 1—2 kötetet kölcsönöztek, tehát rendszeres olvasónak semmiképpen sem tekinthetők. Ez az összes olvasók számának negyedét teszi ki.

A kölcsönzött könyvek megoszlása. Az állományról szóló fejezetben bemutattuk, hogyan oszlott meg csoportonként a könyvtár állománya. Lássuk, hogyan szavaztak erre a gyarapításra az olvasók, mit olvastak onnan?

Kövessük az ott föltüntetett ETO-szerinti megoszlást, s ezt kapjuk eredményül:

ETO-szám	egy kötetre jutó kölcsönzés	
0	2,8	
1	2,0	
2	13,3	
3K	2,8	
308	1,4	
32	0,4	klasszikus magyar 11,7
33	0,4	klasszikus világ 11,5
34	0,8	modern világ 12,5
5	3,9	modern magyar 4,3
61	27,7	lektúr 10,6
69	8,9	
7	3,7	
8	6,0	
91	8,3	
92/99	13,1	

A nem-szépirodalomban három magasan kiugró értéket kaptunk. A vallás, ateizmus iránti kereslet valójában két nagyon sikeres, bestseller számba menő könyvnek szól, nevezetesen Del la Chetre Mór: *A pápák bűnei*, továbbá Korvin: *A papok tükre* c. könyvnek, az előbbit a kölcsönzési napló tanulsága szerint 84, az utóbbit 73 esetben vették kölcsön. Egy lektúr, nevezetesen Farkas Antal könyve, a *Megnyílt a börtön*, 83 kölcsönzéssel a második helyet kapja csak. Ezekről a könyvekről, népszerűségükről a munkáskönyvtárakat bemutató szakirodalom részletesen foglalkozik.

Az ETO 61-be az egészségügyi könyvek tartoznak, ezekből kevés volt ugyan, de azokat nagyon keresték. A világtörténelem kedvelt olvasmány volt a munkások könyvtáraiban. Ezek között is kivált

ezeket szerették: Gracza György: *A magyar szabadságharc története I—4.* kötetét 21-szer vitték ki, Fényes László: *A forradalom okai és a Tisza-bűnper vádja, védőbeszéde, a főtárgyalások* (Bp. 1922. Löblovitz) 16 esetben került olvasó kezébe; Farkas Emőd könyve a *Szabadság vértanúi* 13 olvasónál volt, Hemon, Gaerter: *Francia forradalom* c. munkája 37-szer volt kölcsönzésben. Idesorolható Longuer, Jean könyve, a *Terroristák és rendőrök*, melynek előszavát Jaures írta. A két kötetes munka 1909-ben jelent meg a Népszavánál, s 22-en olvasták. A Spanyol inkvizícióról készült kétkötetes Lhorente és Gallois mű 32 esetben volt olvasónál.

A leginkább kedvelt volt Ribáry Ferenc *Világtörténete* (1—8 kötet), melynek kivált az ókorral foglalkozó kötetét szerették olvasni, 33-an vették ki. E munka összes kötetét figyelembe véve, 70-szer volt olvasónál. Ferrero: *Róma nagysága és hanyatlása* (1—6 kötet) öt olvasónál volt. A szépirodalomban is vannak kiemelkedően népszerű könyvek. Ezek között 51 kivétellel vezet: Zola: *Nana* című regénye, majd London: *Vaspata* c. műve.

Zola egyébként a legtöbbet forgatott író volt a győri építőmunkások körében is. 20 kötetét (összesen 22 példányt) 397-szer kölcsönöztek ki.

Ady: *Vér és arany* c. kötetét 15 alkalommal vették kölcsön, Bacsó Béla: *A Stefcsik ház-át* 24-szer, ám Bródyt alig olvasták, Csizmadia négy kötetét összesen hat ember vette kézbe, Várnai Zseni négy kötete is mindössze 13-szor került olvasóhoz. Vannak jócskán, akiknek könyve olvasatlan maradt a naplók szerint. Alighanem az lehetett az ok, hogy a modern irodalomra nem voltak fölkészítve és fölkészülve, nyelvük, szokatlan kifejezéseik, problémáik nem voltak könnyedén érthetőek. Hogy ez mennyire így lehet, igazoljuk a lektúrral. A 10,6-os mutató alatta marad a klasszikusoknak, de még a modern világirodalomnak is, hiszen a lektúr zöme is a korabeli szerzőktől származik, s leszámítva néhány nagyon kapós munkát, nem volt kiemelkedően kedvelt. Igaz, hogy a Mirbeau: *Kínok kertjét* 47-en vitték ki, de a Gyp: *Ginette boldogsága* már csak hatszor volt az olvasónál. Ami föltűnik, az a modern világirodalom iránti érdeklődés. Igaz, ezt jobbra a nagyon kedvelt Sinclair okozza, akinek könyveit, láttuk elébb, nagyon kedvelik, hiszen témái a munkások gondjai. E szerzőn kívül azután más nem is igen fordul elő. A klasszikus magyar- és világirodalom kedvelése számottevő értéket jelez.

Térjünk most vissza a tudományos művekhez. 1925. január 18-án jelentei Reider Károly az évi rendes tisztújító közgyűlésnek: „...örömmel állapítja meg, hogy leginkább a tudományos, társadalmi ismeretekkel foglalkozó könyvek lettek többször igénybe véve, ami a csoport tagjainak a felfogásában bizonyos előrehaladást jelent.”⁷

Az idézett Reider jelentés csakugyan szépítheti a helyzetet, hiszen a korábban látott, egy kötetre jutó kölcsönzés nem igazolja ezt, s láttuk a szépirodalom iránt volt mindig nagyobb az érdeklődés. Ez természetes is volt akkor is, és az ma is, a szakszervezeti közművelődési könyvtárakban.

MÓNUS IMRE

⁷ PIA Esz IV. 97/1925.

SZEMLE

Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen Donaauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Buda. Wien—Köln—Graz, 1988, Böhlau Verlag, 294 S.

A néhány évvel ezelőtt alakult Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18 Jahrhunderts által, Csáky Móric szerkesztésében indított sorozat első tagjaként olyan mű jelent meg, amely bizonyára több Duna menti nép felvilágosodáskutatásának is kiemelkedő kézikönyve lesz. Azáltal ugyanis, hogy számba vették a szerzők az egykori Habsburg-birodalom három jelentős Duna menti városának: egy valóságos, egy volt és egy leendő fővárosnak: Bécsnek, Pozsonynak és Pest-Budának az 1740 és 1809 között megjelent folyóiratait, jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy e, valamikor államilag és kulturálisan is összetartozott területek történetét, művelődését ne a mai nemzeti és politikai széttagoltságnak megfelelően, egymástól izolálva, hanem eredeti egységében és egymásra hatásában vizsgálhassuk. E gyakran emlegetett elvnek, a felismerésén túl (vannak, akik még a felismerésig se jutottak el), sajnos kevés gyakorlati és tudományos megvalósításával találkozunk még. Andrea Seidler és Wolfram Seidler kiváló folyóirattörténeti bibliográfiája — különösen ami a 18. századi sajtó feltárását illeti — már ezért is úttörő jelentőségű. Használata egyszerűen szolgálja az osztrák, a szlovák és a magyar 18. századi kutatást és mindenkit, aki Közép- és Kelet-Európa felvilágosodásának történetével foglalkozik.

De figyelemre méltó vállalkozás a mű úgy is, mint egy meglehetősen elhanyagolt, de jelentőségét egyre inkább felismert tudományoszak-

nak, a sajtótörténetnek egy modern bibliográfiai kézikönyve. Különösen az osztrák 18. századi folyóiratok kutatását hanyagolták el, főleg a német, de még a magyar folyóiratok történetéhez képest is. Ernst Viktor Zenker és Johann Winckler múlt századi összefoglalásai után, századunkban inkább csak disszertációk készültek e témában.

Bibliográfiailag Joachim Kirchnernek új kiadásban is megjelent alapvető műve (*Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900.*) tartalmaz ugyan számos Duna menti városban megjelent folyóiratot, de hiányosan; a mű felosztása is vitatható, túlhaladott kategóriák szerint történt. A bécsi jozefinista korszakról készült meg Kurt Strasser sajtóbibliográfiája (*Die Wiener Presse in der Josephinischen Zeit*), amely annotált, de csak a nyolevanes évek sajtóját tartalmazza. Helmuth W. Lang összeállítása (*Die Zeitschriften in Österreich zwischen 1740 und 1815.*) viszont csak betű- és időrendben közölt címlistát tartalmaz.

Nem kell kitérnünk arra, hogy a kor magyar sajtó bibliográfiája sem nyújt megnyugtató képet. Különösen hiányzanak azok a korszerű feldolgozások, amelyek a folyóiratok egyszerű számbavételén és bibliográfiai adatainak felsorolásán túl (ami önmagában is hatalmas feladat), olyan fontos információkat is adnak a kutatóknak az egyes lapok jellegéről, irányzatáról, tartalmáról, mint amilyenekkel e kötetben találkozunk.

A szerzők beható szakismereteire jellemző, hogy noha a folyóiratokat kívánták csak feldolgozni kötetükben, helyesen ismerték fel, hogy a korabeli magyar hírlapok egy része — a folyóiratok nemléte miatt — tudatosan ezek szerepét is vállalta. Ezért — nagyon helyesen — a kötetbe felvették a magyar újságokat is. Hiszen a kor eszméinek, főként a felvilágosodásnak a kutatásához e lapok is fontos forrásul szolgálnak, mivel a

hírek mellett számos irodalmi, tudományos, erkölcsi és pedagógiai jellegű cikket közöltek.

A bevezetőben vázlatos képet kapunk az időszak osztrák és magyar folyóirat-történetéről. Innen is kiderül az az összeállítás koncepciójából folyó, talán egyetlen nagyobb hiányosság, hogy az adott keretek közül éppen a legjelentősebb 18. század végi magyar folyóiratok: a kassai *Magyar Museum* és az *Orpheus*, valamint az *Uránia* ki kellett hogy maradjanak. (De kimaradt, noha Duna menti városban jelent meg a komáromi *Mindenek Gyűjtemény* is). Ez is bizonyítja negatív módon, hogy e korszakban Pest-Buda még nem volt a magyar szellemi élet központja.

Maga a kötet egyébként három főreszre oszlik. Az első tartalmazza a folyóiratok leírását, betűrendben. A legfontosabb bibliográfiai adatok után lefolyó-utalás, majd a lap műfajának megjelölése következik. Ezt követi egy rövid jellemzés a lapról, amely alapján képet kapunk arról: szükséges-e számunkra a lap kézbevétele, további megismerése vagy pedig kívül esik érdeklődési körünkön. E tömör, nagy munkát igénylő összefoglalások rendkívül tárgyyszerűek és lényegre törők: a kötet egyik legnagyobb értékét éppen ezek a tájékoztatások adják.

A második részben, külön betűrendben azoknak a lapoknak a kommentár nélküli listáját és bibliográfiai adatait kapjuk, amelyek csak a szekundér-irodalom alapján ismertek. A harmadik rész földrajzi és időrendi mutatókat és különböző, szemléletes statisztikai táblázatokat tartalmaz. A kötet végén bibliográfiát és névmutatót találunk.

A tartalomhoz méltó, szép kiállítású, jól olvasható (!) kötet nagy nyeresége a közép-európai felvilágosodás-kutatásnak. A fiatal kutatók teljesítménye bőven tartalmaz számunkra is elgondolkoztató példákat. A nagyvonalú, úttörő vállalkozásnak a tudományos pontossággal való egybeötözésén kívül érdemes felfigyelni még a kötet létrejöttével kapcsolatos alábbi adatra is: a munka, amelynek során számos osztrák és magyar könyvtár folyóiratanyagának feltárása mellett Csehszlovákiában, az NSZK-ban és az NDK-ban is folytattak kutatásokat — de így is csak két és fél év munkájának az eredménye volt...

E nemzetközi jelentőségű sajtóbibliográfiáról elmondhatjuk, hogy — a három város folyóirataira történt leszűkítése ellenére is — számos történeti diszciplína számára jelent majd segítséget a

további 18. századi közép-európai kutatásokhoz. Utaltunk már rá, hogy e figyelemre méltó és eredeti vállalkozás legvitathatóbb pontja az, hogy, míg Bécs az osztrák folyóiratirodalom szempontjából valóban központi szerepet játszott, addig Pozsonyról és Pest-Budáról, a magyar sajtó esetében még nem mondható ez el. Igazi magyarországi szellemi központ hiányában éppen a 18. század végi, legjelentősebb magyar folyóiratok más városokban: Kassán, Komáromban és Vácon jelentek meg.

E körülmény is arra mutat, hogy e korszerű és úttörő kezdeményezés folytatásra vár. Jó lenne e feltáró munkát az egész egykori monarchia területén megjelent folyóiratokra is kiterjeszteni; beleértve természetesen a német és magyar nyelvű lapokon kívül a szláv nyelvűeket is. Ha valóban meg akarjuk ismerni a 18. századi közép-európai kultúra történetét — amely mindig is része volt az egységes európai műveltségnek — elkerülhetetlen a kutatás által eddig többé-kevésbé elhanyagolt fontos forrásoknak: az egykori szellemi élet e fontos intézményeinek a globális számbavétele és feltárása. Erre a nem kis méretű munkára talán a legalkalmasabb megoldás egy nemzetközi, közös vállalkozás lehetne annál is inkább, hiszen ehhez az utóbbi évtizedek során létrejött akadályok eltűnésével, reméljük, egyre több lehetőség kínálkozik.

KÓKAY GYÖRGY

Molnár János: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája, 1944—1948. Budapest, 1987. 167 p.

A Szociáldemokrata Párt mindig is kiemelkedő figyelmet fordított a munkásművelődésre, természetesen tehát, hogy 1944 után, kedvezőbb viszonyok között újult erővel folytatta azt. Már igen korán, 1945 májusában három alkalommal kibővített vezetőségi ülésen elemezte régebbi politikáját, és annak számos alapelvét elvetette. 1945 augusztusában pedig, a párt XXXIV. kongresszusán, részletes akcióprogramot fogadtak el. A kommunista párttal való egyesülésükig ez határozta meg tevékenységük fő irányát. Annak ellenére, hogy ilyen átfogó és széles körű javaslatai egyetlen koalíciós pártnak sem voltak, megállapítható, hogy a kultúra — főként a művészetek — szerepét lényegében a politikának rendelte alá, és szerepét

az agitációra szűkítette le. Ezzel a felfogással természetesen nem állt egyedül, hiszen a többi párt még ennél is merevebben kezelte a kérdést.

Az SZDP korán megindította saját művelődési, irodalmi vagy félig irodalmi lapjait. A *Dolgozók Világlapja* 1945 és 1948 között jelent meg Erdődy János szerkesztésében. A *Szivárványt* egyenesen a párt egyik vezető egyénisége, Kéthly Anna gondozta. Az 1945 nyaratól ismét megjelenő *Új Idők* ugyan főszerkesztőként Benedek Marcellt nevezte meg, de az ekkor még Romániában élő író helyett lényegében Kassák Lajos, Fodor József és a több évtizedes tudomány múltjával és kritikusi tevékenységével szaktekintélynek számító Lyka Károly művészettörténész szerkesztette. Kassák ugyan a 11. számtól kilépett a szerkesztőbizottságból, de egy ideig még vezette a képzőművészeti rovatot. A párt központi lapjai a *Népszava*, a *Világosság*, a *Kossuth Népe* — rendszeresen közöltek művelődéspolitikai, művészetkritikai cikkeket. Elképesztően sok kérészerű napi- és hetilap látott napvilágot 1945 és 1948 között (*Alkotás*, *Tiszántúli Népszava*, *Tovább*, *Embernevelés*, *Szülők Lapja*, *Munkásszínpad*, *Nevelési Munkafüzet*, *Szegedi Népszava*, *Világosság*, *Külváros*, *Augusztus*, *Szeptember*, *Október*, *November*, *Új Gondolat*), melyet az SZDP részben vagy egészében sajátjának tekintett.

Korán felmerült egy önálló szociáldemokrata irodalmi lap kiadásának gondolata, de másfél évnél kellett eltelnie, amíg a *Kortárs* első száma 1947. október 1-jei keltezéssel napvilágot látott. A szerkesztőbizottság elnöke Kassák Lajos lett, tagjai Fejtő Ferenc, Hárs László, Nádass József, Németh Andor voltak. Munkatársai — érthető módon — legnagyobb részben a szociáldemokrata írók, művészek, kritikusok közül kerültek ki, de nem zárkoztak el más pártállásúak írásainak közlésétől sem. Sokat foglalkozott, nyilván Kassák hatására, a modern művészeti eredményekkel, számos alkotásról hozott elfogadható minőségű illusztrációt. Egyaránt szólt képzőművészetünk klasszikusnak számító és kortárs értékeiről. Kassák nagy erővel vetette magát a munkába, hiszen évek óta nem volt saját lapja, ahol kedvére, viszonylag korlátok nélkül szólalhatott volna meg. Vezércikkei elvi jelentőségűek, mert ezekből ismerhető meg a már évtizedekkel korábban kialakult eszmerendszerének lassú változása, új vonásokkal való gazdagodása. Nem

rejtette véka alá a két munkaspárt kulturális politikájáról vallott nézeteit, amiért azután mindkét részről kemény bírálat érte, javaslatait elutasították, sőt 1948 nyarán a *Kortársat* is elnémították. 1949 után hosszú ideig nem jelent meg írása. Az egyesülés után még tagja volt a MDP-nek, de 1953-ban, egy botrányos taggyűlésen, kizárták.

Molnár János könyve általánosságban tárgyalja ugyan az SZDP 1945—1948 közötti művelődéspolitikáját, ám a felhasznált széles körű forrásanyag és az érzékletes helyzetelemzés miatt igen fontos a korabeli sajtótörténet szempontjából is.

KÖHEGYI MIHÁLY

Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 115 lap 47 ábra.

„Nyomdák és nyomdászok, könyvek és kereskedők, cenzorok és revizorok, engedélyezett és tiltott könyvek, Lipcse és Pest. Nagyszámú, néha megfajthetetlen adat. És ki gondolta volna, hogy a pesti könyvnyomtatás első száz évében — 1757 és 1857 között — ezek jó része egyetlen utca házsorait járva felidézhető. Így hát a Váci utca nem egyszerűen a pesti könyvkereskedelem szülőhelye, hanem a honi művelődéstörténet nagy titkainak tudója is. És ha jól kérdezzünk, e titkok némelyikére fény derül” — írja kis könyvének mintegy utószavaként a szerző. A recenzens pedig örömmel teszi hozzá: Gazda István jól kérdezett. . .

A rendkívül gondosan, a fellelhető szakirodalom teljes ismeretében (és jogos bírálatával, kiegészítésével, helyesbítésével), új levéltári kutatások nyomán (is) kialakított eredményekkel gazdagon megírt munka nemcsak a magyar könyv- és könyvkereskedői történetnek, hanem az irodalomtörténetnek, a várostörténetnek és a magyar művelődéstörténetnek is komoly nyeresége. A tudománytörténész szerző — más munkáiban is feltűnt — tényítisztelete révén számos korábbi téves megállapítást tisztázva, hiányzó „láncszemet” a helyére rakva úgy írta meg a pesti Váci utca „könyves történetét”, hogy az egy pillanatra sem vált száraz adathalmazzá, hanem mindvégig érdekes olvasmányt is nyújt az érdeklődő olvasónak.

Nyolc évszám köré fűzött nyolc fejezetében

Gazda István könyve nyomon kíséri a „pesti Szajna-part” bouquiniste-jainak sorsát. Neveket — kereskedőkét, könyvkötőkét, kiadókét, terjesztőkét (egyes esetekben még kölesönzőkét is) — sorol fel, évszámokat, kiadványcímeket, példányszámokat és árakat közöl, ismert irodalmi szövegrészeket elevenít fel és csoportosít logikus rendbe vagy merőben új dokumentumokat tesz közzé anélkül, hogy könyvében e fontos lexikális adatok elfednék a mondanivalót. „A magyar könyv egyik főutcájának” eleven képe tárul az olvasók elé, még ha a mai pesti lakos nehezen tudja is azonosítani a régi Váci utca — illetve az Erzsébet hídtól délre eső része, a korábbi Lipót utca — házait a 150 éve romboló pesti árvíz után átépült, lényegében mai képét mutató belvárosi utcával. Talán éppen ezért hiányoljuk egy 18–19. századi belváros-térkép és a rá vetíthető mai megfelelő térkép létét. Ez nagyrészt eligazíthatná az olvasókat a megváltozott utcanevek azonosításában, még ha Gazda a szövegben megadja is a régi elnevezések mai megfelelőit.

Egyébként a szerző a könyvéhez fűzött számos mutatóval igyekszik áttekinthetővé tenni szövegét. Időrendi mutatójában 1770-től 1857-ig kíséri nyomon a Váci utcai kereskedők sorát, helyrajzi mutatója pedig a Váci utcai házak számrendjében helyezi el a könyvkereskedők boltjait. A kötet illusztrációs anyagát a Budapest Főváros Levéltára, az Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtára és Kézirattára, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében őrzött kisnyomtatványok, kéziratok, folyóiratok felhasználásával állította össze. Bibliográfiája két részre bontott: az elsőben a főbb forrásmunkákat sorolja fel, míg a kisebb közleményekre a jegyzetekben hivatkozik. Itt tett eleget a szükséges forráskritikai igényeknek is, úgy hogy a jegyzetek olvasása nemcsak a filológusnak, hanem az olvasónak is fontos, nélkülözhetetlen ismereteket nyújt.

Csak a műben szereplő nevek felsorolása is egy oldalra rúgna. A közvélemény előtt ismeretes, legendával övezett könyvkiadók és kereskedők, mint Weingand János Mihály, Hartleben Konrád Adolf, Wigand Ottó, Heckenast Gusztáv és a nyomdász-kiadó Landerer Lajos mellett az eddig jobbra csak az irodalomtörténészek előtt ismeretek sora: Pauer János Mihály, Institoris, a Kilián-testvérek, Edelmann, Ráth és a többiek.

Legtöbbjük nem csupán a könyvek forgalmazásával foglalkoztak, hanem kiadói, egyes esetekben nyomdai tevékenységet is folytattak. Mindhárom minőségükben meggyűlt a bajuk a cenzúrával: Gazda István érdeme, hogy a könyvesek örökös tojástáncát a nemzeti kultúra (és politika) támogatása, ill. az éber császári (helytartósági) cenzorok kifogásai, a boltok tiltott könyveit kereső és lefoglaló revizorai között érzékletesen mutatja be. Ugyanakkor „rehabilitálja” is a közvélemény által mélységesen elítélt cenzori intézményt, bizonyítva, hogy a cenzort tévesen tartották olyan megvetett személynek, aki mindig és minden korban akadályozta a honi kulturális törekvéseket — bár nem tagadja ebbeli bűnös tevékenységüket sem. Gazda azonban nem érzelmileg mond ítéletet, hanem dokumentumokat, tényeket közöl, eljárásokat ismertet; a pesti kiadástörténet konkrét eseteinek tükrében láttatja a cenzori tevékenységet.

Mint ahogy rendkívül érdekes, új momentumokat tár fel a Wesselényit, Széchenyit kiadó és 1831-ben Lipcsébe menekülő Wigandrol, hírhedtté vált Conversations-Lexikon ügyéhez pedig Kazinczy és Bajza leveleit idézi. Adatokkal cáfolja az üzletét éppen Wigandnak átadó Szubuly György „meggyilkolásának” rémtörténetét. Őszintén szól Kossuth és a Pesti Hírlap kapcsolatáról, nem tagadva a kevesek által ismert tényt, hogy Kossuthnak azért kellett megválnia lapja szerkesztésétől, mert túlzott anyagi igényekkel lépett fel a kiadóval szemben. A március 15-i események révén közismertté vált „Heckenast és Landerer” tevékenysége is más megvilágításba kerül Gazda kutatásai nyomán.

És közben szerzőkkel ismertet meg, a magyar irodalomtörténet és történelem nagy „szerzői” mellett az eddig eléggé elhanyagolt tudományos szakirodalom jeles művelőivel is. Könyv- és folyóiratcímeket idéz, példányszámokat sorol fel, a művek olvasottságát bizonyítja, nagy korabeli könyvsikerekről és néhány „bukásról” tudósít, nyomon követi a könyvkereskedők egyéb tevékenységét is az első Váci utcai könyvsátor felállításától az első sikeres könyvaukcióig. Olyan kérdéseket világít meg, amelyekről eddig csak kisebb-nagyobb szakecikkekben olvashatót a tájékozott olvasó, mint a különböző rőpiratok, az utánnyomás vagy a szerzői jog rendezése, a hazai zeneműkiadás kezdetei.

Gazda István művelődés- és várostörténeti értékeket is hordozó könyve, amely az Akadémiai Kiadó Váci utcai „Studium” könyvesboltja újjáépítése alkalmából a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének támogatásával

jelent meg, nemcsak az egykori Váci utcai könyveseknek állít méltó emléket, hanem a magyar könyv minden barátja, olvasója számára is élvezetes olvasmányt nyújt.

VÉGH FERENC

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 18206

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 8,40 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

TARTALOM

<i>Déri Balázs</i> : Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez	223 ✕
<i>Borsa Gedeon</i> : Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán?	237
<i>Fried István</i> : Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében	247
<i>Żbikowska-Migoń, Anna</i> : Joachim Lelewel (1786—1861) a lengyel bibliológia klasszikusa	263

KÖZLEMÉNYEK

<i>Pogány György</i> : A császlóci és a kaplonyi egyház 1444-es könyvjegyzékéről	277 ✕
<i>Veszprémy László</i> : Három 15. századi ferences kézirat Udinéből	277 ✕
<i>Jankovics József</i> : Apponyi Balázs könyvdedikációi	278
<i>Gömöri György</i> : Ifj. Köleséry Sámuel levelei Sir Hans Sloanehoz	283
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának két XVII. századi német nyelvű újságleveléről	287
<i>Szelestei N. László</i> : Bod Péter levele Cornides Dánielhez	294
<i>Batári Gyula</i> : Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa	299
<i>Károlyi Zsigmond</i> : Korizmic László, a magyar reformkor elfeledett alakja	305
<i>Mónus Imre</i> : A győri MÉMOSz könyvtár állománya és olvasói	307

SZEMLE

Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Wien—Köln—Graz, 1988. (<i>Kókay György</i>)	313
Molnár János: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944—1948. Bp. 1987. (<i>Köhegyi Mihály</i>)	314
Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában. Bp. 1988. (<i>Végh Ferenc</i>)	315

SOMMAIRE

<i>Déri, Balázs</i> : Remarques à quelques questions des sources du maître P.	223
<i>Borsa, Gedeon</i> : Quel atelier Hess pouvait avoir à Buda?	237
<i>Fried, István</i> : Patrie, État et nation dans la presse allemande de Hongrie dans la première moitié du XIX ^e siècle	247
<i>Żbikowska-Migoń, Anna</i> : Joachim Lelewel (1786— 1861), le classique de la bibliologie polonaise	263

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Pogány, György</i> : Sur la liste de livres de l'église de Császlóc et de Kaplony de l'année 1444 ...	277
<i>Veszprémy, László</i> : Trois manuscrits franciscains d'Udine du XV ^e siècle	277
<i>Jankovich, József</i> : Les dédications de livre de Balázs Apponyi	278
<i>Gömöri, György</i> : Les lettres de Sámuel Köleséry fils à Sir Hans Sloane	283
<i>Murányi, Lajos</i> : Sur deux lettres de journal du XVII ^e siècle de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de la Hongrie	287
<i>Szelestei, N. László</i> : Une lettre de Péter Bod à Dániel Cornides	294
<i>Batári, Gyula</i> : Sándor Kőrösi Csoma, bibliothécaire de la Société Asiatique de Bengalie	299
<i>Károlyi, Zsigmond</i> : Korizmic László, une figure oubliée de la période de réformes hongroise ..	305
<i>Mónus, Imre</i> : Le stock et les lecteurs de la bibliothèque MÉMOSZ de Győr	307

REVUE

Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Wien—Köln—Graz, 1988. (<i>Kókay, György</i>)	313
Molnár, János: La politique culturelle du Parti Socialdemocrate de 1944 à 1948. Bp. 1987. (<i>Kóhegyi, Mihály</i>)	314
Gazda, István: Libraires dans la rue Váci ancienne. Bp. 1988. (<i>Végh, Ferenc</i>)	315